

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 36

*Історія та культура Полісся
у загальноукраїнському контексті*

Ніжин – 2007

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52

Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №3 від 9.11.2006 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник –

докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, проф. З.В.Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол. наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвеева; докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан; докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 36: Історія та культура Полісся у загальноукраїнському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 327 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя, 2007
© Самойленко Г.В.

В.М.Бойко, Л.Б.Давиденко

Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом

Фразеологічні одиниці як своєрідне сховище культурно-естетичних надбань мови, відображення звичаїв, особливостей життя, побуту, менталітету народу, є, безперечно, найбільш оригінальним мовним матеріалом, який характеризує ту чи іншу мову. Самобутність української мови та особливості національно-образного мислення її носіїв надзвичайно яскраво проявляються у фразеології.

Проблеми дослідження семантичної структури фразеологічних одиниць української мови (далі – ФО), що утворюють фразеологічну групу (далі – ФТГ), останнім часом стали особливо актуальними і неодноразово привертати увагу фразеологів. У процесі здійснення семантичного аналізу дослідники виділяють певні класифікаційні розряди ФО на основі їх зв'язку з екстралінгвістичною дійсністю – фразео-семантичні поля (ФСП), тобто певну кількість ФО, що характеризуються спільними смисловими ознаками, об'єднаних у складі одного поля на основі наявності в семантичній структурі ФО спільного домінуючого компонента значення чи інтегральної семи. Так, наприклад, у складі ФСП "місце" на основі інтегральної семи "реальне чи ірреальне місцезнаходження" об'єднуються такі ФО з АК (анімалістичним компонентом): *ведмежий кут, куди (і) ворон кісток не заносить, де козам роги правлять, до білих ведмедів* і т.д.

При цьому в складі одного ФСП об'єднуються ФО різних семантико-граматичних розрядів. Наприклад, до ФСП "кількість" належать ФО: *як кіт наплакав, як з козла молока, із заячий хвіст, жабі (горобцю) по коліна, левина частка (доля)*, які об'єднані спільною семантичною ознакою "багато – мало", що є домінуючою в їх семантичній структурі.

Дослідження семантичної структури ФО методом ФСП вважається цікавим і перспективним напрямом, який сприяє глибшому проникненню у внутрішню структуру фразеології, вивченню внутрішніх законів і зв'язків функціонування семантично близьких

ФО, пізнанню глибинних властивостей мови і принципів її структурно-семантичної організації.

Як засвідчує досліджуваний фактичний матеріал, ФО з анімалістичним компонентом (ФО з АК) утворюють багаточисленні ФСП. Охоплюючи найрізноманітніші явища і сфери об'єктивної дійсності, разом з тим переважна більшість ФО з АК (близько 80%) мають яскраво виражений антропоцентричний характер, проте різні аспекти життєдіяльності людини неоднаковою мірою знайшли своє відображення в анімалістичній фразеології української мови.

Мовний, у тому числі фразеологічний, антропоцентризм учені пояснюють таким чином: "... оскільки в центрі уваги людини перебуває вона сама, то звідси її постійне прагнення зображати оточуючий світ за зразком до себе. Мовний антропоцентризм є не залишком первісного мислення, а загальним законом засобів номінації в мові" (1).

Розподіл ФО з АК за ФСП в українській мові засвідчує справедливність висновків дослідниці аналогічних ФО російської мови про те, що вони "здатні охарактеризувати найрізноманітніші сторони дійсності – від абстрактних відношень і форм існування матерії до соціальної організації суспільства", передаючи "глибинні зв'язки не тільки між однорідними, але й між різнорідними явищами оточуючого нас світу" (2).

Під час класифікації фразеологічного матеріалу утворилась певна ієрархічна система, яку можна схематично зобразити таким чином: ФО з АК – синонімічний ряд ФО з АК – фразео-семантичне мікрополе (ФСМП) – фразео-семантичне поле (ФСП) – фразео-семантичне макрополе. Наприклад, ФО з АК *вола б з'їв* – синонімічний ряд ФО з АК: *вола (корову) б з'їв, (голодний) як вовк (як собака, як пес), вовк кишки догризає, горобець у роті не наслідив* – ФСМП: "фізичний стан людини" – "стан голоду" – ФСП: "фізичні якості і стан людини" – макрополе: "якісна характеристика особи".

Семасіологічний аналіз ФО з АК в українській мові засвідчив, що переважна більшість якісно і всебічно характеризує людину, проте різноманітні сторони її життєдіяльності різною мірою знайшли своє відображення в анімалістичній фразеології української мови. Так, найоб'ємнішим виявилось ФСП "якісна характеристика особи", яка включає до свого складу ФО, що позначають емоційний стан людини: *хоч вовком вий, коти шкребуть на серці, му-*

рашки бігають по спині; риси характеру (як правило, негативні): лисом підшитий, заяча душа, вовк в овечій шкурі; інтелектуальні особливості: куряча голова, як вовк на зорях (розумітися), (розумний), як Хведькова кобила. Меншою виявилась кількість ФО з АК, що характеризують фізичний стан та зовнішній вигляд людини: слон на вухо наступив, (швидкий), наче рак на греблі, (пика) хоч пацюків бий, мокра курка; визначають соціальний статус особи: птиця високого польоту, важливий (важний) птах чи його стосунки з іншими людьми, з суспільством: біла ворона, вільний птах, кінь волів не товариш, одного гніздечка птиці.

Об'ємне ФСП об'єднує ФО з АК, що позначають різні види діяльності людини: мовленнєву, трудову, тощо. Наприклад: *тягнути kota за хвіст, мухи лічити, ловити габи, зробити хід конем.*

Інші ФСП (на позначення кількості, просторово-часових відношень, абстрактних понять чи конкретних предметів) малочисельні: *як кіт наплакав, курці ніде клюнути, ведмежий кут, лебедина пісня, треті півні, ведмежа послуга, вовчий білет, осяча лава.*

Слід зазначити, що межі між виділеними ФСП рухомі й до певної міри умовні, оскільки семантична структура фразеологізмів надзвичайно складна і в ній тісно переплітаються різноманітні компоненти значення.

Отже, як уже зазначалося, анімалістична фразеологія, як і фразеологія в цілому, характеризується певною вибірковістю і специфікою фразеологічної семантики: переважна більшість ФО з АК охоплює ті сфери об'єктивної дійсності, що безпосередньо пов'язані з людиною, і, насамперед, вони слугують для позначення різноманітних психологічних рис особи – "пізнавальних процесів, емоційно-вольової сторони діяльності, індивідуально-типологічних особливостей людини і т.д." (3). "Мовною універсальною" називає А.М.Емірова широкий пласт ФО, "що позначають, характеризують і оцінюють різноманітні психічні процеси і властивості особи: інтелектуальну діяльність, сферу емоцій, індивідуально-типологічні риси особи тощо" (4).

Саме до цієї сфери (або до фразео-семантичного макрополя із загальним значенням "якісна характеристика особи") і належить переважна більшість ФО з АК. У межах зазначеного макрополя особливо виразним є ФСП, що об'єднує ФО з АК на позначення психічного стану людини. Вважаємо, що це не випадково, бо "як-

що лексика у своїй сукупності відображає всю суму явищ, фактів, процесів дійсності", то фразеологізми охоплюють "у першу чергу, сфери переживань і почуттів, психофізичних станів індивідуумів, якісну характеристику і т.д." (5).

У межах ФСП із загальним значенням "психічний стан людини" аналізований фактичний матеріал на підставі наявності в семантичній структурі ФО з АК інтегральних сем дозволив виділити три фразеосемантичні мікрополя з вужчим значенням:

а) емоційний стан людини: *як риба у воді, як сорока на тину (на колу); хоч вовком вий, черв'ячок точить, бути на коні, тримати за хвіст жар-птицю*. Наприклад: *Роззираєсь я на осінню Яблунівку, вродливу, мов молодиця уповні літ, і така мене брала досада, хоч вовком вий (Гуцало); Не раз у житті траплялось тримати за хвіст жар-птицю, а руки залишалися порожніми (Тарновський); Примостивсь, як сорока на колу (Номис); Мороз, даючи відповіді й пояснюючи всі деталі майбутньої роботи, почував себе як риба у воді (Собко);*

б) інтелектуальні особливості людини: *куряча голова, жуки в голові, (розумітися) як цап у зорях, (дивитися) як теля (корова) на нові ворота, зайчики в голові стрибають*. Наприклад: *Нехай, дурні, собі пустують: У них, видно, жуки в голові (Глібов); Мелетія витріщила на ченців здорові темні очі, як корова на нові ворота, й мовчала (Нечуй-Левицький); Дівчина вона гарненька, гудить не буду. Тільки у неї, здається, трохи зайчики в голові стрибають (Васильченко);*

в) індивідуально-типологічні особливості індивіда (що позначають різноманітні риси характеру людини – сміливість, боягузтво, хитрість, впертість, лицемірство, покірливість тощо): *вовк в овечій шкурі, заяча душа, вовча натура, покірне телятко, мухи не скривдить, лисом підшитий, котові хвоста зав'яже, і на коні не під'їдеш, з вареної крашанки курча висидить*. Наприклад: *Прочита вона, що її похвалили, уже до неї і на коні не під'їдеш: талант (Старицький); Не боявся він ні шляхти, ні татар, ні турків, ні своїх панів, бо ж був собі чаклун і характерник, спосібний, як кажуть, кішці вузлом хвоста зав'язати (Ільченко); Це він на людях посміхається – хитрий. З вареної крашанки курча висидить (Зарудний).*

Усі ФО з АК зазначеного ФСП характеризуються позитивним чи негативним (їх більшість) емоційним забарвленням, нейтральних серед них не виявлено. Відсутність нейтральних ФО цього

типу пояснюється відсутністю нейтральних емоційних станів. Загальне негативне конотативне значення більшості ФО базується на актуалізації негативного компонента змісту лексем-зоонімів *лис, вовк, пес, собака*, тобто "імена-зооніми, що входять до складу ФО, поширюють свій емоційний заряд на всю фразеологічну одиницю" (6). Усі без винятку ФО з АК виявляють яскраву образність насамперед завдяки наявності в компонентному складі зоонімів.

Семасіологічний аналіз ФО з АК (із застосуванням лінгвоста-тистичного методу) став підтвердженням загальної закономірності фразеології будь-якої мови: фразеологічними засобами об'єктивний світ відображається вибірково і своєрідно. Відображаючи багатовіковий досвід українського народу, особливості його життєвого устрою, побуту і т.д., анімалістичні фразеологізми, володіючи особливим конотативним потенціалом, диференціюються за багатьма ФСП і ФСМП української мови. Українська анімалістична фразеологія в цілому спрямована на конкретні понятійні сфери і у своїй більшості позначає різноманітні аспекти життя і діяльності людини, рідше – просторово-часові відношення, квантитативні, абстрактні поняття.

Зазначимо також, що ФО з АК з позитивною конотацією співвідносяться з ФО з АК з негативною конотацією як 1:10, тобто підтверджується думка про те, що у фразеології суттєво переважають ФО з негативним стилістичним забарвленням. Психологи пояснюють цей факт більш гострою емотивною мовномисленневою реакцією людини на негативні явища.

Цікавим видається і дослідження фразеологічної активності компонентів-зоонімів у складі ФО з АК, а також з'ясування причин, що стимулюють чи гальмують фразотворчу активність лексем-зоонімів. Так, статистичний аналіз компонентного складу ФО з АК дає підставу констатувати, що лише 103 слова з величезної кількості лексем-зоонімів української мови функціонують як компоненти ФО. Переважно це гіпоніми (конкретні видові назви тварин), що пояснюється, очевидно, тяжінням образного мислення людини до максимальної конкретності. Домінують у складі ФО назви домашніх тварин і птахів (31), диких птахів (23), звірів (17); менш продуктивними є назви риб, земноводних, комах тощо. Діапазон коливання фразеологічної продуктивності зоонімів становить від 1 до 62. Так, 17 найбільш продуктивних зоонімів є компонентами близько 60% ФО з АК. Серед них такі, як *собака, кіт, муха, вовк*

та деякі інші (всього 13) утворюють об'ємні фразеологічні гнізда, що нараховують по кілька десятків ФО. Та все ж переважна більшість зоонімів (79) є малопродуктивними і входять до компонентного складу кількох фразеологічних одиниць (від 1 до 9). Пояснити різний ступінь фразотворчої продуктивності компонентів-зоонімів можна тільки екстралінгвістичними і внутрішньомовними причинами в сукупності. Так, усі високоактивні у фразотворчому процесі зооніми, що служать компонентами 20 ФО і більше, належать до найдавніших пластів лексики; абсолютна більшість із них характеризується немотивованістю значення, переважна більшість – простотою складу і морфологічної структури; лексеми-зооніми характеризуються належністю до питомої лексики і ядра ЛСГ, відзначаються високою частотою використання, семантичною нейтральністю, розгалуженістю семантичної структури. Крім цього, посиленню фразотворчої активності тих чи інших лексем-зоонімів сприяли деякі позамовні фактори, а саме: ступінь територіальної розповсюженості тих чи інших різновидів тварин, знання про них серед населення, промислова цінність і практичне господарське використання тварин чи птахів, що є традиційним для певної території України. Наявність зазначених мовних та позамовних факторів позитивно впливали на рівень фразотворчих можливостей лексем-зоонімів, відсутність одного чи кількох факторів суттєво знижували їх фразотворчу активність.

Література

1. Гак В.С. Сопоставительная лексикология: На материале фр. и рус. яз. – М.: Междунар. отношения, 1977. – С. 279.
2. Фархутдинова Ф.Ф. Фразеологические единицы с анималистическим компонентом в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ростов н/Д, 1987. – С. 6.
3. Эмирова А.М. К основам фразеологической идеографии // Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях. – Кишинев, 1982. – С.19.
4. Эмирова А.М. Вопросы общего языкознания и структурно-типологического исследования языков: Тр. Самарканд. ун-та. – Самарканд, 1978. – С. 46.
5. Ройзензон Л.И., Авалиани Ю.Ю. Современные аспекты изучения фразеологии // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в средней и высшей школе. – Вологда, 1967. – С. 75–76.
6. Петрова Н.Д. Зоосемічні фразеологічні одиниці в оцінних структурах // Мовознавство. – 1983. – №4. – С. 42.

Рефлекси давніх /o/, /e/ у східнополіській діалектній мікросистемі м.Прилуки

Лівобережнополіська система діалектних мікросистем є складовим компонентом північноукраїнського наріччя.

Прилуцька говірка – це особливий тип територіального мовного утворення, що має спільні риси із східнополіською системою діалектних мікросистем і частково, як реліктові вкраплення, із середньонаддніпрянськими говорами.

Звуковий рівень діалектної мікросистеми міста Прилуки привернув нашу увагу, в центрі якої є вокалізм. Це, очевидно, можна пояснити як своєрідністю формування голосних звуків української мови, так і територіальною строкатістю їх варіантів, через які можливе відтворення живих процесів у фонетичній системі мови.

У статті декодується специфіка рефлексів давніх /o/, /e/ у системі вокалізму лівобережнополіської говірки м. Прилуки.

Як відомо, характеристика голосних фонем яскраво виявляється у максимально незалежній позиції у слові, тобто у позиції під наголосом між твердими приголосними. У цій позиції у діалектній мікросистемі міста Прилуки виділяється шість-вісім фонем:

- мікрорайон Броварки у наголошеній системі вокалізму шість фонем: /a/, /o/, /y/, /u/, /e/, /i/;

- мікрорайон Бродки – шість фонем: /a/, /o/, /y/, /u/, /e/, /i/;

- мікрорайон Квашинці – шість фонем: /a/, /o/, /y/, /u/, /e/, /i/;

- мікрорайон Лапинці – вісім фонем: /a/, /o/, /y/, /e/, /u/, /i/, /yo̞/, /ie̞/;

- мікрорайон Сорочинці – сім фонем: /a/, /o/, /y/, /e/, /u/, /i/, /ie̞/;

- мікрорайон Трубарівщина – вісім фонем: /a/, /o/, /y/, /e/, /u/, /i/, /yi̞/, /ie̞/.

Отже, інвентар факультативних варіантів голосних фонем діалектної мікросистеми міста Прилуки Чернігівської області характеризується кількісним складом вихідної системи загальнополіського типу: [i], [u], [y], [e], [ie̞], [yo̞], [o], [a] – [ше'р'с'ц'ани], [ви'пра]ла, [к'ут], [тепе'р], [лі'ета], [к'уот], [н'о'сит'], [кра'ска].

Але кожна фонема реалізується у ряді звуків, які ми будемо називати варіантами, чи алофонами. У роботі аналізуються комбінаційні та факультативні вияви фонем.

Система голосних у ненаголошених складах представлена трьома рівнями підняття: [i], [и], [y], [e], [o], [a]. Вона скоротилась за рахунок голосних неоднорідного творення, які функціонують у наголошених складах.

У діалектній мікросистемі прилуцьких мікрорайонів – Лапинці, Сорочинці, Трубарівщина – й досі збереглися голосні неоднорідного творення (дифтонги), а саме – давня фонема /ѣ/ має факультативний вияв [іє] у наголошених позиціях (після губних у мікрорайоні Лапинці зафіксовано факультативний алофон /йє/). Наприклад: [д'ієд], [л'ієс], [с'ієн°о], [т'ієн'], [б'ієлка], [в'ієтер], [м'ієра], [д'ієло], [хл'ієб], [ц'в'ієт], [с'ц'ієна], [т'ієл°о], [т'ієсто], [сн'ієг], [л'ієто], [б'ієла], [у'ієра], [п'ієна], [р'ієзка], [р'ієчка] та інші.

Відповідно до /е/ в нових закритих наголошених складах перед м'яким приголосним (давнім або сучасним) виступає дифтонг [іє]. Наприклад, [кис'ієл'], [п'ієч], [с'ієм], [хм'ієл'], [ш'ієс'ц'], [чм'ієл'], [јачм'ієн'], [р'ієч] та інші.

Також у прилуцькій діалектній мікросистемі є залишки двох (з чотирьох) лабіалізованих дифтонгів [уо], [уі] відповідно давній /о/ у нових наголошених закритих складах та /е/ у цій же позиції перед твердими приголосними у дієслівних формах чоловічого роду однини минулого часу, в родовому і знахідному відмінках множини іменників жіночого і середнього роду. Це явище ми спостерігали у таких словах: [прин'уос], [прин'уис], [с'уол], [с'уіл], [н'уос] (нести), [н'уіс], [у'уіз], [т'уотка], [т'уітка], [шчуотка], [шчуітка], [куон'], [сн'уіп], [болуіт], [д'уодр], [ст'уіл], [w'уол], [w'оруот], [гуос'ц'], [поруоґ].

Рефлексія давнього [о] в окремих словах або групі споріднених слів у діалектній мікросистемі мікрорайонів Бродки, Лапинці, Сорочинці має низку спорадичних відхилень. Немає переходу [о] в [і] в іменнику [дом]. Як і в попередніх випадках, звук [о] не є тут, звичайно, північнодіалектною рисою тому, що в наголошеній позиції східнополіські говірки мають рефлекси [уо], [уі], [и], [у]. Крім того, у прилуцькій діалектній мікросистемі зустрічаються паралельні варіанти із семантичним розрізненням: дом – великий, світлий цегляний будинок; дім – господар, домівка (будь-яке житлове приміщення).

Зв'язок фонетичної і семантичної диференціації простежується і в інших парах: [п'ід°б°о'р] – тверда набивка на підшві взуття і [п'ідб'і'р] – зібрання, вибирання; [п°р°о'звишче] – вуличне найменування (людей) і [пр'і'звишче] – загальноприйняте наймену-

вання; [пол] – настил, підлога і [п'іл] – нари для спання. Відзначи-мо паралелі [гос'ц'] і [г'іс'ц'] без семантичного розрізнення їх.

Фонетичними, а зрідка також акцентними нерегулярними осо-бливостями у говірці міста Прилуки відзначаються ще лексеми: [п⁰от⁰о'м], [к⁰о'нчит'], [п⁰ом⁰о'шник], [р⁰оз⁰б⁰оїник], [об⁰х⁰о'д], [р⁰о'зка], [р⁰ос⁰к⁰о'шний], [к⁰о'мната], [т⁰р⁰оїка], [к⁰о'н:ий], [н⁰о'жка] та інші, які свідчать про роль аналогії фонетичних і лексичних відповідників, а часом і про безпосереднє запозичення з російсь-кої мови. Наприклад, подекуди зберігається /о/ як у російській мові: [р⁰од⁰о'ў], [п⁰уд⁰о'ў], [час⁰о'ў], [раз⁰о'ў]. Лише зрідка трапля-ється відхилення: [г⁰ол⁰:а'], [уг⁰о'л':а], [рил⁰:а'] (у вимові переважно літніх людей) – де фонема /о/ є залишком давнини, а фонема /и/ – наслідком, очевидно, деетимологізації кореня.

У діалектній мікросистемі міста Прилуки досить часто спо-стерігається паралелізм: [д'ібра'т'] – [д'обра'т'], [д'іжда'ц':а] – [д'ожда'ц':а], [д'іб'ю'с'] – [д'об'ю'с'], [п'іро'н⁰у'т'] – [п'ор⁰н⁰у'т'], [сп'ітк⁰н⁰у:ц':а] – [с'п⁰отк⁰н⁰у:ц':а], [д'іїти'] – [д'оїти'], [п'іїма'т'] – [п'оїма'т'] та інші. Паралелі наявні і в аналогічних утвореннях: [д'іста'т'] – [д'оста'т'], [д'ізна'ц':а] – [д'озна'ц':а], [п'ізна'т'] – [п'озна], [д'огнаў] – [д'ігнаў], [д'оз⁰w⁰у'с'] – [д'із⁰w⁰у'с'], [ни д'іжди-с':а] – [ни дожде'с':а], [пошли'] – [п'ішли'].

Вивчення фактів, узятих з мовлення населення міста Прилу-ки (хоч на них не можна покладатися з цілковитою певністю, оскі-льки в діалектні записи можуть потрапляти помилкові вставки), дає змогу зробити висновок, що у діалектній мікросистемі міста Прилуки є ще сліди тієї звукової особливості (випадки збережен-ня ненаголошеної фонемі /о/, яка за нашого часу є типовою для чернігівських говорів). Територіальна близькість цих діалектних систем, а також, звичайно, запозичення аналогічних явищ з ро-сійської мови залишились тими чинниками, під дією яких фонема /о/ могла з'явитися там, де раніше її не було.

Вивчення рефлексії давньої /о/ у говірці міста Прилуки ви-значає три основні фактори, що викликають ці або інші зміни. Цими факторами є дія місцевих діалектних закономірностей, роль української літературної мови і різні запозичення.

Давня /е/ в нових закритих складах має більшу своєрідність щодо переходу в /і/, ніж давня /о/. Зокрема, у позиції перед коли-шнім складом із редукованою /ь/ і в позиції перед колишнім скла-дом із редукованою /ъ/ результати рефлексії давньої /е/ у гові-рці міста Прилуки виявляються відмінними і неоднотипними.

Перед м'яким приголосним давня /e/ в наголошеній позиції перейшла в /i/. Приголосні, що стоять перед новою /i/, зберігають м'якість. Перехід /e/ в /i/ та палаталізація попередніх приголосних простежується в різних морфологічних позиціях, зокрема:

- у кінцевих складах: [кул'іш], [п°ос'ц'і'л'], [јачм'і'н'] > [y t°w°оји] та інші;
- у складах кореневих: [з'і'л':а], [к°ор'і'н':а], [с'ім], [п'іч], [ўц'ім], [шч'і'л° н° о], [ос'і'н':і], [м'і'тли] множина, [пл'і'чка] (множина) та інші. Отже, в основному результатами рефлексії наголошеної /e/ перед колишнім складом з /ь/ говірка міста Прилуки загалом не відрізняється від літературної мови. Проте в окремих випадках досліджувана говірка зберігає давню /e/ часто там, де вона властива й літературній мові. Зокрема, це виявляється у флексіях 2-ї особи однини дієслів I дієвідміни теперішнього часу: [везе'ш], [дме'ш], [л':е'ш].

Давня /e/ зберігається й у таких словах, як [меч], [че'пчик], [мере'жка], [п°опере'дник], [п°опере'дниц'а], [се'лезен']. Відсутність переходу /e/ в /i/ у слові *меч* пояснюється, певне, тим, що говірка міста Прилуки відбиває давній варіант МЬЧЬ.

У здрібнілому [чепчик] /e/ зберігається за аналогією до основного [чепец'], [чепц'а]. Непорушний наголос, що є історичним відбиттям найдавнішої наголошеної інтонації, зумовив збереження /e/ в повноголосних групах слів мережка, попередник. За аналогією до численних іменників, де /e/ випадна (походить з давньої сильної /ь/), фонема /e/ не змінюється у слові *селезень*.

Немає переходу /e/ в /i/ також у родовому відмінку множини іменників жіночого роду на -а: [осел'], [меж], [стел'], [тетер'], [вечер']. Однією з причин збереження /e/ в цих випадках є вплив (за аналогією) решти відмінків, а у формі [меж], крім того, – відштовхування від прийменника [м'іж].

Більш-менш виражено, тобто паралельно до варіантів з переходом у /i/, давня /e/ може виступати у говірці міста Прилуки ще в інших випадках, зокрема, як правило, без стилістичного або семантичного розрізнення: [ш'іс'ц'] – [шес'ц'], [пл'іч'] – [плеч] (родовий відмінок множини), [п'ідниб'і'н':а] – [п'іднибен':а], [п'і'н':ик] – [племен:ик]. У деяких випадках фонема /e/ зберігається внаслідок виразного запозичення з російської мови (пор. [шес'ц']). Паралелі [п'ідниб'і'н':а] – [п'іднибен':а] зрідка семантично диференціюються: [п'ідниб'і'н':а] – верхня частина порожнини рота, [п'іднибе'н':а] – склепіння в хатній печі. У формі родового відмінку

множини [плеч'] /e/ зберігається за аналогією до паралельної та найбільш продуктивної форми [плече'ї]. Навпаки, у паралельних формах родового відмінку однини [п°р°ом'їжка] – [п°р°оме'жка] виявляється семантична диференціація, внаслідок чого в називному відмінку однини послідовно зберігається або /i/, або /e/: [п р о м'їж ок] – відрізок часу, інтервал (має паралель [п°р°омижу'т°ок]), проме'жок – вузька доріжка між двома полями.

У говірці міста Прилуки зафіксовані лексеми, у яких немає переходу /e/ в /i/, тоді, як у літературній мові він відбувається. На місці давньої /e/ у позиції після палаталізованого приголосного (але не після шиплячої, /j/ чи /lj/) виявляється /o/ у словах [зас'ц'-о'жка], [за'с'цо'бка] (за'стіжка, за'стібка). Мабуть, причиною цього заступлення є також аналогія до російського відповідника.

І, як ми зазначили, у мікрорайонах Трубарівщини, Сорочинці, Лапинці на місці давньої /e/ перед колишнім складом з /ь/ у наголошеній позиції виявляються голосні неоднорідного творення /ie/ або монофтонг /и/, зокрема в кінцевих складах: [сіем], [кис'ієл'], [п'іеч], [ш'ієс'ц'], [меж'ієл'], [јач'мі'єн'], [пич'], [киси'л'], [јач'ми'н'], у кореневих складах: [см'іє'т':є], [сми'т':є], [кори'н':є], [нас'є'н':а].

Рефлексія давньої /e/ перед колишнім складом із редукованою /ь/ відбувалася менш послідовно і складніше, з низкою обмежень і винятків, ніж перед складом із редукованою /ь/.

Діалектній мікросистемі міста Прилуки властиве збереження /e/: [мед], [заме'т], [наме'т], [клен], [реў], [сплеск] і, зокрема, в повноголосних групах: [обере'мк'і], [пере'д], [попере'к], [очере'т]. У поодиноких випадках /e/ перейшла в /i/: [гн'іт], [загн'іт], [пол'іт], [л'ід] – або в /o/: [з' л' от], [п ол' о'т], [пас' л о'н]. У мікрорайоні Лапинці співіснують варіанти: [л'ід] – [л' од] -[л'уод]; [клен] – [к л' уон] – [к л' он].

У родовому відмінку множини іменників жіночого (на -а) і середнього роду у говірці міста Прилуки здебільшого зберігається /e/ або більш-менш послідовно змінюється на /i/, а у мікрорайонах Лапинці, Трубарівщини є й дифтонги, й монофтонги: [пече'р], [бере'з], [бер'уо'з], [п'ечуо'р], [п'еч'о'р], [печуо'р], [бер'і'з], [пешче'р], [с'уол], [беру'із], [с'іл]. У дієсловах минулого часу однини чоловічого роду в досліджуваній говірці послідовно /e/ перейшла в /i/: [гр'іб], [п'ік], [v'із], [зав'іў], [прин'іс], [ут'ік]. Є лексеми, у яких /e/ в розглянутій позиції перейшла у дифтонги /yo/, /yi/ і різні монофтонги /y/, /o/, /и/: [до п'уок], [доп'ік], [допик], [ут'уок], [нис], [н'уос], [приў'уо'з], [ут'ок], [д'онис].

Вивчення рефлексакції давньої /e/ в нових закритих складах у говірці міста Прилуки підтверджує ту думку, що досліджувана мікросистема й особливо східна частина її мають з південно-східними говорами більше спільностей, ніж відмінностей, і що діалектна мікросистема міста Прилуки як у своїй основі, так і в низці особливостей рефлексакції давньої /e/ є говіркою лівобережно-поліського діалектного типу.

Досліджений діалектний матеріал дає можливість вивчити самотність східнополіських говорів, зокрема діалектної мікросистеми м.Прилуки.

Література

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980.
2. Біла О.С. Дослідження з українського діалектного вокалізму. Матеріали експериментально-фонетичного дослідження надсновських говірок на Чернігівщині. – Чернівці, 1974.
3. Бондаренко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. – Л., 1981.
4. Григорчук Л.М. Український діалектологічний простір при єдиному горизонті дослідження: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Львів, 1996.
5. Жилко Ф.Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. – №4. – С. 18–27.
6. Жилко Ф.Т. Діалектні відмінності голосних української мови // Українська мова і література в школі. – 1960. – №4. – С.18–26.
7. Жовтобрюх М.А. Взаємодія української літератури мови і діалектів // Мовознавство. – 1973. – №1. – С. 3–16.
8. Жовтобрюх М.А. Давні традиції в новій літературній мові // Мовознавство. – 1970. – №2. – С. 27–41.
9. Залеський А.М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977.
10. Залеський А.М. З історії українського вокалізму // Мовознавство. – 1968. – №5.
11. Залізняк Л. Полісся в системі культурно-історичних регіонів України (за даними археології) // Полісся: мова, культура, історія.– К., 1996. – С. 182–188.
12. Коломієць Л.І. Історичні джерела типологічних особливостей слов'янських мов у галузі фонетики // Мовознавство. – 1982. – №5. – С. 38–48.
13. Курило О. Спроба пояснити процес заміни О, Е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. – К., 1928.
14. Матвіяс І.Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові // Мовознавство. – 2004. – №4. – С.15–24.

15. Мойсієнко В.М. Континуанти давнього е у поліських говорах // Українська мова. – 2005. – №2. – С. 71–88.
16. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XV-XVI ст.: Монографія. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2006. – 448 с.
17. Назарова Т.В. Розвиток рефлексів Ъ, о, е в українських говорах // Мовознавство. – 1972. – №1.
18. Пащенко В.М. Навчання українській мові в умовах говірки Ніжинщини // Методика. Досвід. Пошук: Науково-методичний збірник. – Ніжин, 2000. – Вип.5. – С. 22–25.
19. Симоненкова Л.М. Вивчення фонетики і морфології в умовах місцевих говорів. – К., 1981. – С. 132.
20. Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973.
21. Шило І.Ф. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні (говори на захід від ріки Льви) // Праці III Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 62–71.

Н.М.Сквіра

"Парадигма" релігії у житті та творчості пізнього Гоголя

Функціонування релігії на всіх етапах людської історії неодмінно породжує питання про вплив цього духовного явища на внутрішній світ людини та на духовну культуру людства загалом. Як зазначає М.Епштейн: "Російська культура весь час запитує про своє право на існування: або заперечує себе релігійно, ховаючись під покровом храму (канонічного чи еретичного) – або заперечує саму релігію, в очах якої вона бачить своє засудження" [1].

Релігійний світогляд Миколи Гоголя має велике значення для розуміння його життя і творчості, для осмислення духовного життя Росії XIX століття. Релігія, – пише Гоголь у "Вибраних місцях", – "именно дана нам на то, чтобы сделать из нас святых и небесных людей" [2, т. 8, с. 244].

Відзначимо, що якщо більшість сучасників сприймали Гоголя як фантаста, а його творчість – тільки у руслі сатиричної традиції, то сучасному читачеві відкриваються все нові простори "духовного коду" письменника. Його особистість трактується дещо інакше, ніж у запропонованому сюжеті книги Д.Мережковського [3], яка представляє його в ролі містика-фанатика, відірваного від Православ'я. У "Вибраних місцях", як відомо, ні критика, ні навіть духо-

венство не віднайшли нічого, крім безмірної гордині письменника, його несамовитого величання пророком, що врешті-решт призвело до висновків не лише про занепад творчого таланту Гоголя, а навіть до його божевілля.

Сьогоднішній Гоголь, крім існуючих висловлювань про його фанатизм, релігійне божевілля, зв'язки з дияволом, відзначається зовсім протилежними, і, що найбільш суттєво, справедливими характеристиками. Він заслужено оцінюється не тільки як православна людина, письменник, а й мислитель [4]. Так, за словами В.Зеньковського, Гоголь "закликає до перебудови всієї культури в душі Православ'я і є, воістину, пророком "православної культури" [5, с. 179].

Про благословенне покликання Гоголя говорять подробиці народження письменника, які, у свою чергу, сам Гоголь пов'язує з Божим чудом. Саме установку "богообраності", покликання Божого проносить автор через усе своє життя. Вже з дитячих років у письменника зароджується релігійне відчуття, джерелом якого є страх (згадаймо розповіді матері про Страшний суд, які назавжди закарбувалися у пам'яті юнака). Існує багато свідчень про "релігійне життя" письменника протягом навчання у Ніжинській гімназії вищих наук [6]. Відзначимо, що якщо релігійний світогляд молодого Гоголя формувався під впливом естетизму та романтизму, то пізній Гоголь відображає шлях глибокого, вдумливого пізнання Закону Божого та втілення його в дійсність шляхом самовдосконалення та творчості. Обдумуючи свій шлях до Ісуса Христа, Гоголь у листі до С.Шевирьова від 11 лютого 1847 року пише так: "Анализ над душой человека таким образом, каким его не производят другие люди, был причиной того, что я встретился со Христом, изучаясь в нем прежде мудрости человеческой и неслыханному дотоле знанию души, а потом уже поклоняюсь божеству его" [2, т. 13, с. 214].

Зауважимо, що вже з 1836 року Гоголь цілеспрямовано вивчає Святе Письмо, твори святих отців, відвідує Єрусалим, Оптину Пустинь. Як відомо, метою відвідувань Гоголем Оптиної Пустині (письменник робив це тричі) було віднайдення життєво важливих питань, отримання настанови від прозорливих старців. Як пише Преп. Варсонофій Оптинський: "Наш великий письменник М.В.Гоголь переродився духовно під впливом бесід зі старцем Макарієм, які проходили в цій же келії: великий відбувся в ньому перелом. Яка цільна натура! Він був не здатний до комп-

ромісу. Зрозумівши, що не можна жити так, як він жив раніше, Гоголь не оглядаючись повернув до Христа і попрямував до Горного Єрусалиму. З Риму та святих місць, які він відвідав, письменник писав друзям своїм листи, і листи ці склали цілу книгу, за яку сучасники осудили його. Гоголь ще не почав жити в Христі, він тільки побажав цього життя, і світ, ворожий до Христа, звів гоніння на нього й виніс йому жорстокий вирок, визнавши його напівбожевільним [7, с. 89].

Особливого інтересу у дослідженні релігійних поглядів Миколи Гоголя набуває питання стосовно віроспоглядання письменника. Як слушно зазначає М.Ткачук: "Його віра не є вірою розсудку, вона є Одкровенням Божим, і Бог є жива сутність, жива особистість, живий образ, що завжди в його серці" [8, с. 121]. На даний час існує багато досліджень, у яких підкреслюється як православність письменника, так і його ставлення до католицизму [9]. На нашу думку, Гоголь був істинно православною людиною. Про це свідчить не тільки аналіз листування письменника, а і його стиль життя, творчість. В силу власних переконань Гоголь ніколи не думав про зраду своєї релігії. Так, аналізуючи факт знайомства Гоголя з І.Кайсевичем, П.Семененко, З.Волконською, які нібито прагнули до обернення Гоголя в католицизм, І.Виноградов пише: "... можна припустити, що на зближення письменник йшов головним чином для вивчення нових знайомих, тим більше, що ідеї польського месіанства, відродження "лицарської" Польщі, які вони проповідували, ззовні нагадували власні поривання Гоголя до духовного преображення Росії, його віру в те, що будь-яка російська людина здатна раптом "вступити до лицарства" [10, с. 35]. Про марне очікування на зміну Гоголем віри говорить, наприклад, і той факт, що для сповіді І.М.Віельгорського Гоголь приводить православного священика [11, с. 190]. Стосовно ж захоплення письменника Римом, католицькими храмами та богослужіннями, які він часто відвідував, на нашу думку, є вірною позиція К.Мочульського в тому, що вони "полонили Гоголя передусім естетично" [12, с. 48].

Про бачення Гоголем смислу релігії, а саме – про визнання Христоцентризму, що де в чому є спільним знаменником для обох релігій, говорить його лист: "Потому что, как религия наша, так и католическая, совершенно одно и то же, и потому совершенно нет надобности переменить одну на другую. Та и другая истинна; та и другая признает одного и того же Спасителя наше-

го, одну и ту же Божественную Премудрость, посетившую некогда нашу землю, претерпевшую последнее унижение на ней, для того, чтобы возвысить выше нашу душу и устремить ее к небу..." [2, т. 10, с. 345].

Пізній Гоголь приходиться до висновку, що лише самовдосконаленням кожної людини можна змінити світ. Тому "внутрішні заняття" стають неодмінним атрибутом письменника. Усвідомлюючи своє письменницьке покликання, Гоголь намагається втілити програму "морально-релігійного переродження" у своїй творчості. Слушною з цього приводу є думка В.Зеньковського: "... релігія для Гоголя покликана преобразити природний устрій людини, її культуру, її творчість. Не у відриві від культури звертається Гоголь до релігії, але для того, щоб знайти в ній вирішення останніх проблем культури. На цьому шляху і приходиться Гоголь до того, щоб поєднати всю культуру з церквою, – так Гоголь і ставить нині тему ідеології, назавжди внісши в російську думку ідею "православної культури" [5, с. 179].

У зв'язку з релігійними уявленнями письменника ознак святості, істинності, важливості набуває поняття "мистецтво". Ще у "Портреті" Гоголь підкреслював його божественний смисл: "Намек о божественном, небесном рае заключен для человека в искусстве, и по тому одному оно уже выше всего. И во сколько раз торжественный покой выше всякого волнения мирского; во сколько раз творенье выше разрушенья; во сколько раз ангел одной только чистой невинностью светлой души своей выше всех несметных сил и гордых страстей сатаны, – во столько раз выше всего, что ни есть на свете, высокое создание искусства" [2, т. 3, с. 135]. Письменник, ототожнюючи слово з "высшим подарком бога человеку" [2, т. 8, с. 231], приходиться до висновку про святість мистецтва (у листі до Жуковського від 10 січня 1848 року Гоголь пише: "... прежде чем понимать значение и цель искусства, я уже чувствовал чутьем всей души моей, что оно должно быть свято" [2, т. 14, с. 33–34]), про його божественну природу, а тому і відчуває відповідальність за свою творчість. Важко не погодитись з думкою О.В.Моторіна про те, що "в своєму захисті мистецтва Гоголь виходить з того, що християнство з самого початку підтримувало будь-яку шанобливу у відношенні до Бога творчість як упокорене помноження дарованих Богом талантів (відповідно до притчі Христа: Мв. 25: 14–30)" [13, с. 7].

У листі до В.Жуковського від 10 січня 1848 року Гоголь так означає мету мистецтва: "Искусство должно выставить нам на вид все доблестные *народные* наши качества и свойства, не выключая даже и тех, которые не имея простора свободно развиваться, не всеми замечены и оценены так верно, чтобы каждый почувствовал их и в себе самом и загорелся бы желаньем развить и возлелеять в себе самом то, что им заброшено и позабыто. Искусство должно выставить нам все дурные качества и свойства таким образом, чтобы следы их каждый из нас отыскал прежде в себе самом и подумал бы о том, как прежде с самого себя сбросить все, омрачающее благородство природы нашей" [2, т. 14, с. 38]. Таким чином, письменник акцентує на інтроспекційному аспекті: мистецтво має передусім впливати на внутрішні почуття читача і змушувати його усвідомити доцільність "самопреображення". У вирішенні "вічної" проблеми – переродження суспільства – чималу долю відповідальності покладає на себе сам письменник. У "Вибраних місцях" Гоголь зазначає, що "строго взыщется с него [писателя – Н.С.], если от сочинений его не распространится какая-нибудь польза душе и не останется от него ничего в поученье людям" [2, т. 8, с. 221].

І.Виноградов доводить, що Гоголь вже у "Вечорах..." виступає як письменник, світогляд якого втілює православні традиції [14]. У "Тарасі Бульбі" Гоголь підкреслює саме православну святість віри, за яку помирають його герої ("И понеслась к вышинам Бовдюгова душа рассказать давно отшедшим старцам, как умеют биться на Русской земле и, ещё лучше того, как умеют умирать в ней за святую веру" [2, т. 2, с. 140]; у словах Тараса: "Что, взяли, чёртовы ляхи? думаете, есть что-нибудь на свете, чего бы побоялся казак? Постойте же, придёт время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера!" [2, т. 2, с. 172]). Питання православної віри торкається Гоголь і у статті "Взгляд на составление Малороссии". На його думку, вона є основою козацтва: "Большая часть этого общества состояла... из первобытных, коренных обитателей южной России. Доказательство – в языке, который, несмотря на принятие множества татарских и польских слов, имел всегда чисто славянскую южную физиономию, приближавшую его к тогдашнему русскому, и в вере, которая всегда была греческая" [2, т. 8, с. 47].

Слушною є думка І.Єсаулова про те, що "сучасні дослідження творчості Гоголя очевидно тяжіють до одного з полюсів: гого-

лівські тексти розглядаються або як проекція його релігійного світогляду, або ж з позицій універсальної поетики" [16, с. 56]. Саме такий "діалог підходів" поетики та релігії продемонструємо на прикладі виявлення "православної програми" Гоголя у другому томі поеми "Мертві душі", спробуємо дослідити поетику другої частини поеми передусім крізь призму релігійної спрямованості, архетипних особливостей православного світогляду, які виразно проявляються не тільки у творчості, а й у житті Гоголя 40-х років, зокрема після поїздки за кордон.

На нашу думку, другий том поеми "Мертві душі" є своєрідним каталізатором, що увібрав у себе найдовченіші ідеї Гоголя про релігійне самовдосконалення, роль та призначення кожної людини, переродження людства загалом. Як пише А.Моторін: "Всі твори Гоголя складають драбинку зі сходами-ступінями різної віддаленості та наближення оповідачів та героїв до Бога" [13, с. 54]. У другій частині поеми досить відчутним є святість біблійного слова, що проникає у художній пласт тексту, наближення героїв до іншого життя.

Духовний задум і символічний підтекст другого тому поеми знаходимо у записях Гоголя: "Будьте не мертвые, а живые души. Нет другой двери, кроме указанной Иисусом Христом, и всяк, перелазай иначе, есть тать и разбойник" (пор. "Истинно, истинно говорю вам: кто не дверью входит во двор овечий, но перелазит инде, тот вор и разбойник... Истинно, истинно говорю вам, что Я дверь овцам" (Іоан. 10: 1)). Божественне начало, на думку Гоголя, має бути присутнім у кожній сфері людського життя (наприклад, у судовій: "Правосудие у нас могло бы исполняться лучше, нежели во всех других государствах, потому что из всех народов только в одном русском заронилась эта верная мысль, что нет человека правого и что прав один только Бог" [2, т. 8, с. 342]).

На думку Гоголя, саме російська людина має особливе поклонання, а тому вона знаходиться ближче до спасіння. У листі до Г.М.Віельгорської від 30 березня, 1849 року письменник відзначає: "Высокое достоинство русской природы состоит в том, что она способна глубже, чем другие, принять в себя слово евангельское, возводящее к совершенству человека... Может быть, одному русскому суждено почувствовать ближе значение жизни" [2, т. 14, с. 109]. Біблійне слово, за Гоголем, допоможе переродитися всьому людству.

Неодноразово у літературознавчих дослідженнях звертається увага на соборність як рису православ'я [17]. Соборність, зазвичай, трактується як злиття індивідуального та соціального світогляду, об'єднання людей у їх шанобливому ставленні до Бога, до Росії. У статті "Нужно любить Россию" Гоголь звертається до своїх сучасників: "Нет, вы еще не любите России. А не полюбивши России, не полюбите вам своих братьев, а не полюбивши своих братьев, не возгореться вам любовью к Богу, а не возгоревшись любовью к Богу, не спасетесь вам" [2, т. 8, с. 300–301]. Гоголь вибудовує своєрідну градацію почуття, яка, у свою чергу, символізує шлях людини до "переродження": **любов до Росії** → **любов до ближнього** → **любов до Бога** → **спасіння**.

Головною силою, яка може сприяти відродженню людини, на думку письменника, є Православна церква: "Зато в нашей церкви сохранилось все, что нужно для ныне просыпающегося общества. В ней кормило и руль наступающему порядку вещей..." [2, т. 8, с. 284]. Основне функціональне призначення Церкви, на думку Гоголя, полягає передусім у силі об'єднання та наставництва. Навіть свою творчу діяльність Гоголь співвідносить з настановчим велінням церкви: "Учить общество в том смысле, какой некоторые мне приписали, я вовсе не думал. Учить я принимал в том простом значении, в каком повелевает нам церковь учить друг друга и беспрестанно, умея с такой же охотой принимать и от других советы, с какой подавать их самому" [2, т. 9, с. 219].

Образ церкви стає неодмінним атрибутом другого тому поеми "Мертві душі", що може свідчити про новий "духовний" екстер'єр персонажів. Церкви у маєтках героїв немов символізують святість, до якої повинні прагнути герої. Акмеологічним моментом можна вважати благородні наміри Хлобуєва збирати гроші на церкву. Про схвалення героєм такої богоугодної справи говорить його поведінка: читання релігійної літератури ("читал он жития страдальцев и тружеников, воспитывавших дух свой быть превыше всех несчастий" [2, т. 7, с. 88]), молитви ("Он молился, и – странное дело!" – почти всегда приходила к нему откуда-нибудь неожиданная помощь"), "релігійний настрої" [2, т. 7, с. 88]. В останніх розділах другого тому Муразов, як відомо, радить Чичикову оселитися "поближе к церкви" [2, т. 7, с. 113]. Задуманий Гоголем образ православного священника, який мав бути у останніх розділах, є також свідченням ролі церковних діячів, місія яких – допомогти людству пізнати волю Божу.

Однією з важливих якостей православної людини є любов до ближнього. Призначення кожної людини, за Гоголем, полягає у виконанні своїх обов'язків, у любові до Бога, до людей. "Не шукайте і не чекайте любові від людей, шукайте всесильно і вимагайте від себе любові та співчуття людям", – повчає Свт. Ігнатій Брянчанинов [18] (пор. слова Гоголя: "Смотрите на то – любите ли вы других, а не на то – любят ли вас другие. Кто требует платежа за любовь свою, тот подл и далеко не христианин" [2, т. 8, с. 366] або "Стоит только не смотреть на то, как тебя любят другие, а смотреть только на то, любишь ли сам их" [2, т. 8, с. 462]). Гоголь у другому томі поеми "Мертві душі" неодноразово торкається саме цієї теми. Найочевидніше вона проявляється, на нашу думку, у порадах-настановах перейти на вірний шлях, які звучать Хлобусу та Чичикову з вуст Муразова та в епізодах про "черненьких и беленьких". Відзначимо, що відомим фактом є запозичення Гоголем анекдоту про "черненьких и беленьких" у актора М.С.Щепкіна. На нашу думку, важливою у розумінні символічного підтексту фрази Чичикова: "Все требуют к себе любви, сударыня" [2, т. 7, с. 42] (пор. "По христианству, именно таких мы должны любить" у ранній редакції [2, т. 7, с. 164]) є розмова Михайла Щепкіна з Миколою Гоголем:

– Как-то недавно прихожу к Гоголю, – так рассказывал Щепкин. – Он сидит, пишет что-то. Кругом на столе разложены книги, все религиозного содержания.

– Неужели все это вы прочли? – спрашиваю я.

– Все это надо читать, – отвечал он.

– Зачем же надо? – говорю я. Так много написано всего для спасения души, а ничего не сказано нового, чего бы не было бы в Евангелии. А я, признаться, думаю, что всего этого написано слишком много, запутанно.

Тут Гоголь принужденно улыбнулся, сказавши что-то вроде:

– Какой шутник! – А я продолжал.

– Я и заповеди-то для себя сократил, всего на две: люби Бога и люби ближнего как самого себя" [19, с. 313–314].

Приведені висловлювання актора про силу євангельського слова та про заповіді, на нашу думку, співпадали з релігійним світоглядом Гоголя (пор., наприклад: "Выше того не выдумать, что уже есть в Евангелии. Сколько раз уже отшатывалось от него человечество и сколько раз ображалось") і тому при виборі анекдоту, який розповів М.Щепкін, Гоголь міг скористатися і його пог-

лядами на Святе Письмо та, зокрема, розуміння заповідей. Так, у статті "Предметы для лирического поэта в нынешнее время" Гоголь пише: "На колени перед Богом и проси у него Гнева и Любви! Гнева – противу того, что губит человека, любви – к бедной душе человека, которую губят со всех сторон и которую губит он сам" [2; т. 8, с. 281]. Ці слова перегукуються зі словами Муразова у другому томі поеми: "Затруднительны положения человека, ваше сиятельство, очень, очень затруднительны. Бывает так, что кажется кругом виноват человек, а как войдешь – даже и не он" [2; т. 7, с. 121].

За православним вченням, кожна людина повинна не тільки любити ближнього свого, а й робити добрі справи "ради Христа". Ось чому у православ'ї й осуджується будь-яка праця, що здійснюється ради накопичення багатства. Тема праці та розуміння багатства неодноразово піднімається письменником у другому томі поеми. Відзначимо, що саме поняття праці у Гоголя поєднується з поняттями "служба" та "обов'язок". Неодмінним обов'язком кожного християнина, за письменником, є усвідомлення його обов'язку та служби: "Итак, после долгих лет и трудов, и опытов, и размышлений, идя видимо вперед, я пришел к тому, о чем уже помышлял во время моего детства: что назначение человека – служить и вся жизнь наша есть служба" [2; т. 8, с. 462]. Зауважимо, що виконання обов'язку Гоголь також пов'язує з божим велінням: "На корабле своей должности и службы должен теперь всяк из нас выноситься из омута, глядя на кормщика небесного. Кто даже и не в службе, тот должен теперь же вступить на службу и ухватиться за свою должность, как утопающий хватается за доску, без чего не спастись никому. Служить же теперь должен из нас всяк не так, как бы служил он в прежней России, но в другом небесном государстве, главой которого уже сам Христос..." [2; т. 8, с. 344]. У другому томі поеми мотиви праці, служби та обов'язку можна відслідкувати на образах майже всіх героїв. Дидактичним пафосом відзначаються настанови Костанжогло, Муразова та князя (пор., наприклад, слова Муразова: "Так послужите же тому, который так милостив. Ему так же угоден труд, как и молитва. Возьмите какое ни есть занятие, но возьмите как бы вы делали для него, а не для людей" [2; т. 7, с. 102]). Своєрідним "рабом" багатства у другому томі поеми все ще залишається Чичиков, але саме поняття багатства у поемі вже трактується як плід та надбання праці: "... А если видишь еще, что все это с какой целью творится, как вокруг тебя все множится да множится, принося плод да доход... И не потому, что растут деньги. Деньги деньгами.

Но потому, что все это дело рук твоих..." [2, т. 7, с. 73] – пор. слова Іоанна Златоуста: "Бідність євангельська не в позбавленні багатства, але у відсутності прихильності до нього" [20, с. 119].

Молитва є основою православного життя. Без молитви не починалася жодна справа, без молитви не сідали до столу. Вона завжди діяла як засіб втіхи та надії при будь-яких життєвих потребах. Як пише Гоголь: "... молитва моя может достигнуть и до Бога, Бог может послать уму моему вразумление, а ум, вразумленный Богом, может сделать кое-что получше того ума, который не вразумлен им" [2, т. 8, с. 310]. У другому томі поеми мотив молитви неодноразово з'являється у поведінці та висловлюваннях героїв поеми (напр., Хлобуєв "молился, и – странное дело!" – почти всегда приходила к нему откуда-нибудь неожиданная помощь" [2, т. 7, с. 88], Муразов: "Все свыше наших сил. Без помощи свыше ничего нельзя. Но молитва собирает силы..." [2, т. 7, с. 104]).

У православній Церкві чітко простежуються національні аспекти традиційних свят. У другому томі поеми втілення патріархальних ідей демонструє Василь Платонов, який ратує за збереження звичаїв: "Здесь у меня крестьяне празднуют всякую весну красную горку. С ней связаны воспоминания деревни. А для меня обычай – святая вещь и за него готов пожертвовать всем" [2, т. 7, с. 93]. Невипадково Гоголь використовує і православне свято Неділі по Фомі, надаючи йому форми просторічного вживання "красна гірка" [21].

В основі православного віровчення є Біблія (Святе Письмо). Другий том поеми "Мертві душі" насичений біблійними цитатами, ремінісценціями, алюзіями. Письменник немов "практикує" теоретичний аспект Євангелія, демонструє шляхи "переродження" героїв методом творчого вплетення біблійних сентенцій у текст другої частини поеми, адже кожен, за Гоголем, після прочитання книги має усвідомити: "Для того, кто не христианин, все стало теперь трудно; для того же, кто внес Христа во все дела и во все действия своей жизни, – все легко" [2, т. 8, с. 349].

Звернення до релігії кожного окремого письменника, як і кожної окремої людини, є досить індивідуальним і неповторним шляхом. У Гоголя він наповнюється ще й ознаками мучительної трагедії, яка полягає у відвертому бажанні поєднання літератури та релігії. Як зазначає О.Анненкова: "Релігійне і літературне поставали в гоголівській свідомості в єдності, але не в тій природній єдності, яка була властива попереднім століттям, коли релігійний світогляд був всезагальним і тому органічним, а в єдності виклю-

чній, яка відчувалась як потреба і тому виявлялася в новому історичному контексті неминуче більш складною, багато в чому драматичною" [22, с. 99].

У листі до В.Жуковського від 26 червня 1842 р. Гоголь писав: "Чище горного снега и светлей небес должна быть душа моя, и тогда только я приду в силы начать подвиги и великое поприще, тогда только разрешится загадка моего существования" [2, т. 12, с. 68]. Переродженням своєї душі та всієї Росії переймався Гоголь. На його думку, лише розумінням та керуванням вічними євангельськими істинами можна преобразити світ. Свій власний досвід, всі душевні порухи він проєкціював на творчість. Спалення другого тому у такому розумінні могло б тлумачитися як продовження удосконалення та недосяжність ідеалу, брак сили художнього переконавання в силу вже існуючого авторитетного біблійного слова.

Гоголь – православний творець "науки життя". Пророче покликання письменника, на нашу думку, полягає в тому, що він розкрив природу російської людини, її покликання. Особливість російської природи в тому, що вона, хоча і краще чує голос Бога, хоча і просякнута православною вірою та святістю, на даний час перебуває в блуканні, як і герої поеми "Мертві душі". Варто дослухатися до слів М.Епштейна, який констатує: "Православ'я створювало той дуалізм світу та невідсвітлого, який надавав усієї напруги російським художнім пошукам в їх утопічних прагненнях втілити царство Боже на землі і в трагікомічному усвідомленні неможливості втілення цього царства" [1].

Аналіз поетики другого тому "Мертвих душ" дозволяє переконатися про наявність і роль у ньому православного символу церкви, церковних свят, використання Гоголем православних заповідей (напр., любові до ближнього), мотиву молитви, настанов про працю та багатство. Особливого значення набуває і джерело православного віровчення – Біблія. Всі відзначені православні "елементи" формують потужний фактор метаморфози героїв у другому томі поеми "Мертві душі".

Література

1. Эпштейн М. Русская культура на распутье, гл.10: Православие и культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.anti-orange.com.ua/article/history/66/33054> від 02.02.07. – Заголовок з екрану.
2. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. – Т. I–XIV – М.; Л., 1940–1952.

3. Мережковский Д. Гоголь: Творчество, жизнь и религия. – СПб., 1909. – 231 с.
4. Див., наприклад, дослідження: Мочульський К. Гоголь. Соловьев. Достоевский. – М., 1995. – 607 с.; Зеньковский В. Н.В. Гоголь // Зеньковский В.В. Русские мыслители и Европа. – М., 1997; Гончаров С. Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте: Монография. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 1997. – 340 с.; Воропаева В. Духом схимник сокрушенный... Жизнь и творчество Гоголя в свете Православия. – М., 1994 тощо.
5. Зеньковский В. История русской философии. – М.: Академический Проект, Раритет, 2001. – 880 с.
6. Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии высших наук // Н.В.Гоголь и Православие / Сост. И.А.Виноградова, В.А.Воропаева. – М., 2004. – С. 154–275.
7. Преподобный Варсонофий Оптинский. Духовное наследие. – М., 1999. – 317 с.
8. Ткачук М.Л. Образ Христа у творчості Миколи Гоголя // Образ Христа в українській літературі / В.С.Горський, Ю.І.Сватко, О.Б.Кирричок та ін. – К., 2001. – 200 с.
9. Див., наприклад, Виноградов И. "Тарас Бульба" и отношение Н.В.Гоголя к католицизму (к изучению вопроса) // Гоголезнавчі студії. – Вип.2. – Ніжин, 1997. – С. 31–47; Воропаев В. Духом схимник сокрушенный... Жизнь и творчество Гоголя в свете Православия. – М., 1994; Анненкова Е.И. Православие в историко-культурной концепции А.С.Хомякова и в творческом сознании Н.В.Гоголя // Вопросы литературы. – 1991. – №8. – С. 89–106; Моторин А.В. Духовные противоречия Гоголя. – Великий Новгород, 1999. – С. 20–25; 102–105 та ін.
10. Виноградов И. "Тарас Бульба" и отношение Н.В.Гоголя к католицизму (к изучению вопроса) // Гоголезнавчі студії. – Вип. 2. – Ніжин, 1997. – С. 31–47.
11. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя. – Т. 3. – 392 с.
12. Мочульський К. Духовный путь Гоголя. – Париж, 1934. – 150 с.
13. Моторин А.В. Духовные противоречия Гоголя. – Великий Новгород, 1999. – 116 с.
14. Виноградов И.А. Гоголь – художник и мыслитель: Христианские основы мирозерцания. – М.: Наследие, 2000. – 447 с.
15. "Литургия" и "Мертвые души" были переписаны набело его [Гоголя – Н.С.] собственной рукою, очень хорошим почерком" // Из воспоминаний А.Т.Тарасенкова // Гиппиус В. Гоголь. Воспоминания. Письма. Дневники. – М.: Аграф, 1999. – С. 428.
16. Иван Есаулов. Пасхальность в поэтике Гоголя как научная проблема // Гоголь как явление мировой литературы: Сб. ст. по материалам международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня смерти Н.В.Гоголя / Под ред. Ю.В.Манна. – М., 2003. – С. 56–60.

17. Есаулов И. Христианское основание русской литературы // Литературная учеба. – 1998. – №1. – С. 105–123.

18. Краткие высказывания христианских святых о любви [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://heatpsy.narod.ru/vel19.html> від 02.02.07. – Заголовок з екрану.

19. Буслаев Ф.И. Комик Щепкин о Гоголе // "Записки актера Щепкина": Приложение. Документы. Из критики, переписки, воспоминаний. Рассказы в записи и обработке современников / Изд. подгот.: Н.Н.Панфиловой и О.М.Фельдманом. – М.: Иск-во, 1988. – 382 с.

20. Цветник духовный. – Ч. 2. – М., 1991. – 432 с.

21. Годичный круг Церковных праздников. Светлое Христово Вокресение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://days.pravoslavie.ru/Life/life1204.htm> від 02.02.07 – Заголовок з екрану.

22. Анненкова Е. Православие в историко-культурной концепции А.С.Хомякова и в творческом сознании Н.В.Гоголя // Вопросы литературы. – М., 1991. – №8. – С. 89–105.

Т.В.Михед

Культурологічний характер категорії "Американський ренесанс": до проблеми періодизації американської літератури ХІХ століття

Оскільки створення національної літератури США, а отже, формування національної літературної класики і, відповідно, традиції припало на добу романтизму, то наслідком маємо постійне ревізування цього відтинку національної історії літератури, що найчастіше умовно хронологізується 1810–1860-ми роками. Навіть періодизація цього етапу розвитку американської літератури залишається вельми дискусивною, попри виказане свого часу Ю.Ковальовим твердження, що "періодизація американського романтизму не становить особливих труднощів" [1, с. 42]. Так, західні історики літератури, які не вельми любляють прокрустові рамці періодизацій чи хронологій, запропонували цілу низку альтернативних таксономій. Зокрема, В.Л.Паррінгтон, визнаний репрезентант соціологічного академізму, у своїй головній праці "Основні течії американської думки" (1927–1930) висловив тезу про обумовленість появи і залежність течій у мистецтві від невдоволення результатами буржуазного розвитку, а також запропонував виокремити в історії американської думки три періоди розвитку. В основу членування Паррінгтон поклав онтологізовану пуританську дихотомію двох абсолютних начал – добра і зла – як

вирішальних чинників формування ціннісних сторін світосприйняття – оптимізму та песимізму, що визначили рух американської думки від "кальвіністського песимізму" (I період) крізь "романтичний оптимізм" (II період) до "песимізму" (III період) як наслідку новітнього техніцизму, як свідчення втрат вільності та утопічних обіцянь аграрного життя першопоселенців [2]. Створена через 20 років "Літературна історія Сполучених Штатів Америки", редактована Р.Спіллером, структурувалась за головними етапами розвитку американської державності, згідно яких розглядалися і етапи становлення американської літератури. За періодами "Колоній" та "Республіки" настав час "Демократії", в межах якого розглядалась творчість Ірвінга, Купера та По, а в якості "Літературних звершень" у IV розділі I тому аналізувалась діяльність трансценденталістів, Готорна, Мелвілла та Вітмена [3, т. I]. Разом з роботою Ф.О.Маттісена про американський ренесанс [4] це були зазедве не головні у першій половині XX віку спроби класифікації національної літератури відповідно певних, у кожному випадку інших критеріїв. Визнання зробленого, що дало підстави говорити про два періоди американської історіографії – "добу Паррінгтона" і "добу Спіллера" [1, с. 30], тим не менш на надто вплинуло на характер пізніших таксономій. В надрукованій 1979 р. антології "Сполучені Штати в літературі" література XIX ст. хронологізується 1800–1870 рр. і поділяється на два періоди: "Літературний націоналізм" (1800–1840) та "Американська класика" (1840–1870). В обох періодах фігурують одні й ті самі творчі постаті, хіба що твори відселекціоновано згідно заявленого визначення першого періоду [5, с. 150–295]. В "Колумбійській літературній історії США" (1988) 1810–1865 рр. визначаються як "The Age of Perspective", "Idealism and Independence" та "Cultural Diversity and Literary Forms" [6], власне, використовуються настільки генералізуючі категорії, що робить ареал описання культурних об'єктів та артефактів практично безмежним. "Диверсивність" характерна і для задіяних методологічних підходів аналізу літературних явищ, що стоїть на заваді формуванню цілісної картини розвитку американської літератури. Все це дало підстави для зауваження Д.Перкінса, що, попри "важливість цієї теми, останнім часом (1992 рік – Т.М.) у Сполучених Штатах науковці мало займалися питаннями літературної класифікації і пов'язаними з нею проблемами" [7, с. 54].

Розуміючи умовність та конвенційність історико-літературних періодизацій, тим не менш вважаємо їх ефективними та дієвими

не тільки в якості організаційних принципів навчальних курсів, але необхідними і для того, щоб їх заперечувати, "таким чином стверджуючи й унаочнюючи конкретність, місцеві відмінності, різномірність, плинність, дискретність і конфліктність категорій, яким зараз віддається перевага в осмисленні певного моменту минулого" [7, с. 55]. Останнє уповні стосується сформованих у радянський час і успадкованих пострадянською американістикою двох найбільш поширених концепцій періодизації американської романтичної літератури.

Згідно першої пропонується виокремлення трьох періодів у розвитку романтизму. Це ранній – 20–30-ті роки, період "нативізму", зрілий – кінець 30-х – середина 50-х, до якого зараховують Е.По, Н.Готорна, Г.Мелвілла, і "фінальний" – від середини 50-х років до початку Громадянської війни, що характеризується як "доба кризи романтичної свідомості і романтичної естетики", свідченням чого слугують твори В.Ірвінга, Н.Готорна, Г.Мелвілла, Г.Лонгфелло та ін. [8, с. 552]. В основу цієї періодизації покладена динаміка ідеологічних характеристик, зафіксованих романтичною літературою на настроєвому рівні: "переконавання в здоровій основі американської демократії" змінилось "трагічним відкриттям", що "соціальне зло... коріниться в самій природі американської буржуазної демократії", завершенням чого стало усвідомлення "неспроможності" "романтичної свідомості опанувати матеріал суспільного життя", "дати ключі до пояснення його загадок і вказати шляхи до вирішення його протиріч [8, с. 552]". Між тим саме остання теза цілковито співпадає з головним принципом діяльності американських літераторів 1850–1860-х років, які прагнули, а дехто і домігся, активного втручання в суспільне життя і соціальною практикою довели спроможність художнього слова впливати на життя соціуму.

Прибічники другої, "превалюючої" концепції виділяють два періоди: ранній романтизм, позначений 1810-ми роками та рубежем 1830–1840-х, "коли з'явилися програмові есеї Емерсона "Довіра до себе" і "Американський вчений", та пізній. У визначенні хронологічних вимірів останнього відчутна деяка непевність. О.Зверєв, на якого ми посилаємось у викладі "превалюючої точки зору", справедливо зазначаючи, що твори Емерсона вістували "не тільки про появу трансценденталізму, але і про те, що склався романтичний напрям з його рельєфно виявленими національними особливостями", далі не менш підставно говорить, що до

"справжнього розквіту" ще було майже десятиліття, і "американський Ренесанс, який розпочався 1850 року, становить найяскравішу сторінку в історії другого, пізнього періоду романтичного руху [9, с. 40]". При цьому навіть за формальними ознаками – датуванням виголошення промови "Американський вчений" 1837 роком та публікацією есею "Довіра до себе" (1841) – з історичного процесу випадає майже десятиліття – проміжний етап між завершенням раннього та апогеєм пізнього романтизму. Українські науковці, які тримаються цієї періодизації, до раннього етапу відносять "передусім творчість Ірвінга і Купера", а до "зрілого чи пізнього" – Готорна, По і Мелвілла. При цьому умовність поділу підкреслюється в самій роботі, оскільки "приналежність Е.По до пізнього романтизму щонайменше дискусійна", а при можливому поділі історії американської романтичної літератури на три періоди знов-таки "буде багато умовного [10, с. 380]". Тобто за будь-якого варіанту періодизації залишається "проблемний період", приблизно середина 1830-х – середина 1850-х років, який не вписується в існуючі концепції. Можливою спробою вирішення проблеми бачиться включення до обігу модифікованої категорії "американський ренесанс" для позначення періоду, що став кульмінацією духовно-естетичних шукань і здобутків американських романтиків.

Звичний і широко вживаний сьогодні західними істориками культури та літератури термін "американський ренесанс" (the American Renaissance) бере початок з надрукованої 1941 р. книги американського науковця Ф.Маттісена "Американський ренесанс: Мистецтво і виражальність доби Емерсона та Вітмена" [4]. Значення цієї роботи важко переоцінити, бо, за справедливою оцінкою М.Креймера, з неї "почалось відродження американського літературознавства", яке отримало очевидний доказ того, "що предметом дослідження літературної критики є слова, а не тільки ідеї [11, с. 2]". Обраний Ф.Маттісеном ракурс дослідження – "що являли собою ці книжки (твори Р.В.Емерсона, Г.Д.Торо, Н.Готорна, Г.Мелвілла і В.Вітмена – Т.М.) [4, с. XI]", чітко визначений предмет аналізу – "концепції, яких дотримувались п'ять наших головних письменників стосовно функцій і природи літератури [4, с. VII]" і, обґрунтований практикою аналізу, теоретичний висновок про формування "суто американського модусу і теорії виражальності [4, с. XV]" – змінили ставлення і критики, і публіки до літератури середини XIX віку.

Ідентифікована до цього нейтрально як один з історичних етапів, цікавий хіба що документальними свідченнями про стан суспільства у передчутті Громадянської війни, література 1850-х, в інтерпретації Ф.Маттісена, постала "надзвичайно сконцентрованим моментом виражальності", періодом "першої зрілості" національної літератури, що заявила про свої права "у загальному розвої мистецтва і культури [4, с. VII]". Творчість Емерсона, Торо, Готорна, Мелвілла і Вітмена (до цього ряду Ф.Маттісен, з певними застереженнями, включає також Е.А.По та Е.Дікінсон) за своєю значимістю і рівнем художніх здобутків поціновувана на рівні "європейського Ренесансу" [4, с. XII], по-перше, почала асоціюватись з категоріями "американського ренесансу" і "американського канону" і, по-друге, стала об'єктом гострої зацікавленості та перманентної критики з боку тих, хто прагнув і прагне поставити під сумнів та ревізувати канон.

Один з перших критиків концепцій Ф.Маттісена Ч.Фіделсон тримався думки, що твори американського ренесансу не мають якоїсь надзвичайної естетичної ваги, але "є результатом певного світосприйняття і відповідної літературної практики, що сформувалась внаслідок постійного тиску інтелектуальних запитів суспільства [12, с. 74]". Ч.Фіделсон вважав літературу американського ренесансу (визначи *de facto* право терміну на існування, науковець уживає його без лапок як самодостатній і валідний, що стало звичною практикою американських студій ХХ віку) результатом плідної взаємодії двох виразних інтелектуальних традицій. Одна з них – європейська, "безупинний маятникоподібний рух від Декарта за посередництва англійських емпіриків до Канта, що закінчився у ХІХ ст. розколом між матеріалізмом та ідеалізмом [12, с. 70]". Друга традиція трактується як виразно національна – "один безперервний поступ від пуританської доби крізь нове осмислення Локка, втілене в американському Просвітництві, до нової філософії Емерсона [12, с. 108]". Тож американський ренесанс, згідно Ч.Фіделсону, народився у точці перетину цих двох традицій. Саме посткантіанська філософія термінологічно забезпечила властиву американській ментальності схильність до символізму, сформовану біблійною матрицею світосприйняття. Через це "побутовий символізм" виявився не оказіональним стилістичним прийомом, але "сформованою точкою зору, постійно присутньою в інтелектуальному ландшафті [12, с. 43]". Втім, для Ч.Фіделсона, як і для Ф.Маттісена, попри певну розбіжність естетичних префе-

ренцій, очевидним було народження національної літератури та інтелектуальної історії з мови та в мові Емерсона, Торо, По, Готорна, Мелвілла і Вітмена.

Свою версію американського ренесансу запропонувала Дж.Томпкінс, шостий розділ книги якої (*Sensational Designs*, 1985) промовисто називається "Інший американський ренесанс" [13, с. 147–185]. Предмет уваги дослідниці – сентиментальна література (тому переклад назви роботи Дж.Томпкінс українською неминуче втрачає один з конотатив: "The Sensational Designs" імплікує окрім "почуттєвості" ще й "сенсаційність", на що розраховує авторка), яку вона вважає недооціненою, а причини бачить у маскулінних пріоритетах формування канону. Власне, всі розмови про американський ренесанс так чи інакше закінчуються спробами реформи канону, що ілюструє, зокрема, дискусія в рубриці "Extra" авторитетного часопису "American Literature" [Див.: 14].

У радянській та пострадянській американістиці термін "американський ренесанс" фігурує на рівні принагідного поклику. Нейтральна заувага С.Павличко – "Френсіс Ото Маттісен назвав період з 1850 по 1855 рік американським ренесансом" [15, с. 20] чи вже наведена констатація О.Зверева достатньо репрезентативні в цьому плані. Можливо, найбільше уваги цьому феномену приділив Ю.Ковальов, який ще 1982 року відгукнувся на ймовірність узусу номену. Погодившись з визнаною Ф.Маттісеном неточністю терміну – "оскільки не було відродження цінностей, що раніше існували в Америці" [4, с. VII], Ю.Ковальов запропонував "зрілий етап в історії американського романтизму" "схарактеризувати терміном "романтичний гуманізм", зацентрувавши при цьому його відмінність від гуманізму ренесансного [1, с. 48]. Її дослідник вбачав у звуженості спектру "романтичного гуманізму", що виявляється у недостатності інтересу до людини як цілокупності, "зосередженості на людській особистості, її свідомості", "художньому освоєнні людської особистості в її інтелектуальних, моральних та емоційних проявах" [1, с. 48]. Зосібна підкреслювалась зацікавленість американських романтиків не свідомістю взагалі, але свідомістю американця середини ХІХ віку.

Запропонована Ю.Ковальовим субституція не прижилась, попри його подальший виважений аналіз творчості Готорна, По, Мелвілла та Вітмена крізь призму "романтичного гуманізму". Можливо, це пояснюється тим, що гуманізм, принагідно системи культури, традиційно трактується у вузькому сенсі – як характерис-

тичне відгалуження культурного руху доби європейського Відродження. Відповідно й "романтичний гуманізм" як категорія, що сприяє "вивченню сучасної американської свідомості" [1, с. 49], розумівся складовою ширшого поняття – романтизму як культурного руху, а не лише літературного стилю. Запропонований Ю.Ковальовим концепт бачиться органічним компонентом американського ренесансу і як категорії, і як певного історико-культурного періоду, що характеризується сукупністю виразних фундаментальних ознак, уможливлуючи – за типологічною подібністю – ужиток терміну Ренесанс.

У ставленні до американського ренесансу сучасна американістика характеризується, перш за все, намаганням змінити смислоповненість канону. Тут варто попередньо зазначити, що в західному літературознавстві і американському зокрема під канон найчастіше розуміють список текстів, репрезентативних для національної культури, хоч акценти робляться різні. Тому сьогодні мовиться про необхідність доповнення канону за рахунок включення створених добою мультикультуралізму "альтернативних" канонів – феміністичних, афроамериканських, гомосексуальних і т.п., в той час як з іншого боку звучать заклики до радикального переосмислення самої категорії американського ренесансу.

Для Ф.Маттісена американський ренесанс був чітко визначеним періодом в історії національної літератури. Власне, йшлося про 1850–1855 роки, коли з'явилися найбільш репрезентативні для доби і нації твори, що, характеризуючись виразною світоглядно-естетичною близькістю, засвідчили появу конкурентно спроможної в усіх смислах національної літератури. Це романи Н.Готорна (N.Hawthorne. *The Scarlet Letter* / "Багряна літера", 1850) і Г.Мелвілла (H.Melville. *Moby Dick* / "Мобі Дік", 1851), цикл есеїв Р.В.Емерсона (R.W.Emerson. *Representative Men* / "Представники людства", 1853), "Волден" Торо (H.D.Thoreau. *Walden*, 1854) та перше видання збірки В.Вітмена "Листя трави" (W.Whitman. *Leaves of Grass*, 1855). Запропонована американськими науковцями кінця ХХ ст. модифікація категорії спрямована, перш за все, на розширення хронологічних меж американського ренесансу. В останні десятиліття дискутуються принаймні три найбільш популярних варіанти. Це визначення меж ренесансу 1790–1860-ми роками, умовно кажучи, від війни за незалежність до Громадянської війни [13, с. 149], або 1830–1860-ми роками, де за точку відліку слугує відмова Емерсона від проповідницької ка-

федри [16]. У 1980–1990 роки популярності зажила концепція тягlosti американського ренесансу, згідно якої під цей період слід відвести ціле століття, тобто 1830–1930 р. В цьому випадку завершенням періоду бачиться вихід з економічної депресії, що спонукала до кардинального переосмислення засад національного життя, а мистецтво, вибухнувши грандіозністю архітектурних комплексів громадських будівель Вашингтону, Чикаго, Нью-Йорку, здавалось, візуально втілило заповідану "батьками-засновниками" ідею створення "нового демократичного порядку" (Т.Джефферсон). Тому-то американський модернізм, як мистецтво акцентовано нового часу, здекларував принципове відмежування від традицій минулого, поставивши перед митцями нові завдання – відповідні вимогам нового часу [17, с. 179]. Дж.Сантаяна через століття заледве не дослівно відтворив стурбованість Емерсона 1830-х з приводу відсутності "справжнього Поета, генія, якого потребує Америка": "Настав час, коли має з'явитись поетичний геній, покликаний наново відтворити зруйнований образ світу" [18, с. 24]. Щоправда, в часи Емерсона світ бачився цілісним, гармонійним та потенційно придатним до вдосконалення, як і людина, органічною частиною якого сприймали її романтики.

Розширення хронологічного простору мало закономірним наслідком намагання представити американський ренесанс як цілісний культурний рух, що, знов-таки, за європейським зразком, характеризується радикальними змінами у суспільному, духовному і науковому житті. За доказ наводиться оновлення догматики і практики традиційного пуританства, яке, переживши "Друге пробудження" 1820-х років, прибрало менш ригористичної, пантеїстично-раціоналістичної форми унітаріанства. 1830–1860-ті роки прикметні зникненням фронтиру і поширенням аболіціонізму, розквітом техніки (національною за масштабом подією стало відкриття залізничного сполучення між Огайо та Балтімором у 1830 р. вдосконалення друкарських технологій і винайдення фотографії, що вплинуло на розвиток візуальних мистецтв тощо), формування книжкового ринку, становлення національного театру (зокрема з'являються суто національні жанри вестерну та трансформованої мелодрами як провозвісниці мюзиклу), закладанням традицій живопису митцями, що об'єдналися в "Школу ріки Гудзон" (серед інших це Т.Коул, 1801–1848, А.Дюран, 1796–1886, Ф.Черч, 1826–1900; на цей же період припадає апогей діяльності найвідомішого американського живописця XIX ст. В.Гомера,

1836–1910), створенням і теоретичним обґрунтуванням засад національної скульптури Горацієм Гріно (1805–1852). Аналогічні процеси відбувались у царині музики: з'явився перший визнаний Європою американський піаніст Луї Моро Готшолк (1829–1869), а серед сучасників надзвичайної популярності зажив творець співаних і сьогодні "народних" пісень ("О! Сюзанна!", "Грай на банджо", "Вниз по річці Своні") Стефан Фостер (1824–1864). Доречно згадати, що наприкінці 1850-х виник бейсбол – гра, що належить до числа національних символів Америки. Навіть цей далеко не повний перелік, до якого не включені здобутки національної літератури, дає вагомий підстави для експансії категорії американського ренесансу, що, на наш погляд, правомірно застосувати для позначення цілісного культурно-мистецького руху, хронологізованого 1830–1860-ми роками. Визначення американського ренесансу як культурологічної категорії вважаємо цілком обґрунтованим, оскільки в категоріальному плані він позначений виразно сформованою цілісною системою фундаментальних понять, що стосуються засадничих принципів буття, парадигм пізнання та етосу як визначальних характеристик національної ідентичності, до формування і закріплення яких безпосередньо долучились діячі американського ренесансу.

Провідна роль у цьому процесі належала Р.В.Емерсону, філософу, теоретику і практику мистецтва, діяльність якого не тільки вирішальним чином вплинула на мистецьке і особистісне становлення практично кожного з діячів культури XIX ст., але ідеї якого формували інтелектуальну та художню матрицю американського суспільства протягом тих тридцяти років, що передували Громадянській війні. За образним висловлюванням Ф.О.Маттісена, Емерсон "був коровою, від якої інші брали молоко" [4, с. XIII], тобто його провокативні та полемічні ідеї були епіцентром притягальності та відштовхування. "Пошуки національних мотивів, колізій, поетичних ходів, випрацювання власної художньої мови" найчастіше "були продовженням емерсонівських концепцій" [9, с. 40]. За промовистим та історією підтвердженим зізнанням В.Вітмена, "Америка майбутнього... не знайде нікого, щоби можна було поставити поряд з цією людиною, з якої почалася ціла процесія". Як категорично підсумував Д.Донохью: "Канон американської літератури є емерсоніанським" [19, с. 20]. Емерсон стоїть біля початків Торо, Вітмена і Готорна, який, своєю чергою, веде до Мелвілла. Якщо М.Фуллер та Луїза Мей Олкотт належали до

ближнього кола Емерсонового впливу, то навіть віддалена у просторі Е.Дікінсон відчула потужність енергетики його ідей, того контекстуального поля, що безпосередньо або опосередковано позначилось на формуванні цілком певних рис національної літератури. Хоч із часом багато хто з колишніх учнів зреклись залежності від Емерсона, справедливою видається заувага П.Брюнеля: "Вплив не творить нічого, він пробуджує".

Через це врахування діяльності Емерсона, продукуваних ним ідей та їх впливів на творчість як трансценденталістів, так і генерації американських інтелектуалів, що очолила рух за культурну незалежність нації, бачиться необхідним при визначенні категорії американського ренесансу. З творчістю Емерсона та інспірованих його діяльністю інших діячів культури пов'язане формування:

1) **нової концепції природи**, що бачиться майстернею Творця, втіленням божественного духу, гармонія з яким необхідна для відновлення втраченої триєдиної цілісності людини (Емерсон: "вся природа є метафорою душі людини");

2) **нової концепції пізнання**, в якому акцентується пріоритет уяви як його вищої форми – наслідку органічного синтезу логічного та містичного, раціонального та інтуїтивного, що привело до створення;

3) **нової концепції мистецтва**, універсально-метафоричний характер якого мав бути адекватним аналогом універсально-метафоричного характеру буття.

Мистецтво, до всього, згідно пуританської традиції, розумілось як форма своєрідного проповідництва, а категорії "істини" та "краси" в ідеології мислились гомогенними та синонімічно взаємозамінними. Так, В.Е.Ченнінг писав: "Немає такого поняття як гола істина, принаймні, якщо йдеться про моральні речі. Така істина має являтися нам теплою і живою, з усіма враженнями і симпатіями, які вона викликала в душі, що її породила [21, с. 124]". В.Пібоді вважав "поезію не дуже віддаленою від релігії, оскільки їй теж властива тенденція підносити думки і почуття над рівнем буденного життя [21, с. 86]". Тому закономірним виглядає висновок діячів ренесансу про духовність і сакральність мистецтва, і, зокрібно, мистецтва слова, потенційно такою ж мірою духовного та натхненного, як і сакральне біблійне слово. Це була одна з важливих ідей, залучених до формування американської концепції романтичного історизму. Викладена у філософсько-естетичних есеях та лекціях Емерсона, вона трактувала минуле як спосіб

усвідомлення і розуміння історичної, реалізованої у сучасності місії Америки як Нового Єрусалиму. Одним із засобів конкретизації та увиразнення концепції специфічно американського романтичного історизму слугувало задіяння поширеної в середовищі американських інтелектуалів теорії асоціацій шотландського філософа Арчібальда Емсона. В роботі "Нариси про природу і принципи смаку" (1790) він висунув тезу, пізніше прийняту і модифіковану Емерсоном, про асоціативність історії з біографіями конкретних людей, діяльність яких вплинула на розвиток цивілізації. Тож романтичний варіант трансцендентальної історії розумівся ланцюгом біографій "геніїв" – "представників людства": "Народжується людина на ймення Цезар – і довгі століття існує Римська імперія..." або "Кожна велика людина – це першопричина, це країна, це доба..." (Емерсон). В його баченні такими були Платон, Сведенборг, Монтень, Шекспір, Наполеон, Гете. Це привело до формування;

4) **нової концепції людини.** Ідеали нового американського життя діячі ренесансу, як колись і їх попередники у Старому Світі, поєднують з утвердженням самодостатньої, незалежної, свідомої своєї неповторності людської особистості, яка плекає свою унікальну індивідуальність. Як писав Емерсон: "В усіх своїх лекціях я вчив одному: доктрині безмежності людської особистості". Сформована ним концепція "довіри (віри, покладання) до себе – self-reliance", схарактеризована В.Л.Паррінгтоном як "апофеоз індивідуалізму" [2, с. 453], з одного боку, утверджувала віру у власні сили, а з іншого – стала надійним підґрунтям у формуванні власної національної культури. Відомий афоризм Емерсона: "Слідуй тільки собі, нічого не копіюй". Зазначимо, що пов'язаний з цим розвиток індивідуалізму в американській суспільній свідомості був зрозумілим наслідком пуританської духовної традиції, в якій чільне місце відводилось особистим стосункам зі Всевишнім та особистій відповідальності перед ним. При цьому мистецтво розумілось одним із засобів морального коригування, удосконалення американського Адама як творця і будівничого Нового Світу. Через це в добу американського ренесансу була сформована

5) **нова концепція митця.** Згідно егалітарних постулатів пуританства, натхнення чи долучення до божественного джерела доступне всім представникам соціуму, що переводить будь-яку діяльність, а тим більше художню творчість у площину щонайменше сакрального акту. "Творення, – писав Емерсон, – це доказ

присутності божественного начала. Хто б не творив, вже є Богом, і якими б таланти не були, якщо людина не творить, чистий потік Божества тече повз неї [21, т. V, с. 341]". У художньому вимірі це твердження можна трактувати як оригінальний варіант романтичної експресивності, хоч теологічний аспект типологічно близький до того, що німецькі романтики називали романтичною релігією. Поет, у цьому разі, прибирає роль натхненного напівбога, який творчістю долучається до Творіння. За Емерсоном, "поет", прибираючи образ проповідника, має виступати "примирителем" (reconciler) [21, т. III, с. 37], бездоганим медіатором натхнення, явленого у досконало твореному слові. Як стверджував Б.Олкотт: "Література має бути результатом продукування Релігії, тобто іншим аспектом спроб людини вдосконалити себе [22, с. 89]".

Це привело до виразно маніфестованої **антропоцентричності** літератури американського ренесансу взагалі і романтизму зокрема. При цьому маємо не лише характерне для антропоцентризму зображення людини в центрі художньо осмислюваного та відтворюваного світу (Емерсон: "Істинна людина – центр всіх речей. Своїм масштабом вона вимірює і тебе, і всіх людей, і всі події"), але й кардинально змінену позицію автора. Він експлікується, по-перше, як суб'єкт – продуцент всіх можливих текстових смислів, і, по-друге, як об'єкт ретельного аналізу, власне, один з персонажів – суб'єктів створеного художнього світу, до якого обов'язково долучається і читач як адресат, комунікація з яким постійно підтримується та контролюється. Тобто маємо підстави говорити про формування оригінальної антропоцентричної парадигми літератури американського романтизму і, зокрібно, ренесансу. В межах цієї парадигми відчутної трансформації зазнає і образ романтичного героя, не зрідка літературного двійника автора. Стандартизовано виняткова романтична особистість, свідомо своєї незвичайності, яка, так чи інакше, протистоїть суспільству – знаннями, пристрастями, гріхом і т.д., в американському романтизмі прибирає додаткової імплікації образу "нового Адама", який, здобуваючи едемічне знання, пам'ятає про помилки першопредків і сповнений бажання їх уникнути.

Доба американського ренесансу прикметна гостротою ідеологічних та політичних суперечок, непримиренністю соціальних конфліктів, одним з найбільш показових свідчень чого став рух аболіціоністів. На художньому рівні це відгукнулось існуванням різноманітних стильових течій, естетичною багатосистемністю та дискретністю літературного процесу, що виявилось у відході або виході митців

за межі суто романтичної естетичної парадигми, як це було у випадку Г.Сімса, С.Ворнер, Г.Бічер Стоу чи Ф.Дугласа. Зужиток категорії "американський ренесанс" дозволяє уникнути термінологічного протиріччя і включити цих та багатьох інших знакових для того часу митців до загального культурного напрямку, у формуванні засадничих параметрів якого вони всі брали участь.

Це був період інтелектуального злету американського суспільства, об'єднаного загальним устремлінням – створенням виразно національного американського за суттю та формою мистецтва. Це була головна інтенція доби, що співпала з етнокультурним центризмом романтизму і як системи мислення, і як художньої творчості. Романтизм, "який прийняв за вихідну основу творчості" "національні художні джерела і традиції [23, с. 200], в американському варіанті прибрав імперативної форми національної ідентичності. Як писав В.Г.Сіммс: "Нам треба виконати свою національну місію... і допоможе нам лише піднесене почуття національного". Це був той імператив, що єднав як романтиків, так і далеких від його поетики митців, оскільки предметом їх пильного та неослабного інтересу було утвердження унікальності національного характеру, національної ідентичності та достойної її параметрів літератури.

Доба американського ренесансу зацентрувала значимість існування літератури в Америці, зосібна те, що в середині XIX ст. Америка вперше за свою історію репрезентувала літературу і, відповідно, культуру, яка змусила з собою рахуватись, визнати себе як таку. Це не означає, що американській літературі до 1850-х рр. бракувало гарних або професійно вдатних літераторів. Але до того ніхто, жоден з них не відчував потреби визивно декларувати літературну та культурну незалежність нації. Емерсон, Френо, Готорн, Мелвілл, Торо, Вітмен створили таку літературу, згідно якої, як виразного осердя національного літературного канону, вивіряється і тлумачиться творчість і попередників, і представників наступних генерацій. Через це, беручи до уваги все сказане, під **американським ренесансом** ми розуміємо значною мірою активізоване "Другим Великим пробудженням" філософсько-мистецьке життя США 1830–1860-х років, яке в літературі характеризується формуванням коригованого пуританською традицією національного канону, випрацюванням автентичних літературних жанрів та художніх засобів, що привели до створення виразно національної, самостійної і свідомої цього літературної

культури. Введення цієї категорії бачиться можливим продуктивним варіантом уточнення діючих таксономій літературного процесу США XIX століття. Біля початків періоду знаходиться постать Емерсона, ідеї якого визначили вектор духовно-естетичних шукань сучасних йому діячів культури та вирішальним чином вплинули на матрицю національної ментальності. Оскільки завершенням ренесансу бачиться початок 1860-х рр., позначений Громадянською війною як вибуховим наслідком національної кризи, завершення якої привело до встановлення якісно нових суспільних пріоритетів, на що відгукнулася і література, то кінець століття – 1860–1890-ті роки, коли продовжувалась діяльність Е.Дікінсон, В.Вітмена, А.Бірса, може слугувати завершувальним втіленням пізнього романтизму.

В такому разі періодизація літератури американського романтизму включає ранній етап – 1810 – кінець 1820-х років: формування романтичної естетики і пошук культурних кодів духовної незалежності (В.К.Браєнт, В.Ірвінг, Дж.Купер та ін.); американський ренесанс, або зрілий романтизм – 1830–1860-ті роки: випрацювання літературного канону, формування національних літературних жанрів, національної художньої мови, утвердження присутності оригінальної літератури США в культурному просторі світу (Р.В.Емерсон, Н.Готорн, Е.А.По, Г.Мелвілл, Г.Д.Торо, В.Вітмен, Ф.Дуглас, Г.Лонгфелло, Дж.Р.Ловелл, С.Ворнер, В.Г.Сіммз, Т.Паркер, Ф.Купер та ін.); і кінець 1860-х–1890-ті роки – пізній романтизм як остання культурна хвиля ідей та художніх концептів, що надихали націю протягом століття (Е.Дікінсон, В.Вітмен, Дж.Р.Ловелл, А.Бірс та ін.). Таке коригування прийнятих періодизацій літератури американського романтизму дозволить, при врахуванні існуючих та закономірно зрозумілих девіацій ідейно-естетичних позицій митців, побачити їх учасниками і творцями загальнонаціонального літературного потоку, стрижневі тенденції якого сформували літературу наступного віку.

Повернемося насамкінець до правомірності ужитку терміну "ренесанс" (при всій його умовності і конвенційній метафоричності – як в українській науці фігурує "розстріляне відродження", так американські гуманітарії залюбки говорять про "чиказький" або "гарлемський" ренесанс) стосовно тридцяти, хай і надзвичайно важливих в історії США років. Якщо вичленувати кілька головних положень, які, приміром, О.Лосев вважає характерними для естетики європейського Відродження, то такими, зокрема, є: 1) рене-

сансний індивідуалізм, оприявлений у стихійному самоствердженні людини [24, с. 609] і навіть "індивідуалістичний протестантизм, міцно зв'язаний з приватнопідприємницьким духом міцніючої буржуазії" [24, с. 58]; 2) антропоцентричний неоплатонізм та гуманізм, що вплинуло на 3) "...розуміння природи, сповненої божественних сил, вічно живої, ... вічно прекрасної і художньо творчої", адже й "саме божество трактувалось" як вічно креативне начало, "як майстер", "художник" [24, с. 607].

Цей концептуальний перегук через століття уможливив модифіковане застосування категорії ренесансу, що в силовому полі американського романтизму набула статусу загальнонаціонального культурного напрямку.

Література

1. Ковалев Ю. Американский романтизм: хронология, топография, метод // Романтические традиции американской литературы XIX века и современность. – М.: Наука, 1982. – С. 27–77.
2. Паррингтон Л.В. Основные течения американской мысли. – Т. II.: Революция романтизма в Америке (1800–1860). – М.: Изд-во иностранной литературы, 1962.
3. Литературная история Соединенных Штатов Америки: В 3 т. – М.: Прогресс, 1977–1978.
4. Matthiessen F.O. American Renaissance. Art and Expression in the Age of Emerson and Whitman. – N.Y., Oxford UP, 1969. – XXIV, 678 p.
5. United States in Literature. Ed. J. Miller. – Glenview, Illinois, 1979. – 722 p.
6. Columbia Literary History of the United States. E. Elliott, Gen. Ed. – Columbia UP, N.Y., 1988. – XXIII, 1264 p.
7. Перкінс Д. Чи можлива історія літератури? – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – 152 с.
8. Ковалев Ю. Эпоха романтизма. Общая характеристика // История всемирной литературы. – М.: Наука, 1989. – Т. 6. – С. 552–553.
9. Зверев А. Американский романтизм // История литературы США. Литература эпохи романтизма. – Т. II. – М.: Наследие, 1999. – С. 13–50.
10. Наливайко Д., Шахова К. Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму. Підручник. – К.: Заповіт, 1997. – 464 с.
11. Kramer M.P. Imagining Language in America. – Princeton: Princeton UP, 1992. – XIX, 239 p.
12. Fiedelson Ch. Symbolism and American Literature. – Chicago: University of Chicago Press, 1953. – X, 355 p.
13. Tompkins J. Sensational Designs. The Cultural Work of American Fiction, 1790–1860. – N.Y.: Oxford UP, 1985. – XIX, 236 p.

14. Gutjahr P. *An American Bible: A History of the Good Book in the United States, 1777–1830*. – Stanford: Stanford UP, 1999. – XV, 256 p.
15. Павличко С. Зарубіжна література. Дослідження та критичні статті. – К.: Основи, 2001. – С.13–151; 393–410.
16. Smith D. Representative Emerson. *Versions of American Identity // Religion and American Culture*, vol.2, No.2 (Summer, 2002). – P. 159–180.
17. Rosa A. *Salem, Transcendentalism, and Hawthorne*. – Associated UP, 1990. –184 p.
18. Сантаяна Дж. *Витлумачення поезії та релігії*. – Львів: Ініціатива, 2003.
19. Donohue D. *The American Classics*. – New Haven: Yale UP., 2005. – 296 p.
20. *The Transcendentalists: An Anthology*. Ed. by Perry Miller. – Cambridge: Harvard UP, 1950. – XX, 388 p.
21. Emerson R.W. *The Complete Works. Centenary Edition*. 12 vols. – Boston: Houghton, Mifflin and Co., 1903–1904.
22. Alcott B. *The Journals of Bronson Alcott. Selected and Edited by Odell Shepard*. – Boston: Little, Brown, 1938.
23. Наливайко Д. *Теорія літератури й компаративістика*. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006.
24. Лосев А. *Эстетика Возрождения*. – М.: Мысль, 1982.

Г.В.Фоміна

Сучасний погляд на міфологічну Пандору (на матеріалі п'єси П.Хакса)

XX ст. характеризується надзвичайно великою кількістю кризових моментів у історії цивілізації. Безперечно, великий вплив на моральне становлення німецької нації у даний період спричинили світові війни, а також категорія каяття, визначена ними. Тому і не дивним є активне функціонування традиційних образів легендарно-міфологічних жінок у літературі. Оскільки "у всіх глобальних і "приватних" конфліктах та протистояннях, що приголомшують людський світ, саме жінка, як правило, є потерпаючою стороною" [10, с. 81]. До неї звертаються як до уособлення споконвічної духовності, мудрості світу. А провідною тенденцією є руйнація усталеного схематизму поведінки традиційних образів жінок. Інакше кажучи, як підкреслює А.Є.Нямцу, "розробляючи традиційні структури, письменники намагаються наповнити початкову одномірність соціально-ідеологічними протиріччями людських характерів з їх декларативною різноманітністю, а іноді і полярністю

мотиваційно-ціннісних спонукань" [9, с. 30], що визначає принципове вільнодумство світової літератури по відношенню до загальновідомих образів. Ці тенденції простежуються і в трансформації образу міфологічної спокусниці Пандори.

Неоднозначність трактування Пандори і її скрині у світовій літературі пояснюється тим, що Пандора пов'язувалась, в першу чергу, з феноменом "обдарування", яке могло виступити як носієм добра, так і зла. Із розвитком образу Зевса в епоху патріархату до творця всіх речей семантичне забарвлення образу набуває негативного відтінку демонічної спокусниці та джерела усіх загальнолюдських нещасть ("настільки ж нерозумної, злої та лінивої, наскільки гарної" [4, с. 107]). І в подальшому в історії поетичної думки Пандора зберігала семантику істоти, що асоціюється з неоднозначним оціночним забарвленням [12, с. 587]. Домінуючою для літературної інтерпретації довгий час була церковна версія, яка проводила язичницьку паралель між античним міфом і мотивом гріхопадіння людства.

Для обробок цього міфу у ХХ ст. продуктивною є творчість Гете. Думка про самозречення, яка пов'язана із зникненням Пандори, звучить в рядках його "Елегії" (1823): "Я счастлив был, с прекрасной обрученной, отвергнут ею – гибну обреченный" [3, с. 720]. Гете неодноразово звертається до постатей Прометея та Пандори у своїх творах, зокрема в драматичному уривку "Прометей" (1773). Переоцінення позицій та ролей цих образів відбувається у фєстшпілі німецького письменника – "Пандори", що і стає підґрунтям для п'єси драматурга ХХ ст. П.Хакса.

Символіка міфу про Пандору набуває у фєстшпілі Гете нетрадиційного звучання. Особливість цієї інтерпретації демонструють слова П.Хакса, який зауважив: "...Якщо всі сценічні твори Гете мають між собою те спільне, що їх рідко читають і ще рідше грають, то "Пандора" – п'єса, яку за витонченістю мови і піднесеністю задуму можна поставити хіба що в один ряд з "Фаустом", – майже не читається і ніколи не ставиться на сцені. Цю п'єсу можна вважати зовсім невідомою" [11, с. 9]. Неоднозначність п'єси зумовлюється, в першу чергу, періодом написання (1807) – це проміжок часу після семилітнього мовчання великого митця, після його неприйняття Французької революції, популярності Наполеона, після кризи класицизму та утвердження нового літературного напрямку – романтизму. Саме "Пандора" є результатом переосмислення Гете дійсності, вона являє собою спробу дати відповідь на питання про можливості порятунку світу.

До особливостей цього твору можна віднести і вибір митцем жанру, який визначається як "Festspiel", тобто не драма, а "святокове дійство", "святова вистава", "тріумф". Характерними ознаками цього жанру є відсутність фабули, наявність "зовнішніх доповнень". Гете прагнув "підвести змістовий фундамент під символічний рух масок" [11, с. 40] у малому жанрі, а його "Фестшпіль" – це нагромадження, взаємопроникнення діалектики ідей, до того ж утвердження головної ідеї (перемоги ідеального над прагматичним, матеріальним) відбувається в кінці твору. Сама ж трансформація міфу призводить до створення діаметрально протилежного варіанту оповіді – "антиміфу".

В основі твору – легенда про давньогрецьку жінку-спокусницю Пандору в її гесіодівській версії. Гете переосмислює міф і дописує його. Узагальнено тему "Пандори" можна визначити як встановлення шляхів здобуття втраченого раю. Ключовою фігурою фестшпілю є Пандора, що само по собі є феноменальним, оскільки цей персонаж жодного разу не з'являється на сцені. Але вона панує в розмовах, суперечках, надіях. Пандору можна порівняти з біблійною Євою. Подібність цих міфологічних жінок пояснюється неоднозначністю оцінки їх ролі в історії людства. Так, Єву розглядають як особу, що принесла людству перший гріх і перше пізнання, свідомість. Відповідно двоїстість оцінки Пандори простежується і в Гете: для Епіметея вона – ідеал, зразок, для Прометея – носій зла. Один із заголовків твору ("Повернення Пандори") свідчить про те, як ця дилема була вирішена Гете: Пандора виступає алегорією гуманістичних ідеалів, надії, істини і краси.

Прометей втрачає у цьому тріумфальному дійстві привабливість міфологічного образу періоду "Бурі і натиску", він уже обділений колишнім бунтарським священним духом, властивим попереднім інтерпретаціям, стає лише звичайним ремісником, який закликає свій народ до корисної, але позбавленої краси та радощів діяльності. Відповідно, Гете не дописує створений ним у трагедії "Прометей" образ, а "звужує" та "переосмислює" [10, с. 98–99] його. Прометей втілює у цьому творі персоніфікований розум, діяльне життя, прагматизм і домінуючою його рисою є утилітаризм на противагу ідеалізму Епіметея. За П.Хаксом, в образі Прометея представлено Наполеона. Завдяки цій фігурі, автор вирішує уявне протиставлення себе і Наполеона – "погляди щодо того, кому з них двох буде належати майбутнє – революції чи гуманності, імператору чи йому" [11, с. 35]. Проте не можна однозначно трактувати цей образ як "антигероя". Він наділений виключно позитивними рисами (цілеспрямованістю, працю-

вистістю), які втрачають піднесену семантику внаслідок своєї абсурдної абстрактності та одномірності. Принцип титанізму стає вихолощеним через втрату відчуття краси.

Історія пошуку Пандори є темою написаної П.Хаксом драми в 2-х діях "Пандора", що за формою становить собою обробку фестшпілю Гете. Сучасний драматург дописує твір Гете, виходячи з ключових позицій сучасної літератури і створюючи "оригінальні сюжетні ходи і мотивування, які враховують морально-ідеологічну специфіку епохи" [8, с. 83]. І однією з причин звернення П.Хакса до цього матеріалу можна вважати прагнення довести сюжет до "логічного завершення з точки зору сучасності" [8, с. 84]. Традиційний матеріал використовується ним як зручна форма для втілення актуальної проблематики.

Характерним для даної драми є те, що автору вдалося об'єднати в ньому інтерес до творчості Гете та захоплення античним матеріалом. Знаковість власне особистості Гете для П.Хакса є незаперечною. Про авторитетність для П.Хакса німецького класика свідчить його п'єса "Ярмарок в Плюндерсвейлерні. За Й.В.Гете" (1973), за допомогою якої сучасний драматург освоює техніку веймарського класицизму. У "Розмові в сімействі Штейн про відсутнього пана фон Гете" (1976) драматургом ХХ ст. здійснюється спроба усвідомити, критично осмислити особистість Гете, відобразивши один із епізодів його життя – відносини з веймарською придворною дамою пані фон Штейн. Отже, постать Гете постійно привертає увагу Хакса і не лише як видатного драматурга, але й як звичайної от людини.

Зацікавленість П.Хакса міфологічним матеріалом не є випадковою. Німецький драматург звертався у своїй творчості до міфу про Амфітріона ("Амфітріон"), Геракла ("Омфала"), біблійних мотивів ("Адам і Єва"). Він прагне переосмислити їх, психологізувати, трансформувати з сучасної точки зору. Але з упевненістю можна сказати, що "Пандору" відносять до найскладніших текстів, з якими він працював [11, с. 5]. П.Хакс прагне відтворити та адаптувати твір Гете для сцени. Сам він так пояснює свою обробку "Пандори": "Звичайно, було б розумнішим відмовитись від Гете і створити собі нову "Пандору". Але, з іншого боку, імпульсом звернення до "Пандори" було захоплення духом і словом Гете... "Пандора" містить найкращі місця, які зустрічаються в будь-якій з п'єс Гете – тобто взагалі в німецькій п'єсі. Те, що можливо зберегти у "Пандорі", повинно бути збереженим..." [11, с. 44].

Сучасний драматург прагне зберегти всю довершеність твору німецького класика, він не руйнує його побудови, а лише вно-

силь деякі нові цеглини, щоб укріпити його фундамент, а також, щоб створити фасад, що відповідав би архітектурі ХХ ст. П.Хакс дає визначення своїй "Пандори" як обробці, тобто він свідомо хоче наповнити твір Гете актуальною проблематикою та семантично наблизити до сучасного глядача, драматизувати його (зробити можливою його театральну постановку). Обробка П.Хаксом твору Гете свідчить також про неабияку художню сміливість. Драматург вносить зміни у структуру твору, залишаючи лише п'ять дійових осіб: Прометей, Епіметей, Філероса, Епімелею та Ельпору. Кількість хорів (ковалів, пастухів, воїнів) він зливає в один "Хор чоловіків, яких створив Прометей", пояснюючи це тим, що "драми з хорами неохоче ставляться театрами" [11, с. 43]. Орієнтацію на сучасність п'єси П.Хакса втілюють предметно-змістові анахронізми. Так, його Прометей будує заводи ("Да. Новые заводы я планирую построить вскоре ниже по течению..." [11, с. 99]); дочка Епіметея підслуховує розмову Філероса з коханкою по телефону; Філерос називає себе політиком, він їде до Епіметея, щоб вирішити проблему з електростанцією; вихід з любовного трикутника Епімелея вбачає у розлученні ("Ослабнув, кандалы не кандалы уже. Я сбрасываю их. Пусть не звенят. Развод" [11, с. 111]); Філерос палить сигару. Ці слова дають змогу досягнути певної хронологічної інверсії. Відповідно, семантика "Пандори" ХІХ ст. співвідноситься з "Пандорою" ХХ ст. Осучаснення твору Гете дає змогу П.Хаксу ввести у простір "фестшпілю" актуальні питання.

Для обробки П.Хакса характерною є певна хронотопна невизначеність, автор таким чином встановлює змістові координати подій: "Первое действие разыгрывается в доисторические времена, другое – позже" [11, с. 47]. Ця нечіткість дає змогу переплітати міфологічні часи із сьогоденням. Створення "містифікованого часу і простору надає свободу авторській уяві, дозволяє при формальному збереженні відомої традиції об'єднувати в одному творі різночасові пласти" [8, с. 67]. Драматург загострює відносини героїв молодого покоління, вводячи в сюжет любовний трикутник "Епімелея – Філерос – Ельпора", одночасно він знижує звучання цих образів, ставлячи тавро деградації на проблему кохання у драмі.

Яке питання можна вважати провідним у цьому творі? Ключові тенденції сучасності втілюють слова Епіметея, які відображають суть новітньої літератури з її пошуками істини, де визначальним стає питання "Чому?", а не "Як?", а саме: "Зачем все было? Что это все значило?" [11, с. 78]. І можливо, саме Епіметей знаходить вихід із усіх актуальних проблем, сказавши про себе:

"Он ждет и верует" [11, с. 79]. Тобто есхатологічні мотиви, характерні для ХХ ст., які лунають у трансформації ситуації зникнення Пандори, компенсуються вірою Епіметея в біблійну істину "Дар вернется к вам" [11, с. 80]. Відлуння часів Радянського Союзу та революції звучать у словах хору "награбленное грабим у грабителей" [11, с. 83]. Прибичники Прометея нагадують інтерпретацію людства в сучасній літературі, тобто втілюють руйнівника, який прагне знищити своє коріння, забути уроки історії (можна порівняти з образом Колумба у п'єсі "Відкриття індійської ери"), а ідея прогресу розглядається як неоднозначний процес. Віддзеркалення актуальних для ХХ ст. проблем вбачається у суперечках Прометея та Епіметея, які переростають у закономірне питання про правомірність науково-технічного прогресу. "Жінка і суспільство", "роль жінки у суспільстві" – ці тенденції пов'язуються з образом Епімелеї, яка своїми репліками звинувачує сучасних чоловіків. Філерос – це звичайний політик ХХ ст., який зображується П.Хаксом з певною долею іронії (у політичних розрахунках, лицемірстві). У Філеросі, Епімелеї та Ельпори автор обробки спробував виділити окремі складові щастя, мрії, що становили Пандору. Однак П.Хакс демонструє недосконалість кожної складової як провідної риси:

Она ушла, оставив трех детей взамен,
Но то была замена только к худшему.
Полунадежда, получувство, полувласть
Годны для жесточайшего безвременья,
Как мост висячий над глубокой пропастью"

[11, с. 126].

Ці рядки дають змогу провести паралель з кризою німецького суспільства після Другої світової війни, коли перед людством постала проблема моральної відповідальності за трагедії минулого. Це простежується і в першій дії обробки, де ми бачимо, як автор у лінії "Прометей – Філерос" втілює риси фашизму, зокрема його Прометей виголошує право сильнішого на володіння світом, а Філерос готовий "терзати, пытать" [11, с. 65] жінок. Прометей П.Хакса є уособленням матеріалістичних ідей, мета якого – пошук себе у світі людей, це "людина-вогонь", принципом його життя є боротьба. Формально йому вдається досягнути бажаного, хоча прагнення титана і втрачають колишню піднесеність, стають більш практичними та спрощеними. Ця постать має примітивізовані риси тирана ХХ ст., в ньому кризь призму міфу вимальовуються недовіра до всього і всіх (презирливе ставлення до Пандори). За

допомогою образу Епіметея втілено проблему взаємовідносин між індивідом та суспільством з точки зору суб'єкта.

Показовою є кінцівка обробки, де П.Хакс дарує людству надію на відродження, вбачаючи це відродження в "обретенні самих себя" [11, с. 125]. Зміст дарів Пандори відкривається в красі земного існування. Циклічність розвитку людства відтворено в понятті "робота", що поєднує в собі "необхідність и свободу" [11, с. 125]. Німецький драматург створює у своїй п'єсі храм Пандори, який є відкритим для земних людей; він проголошує кінець епохи грізних війн, кінець патріархату. Його Пандора примирює протиставлені у п'єсі "труд" і "любов" [11, с. 127], "прошлое" і "будущее" [11, с. 127]. П.Хакс поєднав у своїй Пандорі землю і небеса ("Земнонебесная" [11, с. 127]), зобразивши у цьому образі земне колосся і багатство перлів та малахіту. Антагоністичні у Гете образи Епіметея та Прометея трансформуються автором ХХ ст. у два типи людських цінностей – матеріальні та духовні, що з'єднуються у Пандорі. П.Хакс дає шанс людству не у пошуках чогось нового, що характеризується недовершеністю (а у творі подається з частиною "полу"), а у зверненні до споконвічних істин (яке символізує примирення Прометея і Епіметея). Відсутність у п'єсі образу Пандори не заважає П.Хаксу відобразити характерні для сучасності тенденції щодо зміни соціального статусу жінки та розширення кордонів її особистісної свободи (оскільки його жінка є діяльною, незалежною від волі чоловіків). Репліки інших персонажів відображають трансформацію Пандори із лукавого, недалекого створіння у жінку (ідеал краси), здатну обирати та реалізувати свою долю, яка тісно пов'язується з долею всього людства. Уособлення в жінці загальнолюдських ідеалів несе на собі віддзеркалення характерних для ХХ ст. феміністичних поглядів, що втілено і в інших героїнях П.Хакса (Єві, Алкмені, Омфалі).

Отже, П.Хакс використовує традиційний сюжет в якості зручної форми для втілення актуальної проблематики. У його "Пандорі" викристалізуються століття людського розвитку, досвіду та становлення. Обробка сучасного драматурга відображає вічне прагнення до прекрасного, зв'язок між минулим та майбутнім, смерть та відродження, мистецтво та ремесло, відповідь на питання "Чому?" А власне образ символізує вічне примирення протилежних сторін, рівновагу між світовими "так" і "ні". Це постать, яка не терпить будь-яких заміників, тобто літературне втілення характерних для ХХ ст. пошуків Месії, уособлення надії. Тому знаменним є дописування П.Хаксом другої дії твору Гете, оскільки

ки сучасний драматург вбачає основну концепцію не в протиставленні, а в поєднанні антагоністичних ідей, і його Прометей та Епіметей зустрічають свою Пандору, а звернення сучасника до творчого доробку класика підтверджує думку, що Гете є для нього "прототипом геніального індивідуума" [5, с. 280]. Відповідно, форма обробки дозволяє відобразити характерні для сучасності тенденції у сфері літератури, поглибити проблематику, дати свою відповідь на запитання людства "Що ж буде далі?", відтворити надію покоління, що балансує на краю прірви, на краще майбутнє, поглянути новими очима на жінку як споконвічного носія духовності. П.Хакс використовує закладені у міфі та фестшпілі Гете можливості для подальшого узагальнення, універсалізації матеріалу і створює загальнозначущі моделі дійсності, поведінки людей, їх морального дорослішання.

Література

1. Азимов А. Занимательная мифология. Новая жизнь древних слов. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2003. – 206 с.
2. Вернер Г.-Г. Раздумья об отношениях личности и общества в пьесах Петера Хакса // Литературоведение и литературная критика ГДР 1960–1970 годов: Сборник статей критиков ГДР. – М.: Худож. лит., 1983. – 407 с.
3. Гете И.В. Фауст. Лирика – М.: Худож. лит., 1986. – 767 с.
4. Грейвс Р. Мифы Древней Греции: Пер. с англ. / Под ред. и с послесл. А.А.Тахо-Годи. – М.: Прогресс, 1992. – 624 с.
5. Калугина Т.П. Образ Гете в пьесах Петера Хакса // Гетевские чтения 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 273–285.
6. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. – Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – 720 с.
7. Нусинов И.М. История литературного героя. – М.: ГИХЛ, 1958. – 551 с.
8. Нямцу А.Е. Поэтика традиционных сюжетов. – Черновцы: Рута, 1999. – 176 с.
9. Нямцу А.Е. Миф и литература (теоретические аспекты функционирования): Учебное пособие. – Черновцы: Рута, 2005. – 80 с.
10. Нямцу А. Миф. Легенда. Литература (теоретические аспекты функционирования): Монография. – Черновцы: Рута, 2007. – 520 с.
11. Хакс П. Пандора. Драма по И.-В. фон Гете. – М.: Искусство, 1986. – 128 с.
12. Frenzel Elisabeth. Stoffe der Weltliteratur: Lexikon dichtungsgeschichtl. Längsschnitte / Elisabeth Frenzel. – Stuttgart: Kröner, 1983. – 886 S.
13. Trilse Christoph. Mythos und Realismus. Drei Stücke von Peter Hacks // Neue deutsche Literatur. – 1974. – №5. – S. 161–176.

Маєтності Чернігівської полкової сотні за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1731 рр.

Останнім часом спостерігається помітне зростання інтересу істориків та краєзнавців до вивчення історії окремих регіонів. Повне і об'єктивне висвітлення різних аспектів нашої минувшини неможливе без залучення і критичного використання історичних джерел. Важливим джерельним комплексом з історії Гетьманщини є матеріали Генерального слідства про маєтності 1729–1731 рр. Вони містять цікаву інформацію з історії землеволодіння на території 10 адміністративно-територіальних одиниць (полків), з яких за часів гетьманування Данила Апостола складалася Лівобережна Українська козацька держава. У свою чергу полки поділялись на сотні, кількість яких в кожному полку була різною. Так, Чернігівський полк складався з 16 сотень, серед яких була і Чернігівська полкова сотня.

Перед урядом Гетьманщини повсякчас досить гостро стояла проблема врегулювання аграрних відносин. Щедрі пожалування гетьманів та московських царів, купівля, а інколи й відверте захоплення земель представниками нової соціально-політичної еліти призвели до вичерпання резерву маєтностей, які призначалися на ранги козацької старшини, належали магістратам та ратушам. Натомість значно зросла чисельність приватних та монастирських маєтностей. Гетьман Данило Апостол здійснив чергову спробу впорядкувати систему землеволодіння. Підставою для проведення Генерального слідства про маєтності стали розроблені Верховною тасмною радою так звані "Решительные пункты". Поряд з іншими важливими питаннями цей документ передбачав перевірку законності прав на нерухомість, затвердження законно набутого майна за власниками і повернення безпідставно набутих володінь для подальшого надання на ранги полковій та генеральній старшині [1]. Основою для перевірки слугували матеріали ревізії, проведеної 1726 р. росіянами – офіцерами Глухівського гарнізону. Ці дані, переписані в канцелярії царського представника при гетьмані Олексія Шаховського у вигляді короткого витягу

(так званого "Екстракту"), у супроводі відповідних інструкцій, формулярів та гетьманського указу наприкінці травня 1729 р. надіслали до полкових канцелярій [2].

Для проведення Генерального слідства про маєтності в усіх 10 полках Гетьманщини були створені спеціальні комісії, до яких входили представники сотенної та полкової старшини, значкові товариші і канцеляристи полкових канцелярій, які закріплювались безпосередньо за кожною сотнею. У Чернігівській сотні проведення Слідства, що розпочалося влітку того ж таки року, доручили значковим товаришам Чернігівського полку Степану Шубі та Семену Пригарі, а наказний чернігівський сотник Василь Медушевський брав участь у перевірці Виблівської сотні [3]. Контролювати діяльність полкових комісій та узагальнити матеріали була покликана урядова комісія у складі генеральної старшини і полковників. Засідання комісії відбувалися у резиденції гетьмана у Глухові [4]. Канцеляристи та урядовці, попередивши мешканців (старожилів) населених пунктів про сувору відповідальність за неправдиву інформацію, збирали та систематизували свідчення ("сказки") про історію, фундаторів та підстави володіння маєтностями. Втім, ці свідчення не могли забезпечити всю повноту і достовірність відомостей. Досить часто опитувані не могли пригадати, на які посади або на яких підставах і кому належала певна маєтність з часу заснування [5]. Однак, не зважаючи на ці недоліки, зібрані матеріали дозволили виявити та виправити помилки, припущені під час проведення ревізії 1726 р. або при складанні витягу з її тексту. Члени полкової комісії досить часто звертали увагу на невідповідність даних про кількість дворів у деяких маєтках за витягом з "Екстракту" ревізії 1726 р. реальному стану справ. Так, за ревізією 1726 р. полковнику Михайлу Богданову в "деревне" Скорінець належало 3 двори підсусідків, насправді ж виявилось лише 2 двори. У "деревне" Слобідка зовсім не виявилось дворів, якими б володіли чернігівські полковники. У 1726 р. на ранг чернігівських полковників належало 6 дворів "деревни" Лукашівка, а залишилось лише 3 двори (2 двори вимерли, 1 двір "козакою служит службу"). У селі Янівка (Іванівка), що було записане як "Яновець", з 13 вказаних у ревізії 1726 р. дворів на ранг полковника здавна належали лише 4 двори. У селі Количівка з 15 дворів, якими начебто володіли Чернігівські полковники, члени комісії реально виявили лише 8 дворів [6]. Під час обстеження маєтностей старожили повідомили, що у тій же Іванівці Чернігів-

ському Троїцько-Іллінському монастирю належало не 4, а 3 двори. У витягу, виготовленому в канцелярії царського представника при гетьмані, були відсутні відомості про 19 дворів того ж таки села Іванівка, які належали покійному Йосипу Мазапеті, відтак довелось збирати інформацію і про цю власність [7].

Разом з підданими у своїх маєтках давали свідчення і власники. Ці відомості стосувались переважно успадкованих або придбаних шляхом купівлі маєтностей. Так, онуки Никифора Калениковича, Любецький сотник Іван Савич, значковий товариш Чернігівського полку Іван Мокрієвич-молодший та його рідний брат, полковий осавул Михайло Мокрієвич, оскаржуючи права спадкоємців гетьмана Івана Скоропадського на село Полуботки і "деревню" Півці, повідомили, що ця маєтність пожалувана їхньому діду царською грамотою 1690 р. у довічну власність, і надали копію цього документу. Вони повідомили також, що після смерті діда самі володіли цими населеними пунктами, а гетьман Іван Скоропадський відібрав у них цю маєтність [8]. Водночас власники мали продемонструвати оригінали документів, які підтверджували їхні права на маєтності. З них полкові канцеляристи одразу робили копії і, "справивши" їх з оригіналами, залишали у своєму розпорядженні [9]. Зібрані матеріали доправлялись до полкової канцелярії та упорядковувались за сотнями і власниками. Наприкінці 1729 р. гетьман наказав полковим комісіям принагідно впорядкувати та апробувати відомості "книг о маєтностях", засвідчити підписами полкових і сотенних урядовців та надіслати до Глухова [10]. У полковій канцелярії відомості офіцерської ревізії 1726 р. записали у лівий стовпчик "ревізійної книги". Паралельно цій графі були стисло, але зі збереженням суті викладені відомості, зібрані полковою комісією протягом 1729 р. Ці дані були розподілені на "статті", кожна з яких інформувала про населені пункти або частину дворів у них, які належали певному власнику. В обох графах, наприкінці даних про нерухомість на території кожної сотні, подавались відомості, не зазначені в екстракті офіцерської ревізії. Матеріали поаркушно засвідчувались підписами членів полкової комісії, після чого полкові канцеляристи додавали до відомостей зміст "сказок" та відомості про документи деяких власників. У такий спосіб було створено полкову редакцію матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку.

Рукописні книги з матеріалами Слідства надіслали до гетьманської столиці, але повнота і достовірність наведених даних не задовольнили Генеральну комісію. У 1730 р. гетьман знову наказав власникам надати оригінали актів на маєтності й виготовити з них копії, що дозволило суттєво доповнити інформативний потенціал матеріалів, які були у розпорядженні Генеральної та полкових комісій. Відомості, які не задовольняли своєю повнотою або викликали сумнів, перевірялись інформацією з інших джерел, котрі були у розпорядженні полкової Чернігівської та Генеральної військової канцелярії. Наприклад, зять покійного значкового товариша Чернігівського полку Йосипа Мазапети Петро Сушинський продемонстрував у полковій канцелярії універсал гетьмана Данила Апостола від 20 грудня 1729 р, в якому "прописано его значковым товарищем, а по справке в Черниговской полковой канцелярии с компутами козацкими, не написан он не токмо значковых, ниже в рядовых козаках, а сказуют про его полчане, что он сын дячков з отца, и сам собою не служащий". Доповнені новими фактами відомості відправили до Глухова, де генеральна старшина їх перевірила та визначила подальшу долю кожної маєтності. З приводу прав того ж таки Петра Сушинського на частину дворів села Іванівки було винесено вирок – "До указу никому не владеть" [11]. 10 січня 1731 р. на підставі цих даних Генеральна комісія склала "Екстракт" Генерального слідства, в якому усі маєтності були розподілені за категоріями на "статті": 1) рангові, 2) приватні, 3) ратушні, 4) вільні, 5) спірні та сумнівні, 6) монастирські. Після цього представники генеральної старшини і полковники затвердили цей короткий витяг своїми підписами [12]. До основного тексту урядовці додали копії актів, розподілені за сотнями полку. Слід зазначити, що розташування маєтностей можновладців та їх спадкоємців не обмежувалось територією однієї сотні чи навіть полку. Тому розміщення документів на маєтності, що перебували в складі кількох сотень, залежало від того, в якій з них саме знаходились основні чи родові володіння або ж до якої сотенної канцелярії були подані відомості. В основному тексті Генерального слідства були зроблені відповідні посилання на номери аркушів, до яких ці копії додавалися. Документи Чернігівської сотні мали окрему наскрізну нумерацію і містились на 18 аркушах [13]. В основному тексті Генерального слідства були зроблені відповідні посилання на номери аркушів, на яких подавалися ці копії. У лютому 1731 р., перед відправкою до Москви

після "Екстракту" додали "Прошення" до імператриці та копії документів на маєтності Агафії Бутович-Тарнавської та Василя Каневського [14]. Після завершення Слідства було виготовлено копії матеріалів, які залишились у Генеральній військовій канцелярії. Тогочасна копія Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку у 30-х рр. XIX ст. опинилася у зібранні історика Миколи Маркевича, на початку 70-х рр. того ж таки століття разом з частиною його колекції потрапила до бібліотеки Колегії Павла Галагана. На жаль, на сьогодні її місцезнаходження нам невідоме. Уперше на це важливе історико-статистичне джерело звернув увагу та здійснив спробу його публікації видатний український історик Олександр Лазаревський. Більш досконалим було видання, здійснене 1908 р. його послідовником Миколою Василенком. Оригінали рукописів 25 січня 1731 р. відправили у супроводі значкового товариша Івана Малявки до Москви, у Колегію іноземних справ [15]. При цьому, генеральний обозний Яків Лизогуб повідомив у листі гетьману, що "полковник Черниговский в Экстракте своём не написал села Красное, на коменданта надлежащего и сам на оном Экстракте не подписался" [16]. Цей рукопис Генерального слідства маєтностей Чернігівського полку зберігається у Російському державному архіві давніх актів у Москві [17]. Редакція полкової старшини (в якій відсутні відомості 1730 р., "Екстракт" 1731 р. та копії актів на маєтності) нині знаходиться у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України.

Під час проведення Генерального слідства на території Чернігівського полку були, зокрема, перевірені та описані маєтності, які перебували у складі Чернігівської полкової сотні. Це дозволяє визначити типологію земельних маєтків у мікрорегіоні, простежити їх еволюцію протягом другої половини XVII – початку XVIII ст., дізнатися прізвища власників. Частина маєтностей Чернігівської (полкової) сотні складала рангові маєтності, якими наділялися урядовці згідно 10-го "Решительного пункта". Ці володіння призначалися на утримання представників генеральної, полкової чи сотенної старшини, доки ті обіймали певні адміністративні посади. Село Красне, в якому на той час налічувалося 79 дворів залежних селян, за даними ревізії 1726 р. належало полковим сотникам, а за свідченнями старожилів, наскільки ті змогли пригадати, за наданням гетьмана Поповича (Івана Самойловича) ними заволодів значковий товариш, якийсь Заборовський. Після нього

лише один рік селом володів чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський, потім цей маєток був призначений на утримання коменданта Чернігівської фортеці. Дані про цей населений пункт так і не були внесені до "Екстракту", впорядкованого генеральною старшиною та полковниками 11 січня 1731 р. [18]. На посаду чернігівського полковника у Чернігівській полковій сотні належали і двори, в яких мешкали представники такої категорії залежного населення, як "подсоседки". У "деревне" Скорінець було 2 їхні двори, у "деревне" Лукашівка – 3 двори, у селі Яновці (Іванівка) – 4 двори. Усі вони здавна повинні були працювати на користь чернігівських полковників. У селі Количівка (Колчевка) було 8 дворів полкових підсусідків, якими раніше володіли полкові чернігівські сотники Юрій Затиркевич та Іван Улянич, а потім підсусідки перейшли у розпорядження чернігівських полковників. У "деревне" Коти 2 двори перебували у володінні колишніх сотників Чернігівської сотні Силича, Старушки, Маценка, Івана Малявки-старшого і Юрія Затиркевича, після яких двори, в яких мешкали підсусідки, перейшли у розпорядження чернігівських полковників. На час проведення Генерального слідства 5 маєтків і 19 дворів полкових підсусідків виконували повинності на користь чернігівського полковника Михайла Богданова [19].

Значна кількість маєтностей Чернігівської сотні належала приватним особам. Статус цих володінь регламентував 8-й "Решительный пункт", який стосувався власності, набутої шляхом успадкування, купівлі або "за показанные знатные услуги ... Его Императорского Величества милостью и награждением" [20]. 15 дворів у "деревне" Лукашівка і 12 дворів у "деревне" Слобідка колись належали сотникам Чернігівської полкової сотні Силичу, Старушці, Донцю, Маценку, Малявці. Потім Лукашівку отримав вибельський сотник Лобко, а Слобідку – полковий сотник Затиркевич. Згодом цими маєтками заволодів чернігівський полковник Юхим Лизогуб. У 1699 р. гетьман Іван Мазепа надав маєтність слабинському сотнику Івану Тризничу "ради его войсковых услуг в зуполное и спокойное владение до ласки войсковой". Того ж таки року чернігівський полковник Юхим Лизогуб підтвердив це надання. Після смерті Івана Тризничика гетьман Іван Скоропадський, "взявши сынов его младолетних Ефима и Николая Тризничов в свою гетманскую оборону, ствердил им двома универсалами тиеж деревни во владение, одним универсалом 1712 году, до ласки своей и войсковой, а другим, по смерти старшого брата его, Ефима, самому ему Николаю Тризничу,

1714 году, ради отца его войсковых и братних, в канцелярии войско-вой показующих услуг, и его в совершенном возрасте службы наде-ючися". Таким чином, виблівський сотник Микола Тризнич на тери-торії Чернігівської сотні володів двома маєтками загальною кількістю у 27 дворів [21].

Село Полуботки, в якому за даними офіцерської ревізії 1726 р. налічувалось 12 дворів, і 10 дворів у "деревни" Півці у 1690 р. були затверджені за полковим чернігівським обозним Никифором Калениковичем жалуваною грамотою царів Іоана і Петра Олексійовичів на підставі листа гетьмана Івана Мазепи від 15 травня 1689 р. і чолобитної самого Никифора Калениковича. Він володів цими маєтностями і на посаді осавула чернігівського полку, а потім як посаг передав маєтки своєму зятю – гетьману Івану Скоропадському. Після смерті гетьмана ці володіння успадкували друга дружина гетьмана Анастасія Маркович разом з дочкою від цього шлюбу – Уляною Скоропадською (за чоловіком Толстою). Дочка Івана Скоропадського від першого шлюбу, Ірина Скоропадська, яка була дружиною бунчукового товариша Семена Лизогуба, після смерті у 1722 р. її батька неодноразово зверталася з претензіями на частку спадку до Сенату та Колегії іноземних справ. Нарешті, у 1730 р., перед висилкою Уляни Скоропадської та її чоловіка з території Гетьманщини, за сприяння імператора Петра II сестри уклали мирову угоду, за якою всі маєтності покійного гетьмана Івана Скоропадського на території Чернігівського полку переходили у власність Ірини Скоропадської та її чоловіка. Під час Генерального слідства права на ці маєтки намагались оскаржити онуки Никифора Калениковича, але їхні спроби не мали успіху [22].

Дані про 19 залежних селянських дворів у селі Іванівка (Яновка) були відсутні у виписі з офіцерської ревізії 1726 р. За відомостями, зібраними полковою комісією на території Чернігівської сотні, ще за часів польського панування це село належало шляхтичу Борису Грязному та його удові, мешканці Чернігова Катерині Лозчанці-Грязній. У 1657 р. на частину своїх маєтностей удова отримала універсал Богдана Хмельницького, а у 1668 р. цей маєток був затверджений "до нового указу" указом київського воєводи Петра Шереметева, за удовою Катериною Грязною та її дочкою. Після смерті шляхтянки маєток перейшов до іншого її зятя, майора чернігівського гарнізону Константина Мазапети. Потім права на володіння успадкував син – значковий товариш чернігівського полку Йосип Мазапета зі своєю дружиною. На час проведення Генерального слідства неодружений син Йосипа Мазапети

Дмитро за вбивство утримувався в Чернігові під вартою. У 1730 р. зять Мазепети – Петро Сушинський, намагаючись затвердити за собою маєток у селі Іванівка, засвідчив, начебто чернігівський полковник Михайло Богданов відібрав у нього усі "крепости", які підтверджували права на нерухомість і повернув лише за вказівкою гетьмана. Враховуючи військові заслуги його тестя і "к тым же войсковым услугам видячи згодность", 20 грудня 1729 р. Петро Сушинський отримав підтверджувальний оборонний універсал Данила Апостола, в якому був названий значковим товаришем чернігівського полку. Під час перевірки з'ясувалося, що Петро Сушинський не козак, а син дяка і ніколи у війську не служив. Тому при апробації матеріалів Слідства генеральна старшина винесла резолюцію стосовно цього маєтку – "до указу никому не владеть". Дані про цей маєток разом з іншими спірними та сумнівними володіннями, внесли до 5-ї статті складеного у січні 1731 р. "Екстракту". Долю цих володінь мав вирішити гетьман [23].

Монастирські маєтності на території Чернігівської сотні були представлені 22 дворами у селі Количівка, які належали Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирю. Цьому ж власнику належали і 3 двори у селі Іванівні, з яких 1 двір був отриманий від колишнього чернігівського полкового сотника і судді Юрія Затиркевича, котрий був пострижений у ченці в цьому монастирі, і 2 двори були придбані у козаків, мешканців села Іванівка. На початку 1731 р. під час остаточної апробації у Глухові матеріалів Генерального слідства з монастиря надали автентичні жалувані грамоти царя Олексія Михайловича від 4 вересня 1668 р. і 5 лютого 1669 р., видані монастирській братії через зубожіння обителі. Жалувану грамоту царя Федора Олексійовича від 12 квітня 1676 р. отримав ігумен Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Зосима, жалувану грамоту царів Іоана та Петра Олексійовичів і царівни Софії Олексіївни від 26 червня 1688 р. – ігумен Каліст. З цих юридичних актів у січні 1731 р. були зроблені копії, які після звірки з оригіналами були засвідчені підписами архімандрита Германа і чернігівського полкового писаря Івана Янушкевича [24].

Особливістю землеволодіння у Чернігівській сотні була відсутність вільних маєтностей, які б слугували резервним фондом для царських пожалувань і гетьманських надань за особливі заслуги та на посади козацької старшини. На відміну від інших сотень, не було тут і населених пунктів, котрі б належали містам, наділеним магдебурзьким правом.

Отже, матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку містять цікаву інформацію про стан землеволодіння на території Чернігівської сотні. З 13 маєтностей, в яких налічувалось 193 двори, 1 маєток (79 дворів) належав на ранг коменданта чернігівської фортеці, 5 маєтків (19 дворів полкових підсусідків) – на ранг чернігівського полковника. У приватній власності перебували 5 маєтків (68 дворів), з них 2 маєтки (27 дворів) належали вибельському сотнику Миколі Тризничу, який успадкував їх від батька, 2 маєтки (22 двори) – бунчуковому товаришу Семену Лизогубу з дружиною (дружина через звідну сестру успадкувала від свого батька). Законність прав на 1 маєток (19 дворів), які належали Петру Сушинському, була поставлена генеральною старшиною під сумнів. Більшість маєтностей були набуті власниками або їхніми пращурами за заслуги. Чітко спостерігається зміна статусу маєтностей від рангових до приватновласницьких. 2 маєтки, в яких загалом налічувалося 25 селянських дворів, перебували у власності Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Більшість з них були затверджені царськими жалуваними грамотами на підставі гетьманських універсалів, 2 двори куплені монастирем, 1 двір отриманий від послушника.

Література

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. (Далі ПСЗРИ) – СПб., 1830. – Т. VIII. – С. 75–83.
2. Мякотин В. Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка 1729–1731 гг. – К., 1896. – С. 8.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. VIII. (Зібрання бібліотеки Університету Св. Володимира), од. зб. 571, арк. 3–7.
4. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Ред. А. Марковича. – М.: Типография В. Готье, 1859. – Ч. I. – С. 324 – 331.
5. Лазаревский А.М. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка (1729–1730 г.). – Чернигов, 1892. – С. 4–5.; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1908. – С. 1–5.
6. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... – С. 2.
7. Там само. – С. 6.
8. Там само. – С. 4–5.
9. Там само. – С. 5.

10. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – К.: Типография К.Н.Милевского, 1888. – С. VII.
11. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка... – С. 7, 188, 224–225.
12. Там само. – С. 150–200.
13. Там само. – С. 210–225.; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. КМФ 7, оп. 2, спр. 21, арк. 129–143.
14. Там само. – С. 200–205.; ІР НБУВ, ф. І (Колекція О.М.Лазаревського), од. зб. 53463(13), Лаз. 132. (Журнал делопроизводства гетманской канцелярии (Діаріуш 1729–1731 гг.), арк. 448.
15. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича... – Ч. I. – С. 363.; ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 53463 (13), арк. 474.
16. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. (13) 53463, арк. 439 зв. – 440.
17. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст., Харків, 1970. – С. 92.; ЦДІАК України, КМФ. 7, оп. 2, спр. № 19–27.
18. ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 53463 (13) Лаз. 132, арк. 439 зв. – 440; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка... – С. 1–2.
19. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка... – С. 2–3, 151.
20. ПСЗРИ – Т. VIII. – С. 78.
21. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка... – С. 3–4, 163, 209–212.
22. Там само. – С. 4–5, 156, 531–536, 557–561.
23. Там само. – С. 6–7, 187–188, 224–225.
24. Там само. – С. 5–6; 192–193, 217–224.

О.М.Жук

Історія адміністративно-територіального устрою Волині

Система адміністративно-територіального устрою (АТУ) області є основою для формування територіальної організації її політичної системи. Саме тому дослідження формування просторової організації влади і динаміки адміністративних утворень на території Волинської області є актуальним на сучасному етапі. Взаємозв'язаний аналіз просторових та функціональних змін у системі АТУ Волинської області, змін політичної сутності дає змогу виділити такі етапи його розвитку.

Київська Русь. У кінці X ст. на території Волині виникло Володимир-Волинське князівство у складі Київської держави [1, с. 369]. Ця подія була тісно пов'язана з прийняттям християнства і заснуванням князем Володимиром Великим міста Володимира-Волинського. Історик І.Крип'якевич так окреслює кордони цього князівства до середини XII ст.: північна межа Волині проходила приблизно притокою Бугу Володавкою і Верхньою Прип'яттю. Крайніми північними поселеннями Волині на захід від Бугу були Верещин, Столп'є, Угровськ, на схід – Камінь-Каширський [7, с. 262]. У другій половині XII ст. до складу Волині увійшли Берестейщина і Підляшшя.

Територіально-політичними одиницями були землі, волості, адміністративні округи, на формування яких вирішальний вплив мала військова десятинна система. Волость, являючи собою складову частину цілого князівства, у свою чергу поділялася на сотні [5, с. 28]. Тисяцькі, соцькі, десятники спочатку виконували тільки військові функції, а пізніше очолили відповідні територіально-адміністративні округи. Уряд тисяцького був у центрі землі – Володимирі. Судові обов'язки на місцях виконували спеціальні князівські урядники – тиуни [3, с. 40]. Органом центрального уряду на місцях був посадник. Функціями соцьких і десятицьких були забезпечення в даній адміністративно-територіальній одиниці ладу і порядку [5, с. 31].

У 1150-х роках Волинська земля поділилася на дві частини – Володимирське і Луцьке удільні князівства. Однак вже в 1170-х роках вони розпалися на менші уділи: від Володимирського відділилися Белзьке і Червенське, а від Луцького – Дорогобузьке і Пересопницьке [1, с. 369].

Галицько-Волинське князівство. У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич заснував Галицько-Волинську державу, до складу якої увійшла Волинь. Державний устрій і територіальна організація влади ґрунтувалася на тих самих принципах, що і в Київській Русі. Територія поділялася на волості, які раніше були окремими князівствами. Управління волостями князь доручав крупним боярам – волостеям.

Після будівництва Данилом Галицьким у середині XIII ст. міста Холм і перенесення туди своєї столиці, Холмщина відокремилася в окрему землю (перед тим це була західна частина Волині – Забужжя).

Землі склалися з городів і пригородів з територіями, що тяжіли до них. Міста були центрами, де зосереджувалося політичне, економічне і культурне життя. Наприкінці XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві нараховувалося понад 80 міст, які у спільній ієрархії займали різні щаблі, наприклад, Володимир – столиця Волинської землі, Луцьк, Белз, Дорогобуж – столиці уділів, Камінь, Любомль – провінційні міста [4, с. 52].

Формування адміністративно-територіальних одиниць у Києво-Руський період стало результатом природного розвитку етнополітичних і соціально-економічних процесів. Зовнішні фактори істотно не впливали на цей процес. Окремі елементи АТУ зберігалися, зазнаючи певної трансформації сотні років.

Литовське панування. У зв'язку з ліквідацією Галицько-Волинської держави Волинська земля в середині XIV ст. потрапила під владу Литви на правах окремого князівства. З втратою незалежності уповільнився і процес формування територіально-суспільних структур. Тоді ж литовський князь Любарт переніс столицю Волині з Володимира в Луцьк.

Певний час руські князівства (землі) у складі Литви зберігали свою автономію. Оскільки Литва не мала достатньо підготовленого державного апарату для здійснення функцій управління приєднаними князівствами, тому на початку литовського панування функціонували органи місцевого самоврядування, які склалися ще за часів удільного князівства. На території Волині збереглися три уділи – Луцький, Володимирський і Кременецький [9, с. 114], а також поділ на волості і округи. Удільним центром у різні моменти литовського періоду історії були Луцьк і Володимир.

Однак у 1377 р. під час польсько-литовської війни західні волинські землі (Холм, Белз) відійшли до Польщі. А з початку XV ст. за князювання Вітовта (1392–1430 рр.) у Великому князівстві Литовському розгорнулася активна діяльність, спрямована на ліквідацію автономії українських земель. Тому Волинь, втративши статус князівства, стала провінцією Литовської держави. Щоправда, на короткий час (1440–1452 рр.) Волинське князівство було відновлене князем Свидригайлом. Проте після смерті останнього було остаточно ліквідовано Волинське удільне князівство (1452 р.). Волинь була поділена на три староства: Володимирське, Кременецьке і Луцьке. Протягом XV – першої половини XVI ст. староства мали характер давньоруських намісництв і тиунств.

В руслі адміністративно-політичної реформи, ухваленої віденським сеймом 1565–66 рр. і спрямованої на максимальне наближення політичного, у т.ч. й адміністративного устрою литовського до польського, вищеназвані староства на Волині були об'єднані у Волинське воєводство з центром у Луцьку. Воно поділялось на повіті та волості, що не підлягали повітовій адміністрації, а управлялися старостами-самодержавцями [9, с. 143]. У той час з'явилася посада каштеляна луцького, який виступав як помічник воєводи. У селах довгий час існували самоуправлінські общини.

Польський період. Після укладення Люблінської унії у 1569 р. Волинське воєводство потрапило під владу шляхетської Польщі. Воно було утворене на території однойменної адміністративної одиниці литовського князівства. Згідно з умовами унії, Волинь зберігала внутрішню адміністративну автономію. Територія сучасної Волинської області входила туди без її північно-західних і північних частин. Воєводство складалося з повітів з центрами в містах. Найнижчою адміністративною одиницею були сільські громади (гміни). Гміну очолював солтис [5, с. 117].

Для Речі Посполитої стає характерним розвиток міського самоврядування. Цей процес, пов'язаний перш за все з розвитком ремесел, був закріплений німецьким магдебурзьким правом, згідно з яким місто формувало свій уряд і суд. Володимир отримав магдебурзьке право в 1339 р., Ярослав – у 1375 р., Перемишль – у 1389 р., Луцьк – у 1432 р. [6, с. 60]. Але на відміну від західних країн, у містах польської корони був встановлений інститут війтівства. Тому міста Волині підлягали владі місцевих старост або великих магнатів.

Ця система АТУ забезпечувала панівне становище магнатів і шляхти. У воєводстві не існувало постійних органів місцевого управління ні в особі воєводи, ні колегіальних. Адміністративні функції з управління краєм покладалися на сеймики, на яких вся повнота влади належала великим магнатам.

Російський період. Схема АТУ, що склалася у Речі Посполитій, залишалася без істотних змін до втрати нею незалежності. Вже при першому поділі Польщі у 1772 р. до Австрії відійшла південна частина Кременецького повіту з містом Збараж. У 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської імперії відійшла східна частина Волинського воєводства, яка разом з північною частиною Київського воєводства утворила Ізяславське намісництво. Адміністративним центром було м.Ізяслав (Хмельницька обл.). У

1795 р. під час третього поділу Польщі до Росії відійшла Західна Волинь. До Ізяславського намісництва було приєднано основну частину Волині, а саме намісництво перейменували у Волинське. Його адміністративний центр було перенесено з Ізяслава у Новоград-Волинський (перед тим Звягель, тепер у Житомирській області). Волинське намісництво складалося з 13 повітів [1, с. 370].

Невдовзі відбулися нові зміни в АТУ Волині. Згідно з царським указом "О новом разделении государства на губернии" (грудень 1796 р.) було утворено Волинську губернію, яка поділялася на повіти. З 1804 р. адміністративним центром стає м.Житомир. Губернія включала прилеглі раніше до Волинського воєводства з півночі і північного заходу землі Пінського повіту і до Бугу зі сходу Белзького воєводства і Холмської землі [9, с. 281]. Нині вони є частиною Волинської області.

На початку ХХ ст. Волинська губернія налічувала 12 повітів: Житомирський, Володимир-Волинський, Дубенський, Ізяславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський. На її території було тоді 9829 населених пунктів, в тому числі 13 міст і 134 містечка. Місцеву владу в повітах представляли капітан-справник, повітовий нижній земський суд, нижня розправа [15, с. 98].

Період національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Під час існування **Центральної Ради** Тимчасовий уряд погодився визнати автономний статус України в межах п'яти губерній, у т.ч. Волинської. Після проголошення III Універсалу Волинь увійшла до складу УНР. Важливим актом нової влади був закон про територіально-адміністративний поділ УНР, прийнятий 2 березня 1918 р. Встановився новий поділ державної території УНР на землі, які за площею мали бути чимось середнім між повітом і губернією. Волинь поділялася на волості, що складались із громад. Проте через політичну нестабільність новий устрій не було впроваджено.

Під час існування **Української держави гетьмана П.Скопадського** АТУ Волині не зазнав формальних змін. Було відмінено закон Центральної Ради про АТУ. Для впорядкування місцевої адміністрації уряд повернувся до старої схеми АТУ. Посади губернаторів і справників замінили відповідно на посади губернських і повітових старост [3, с. 122].

З утворенням **УНР часів Директорії** особливого значення набула проблема українсько-польського кордону. Навесні 1919 р. Володимир-Волинський, Ковельський і Луцький повіти були окуповані польськими військами. Підписані в квітні 1920 р. у Варшаві конвенції передбачали, що в обмін на військову допомогу і визнання УНР до складу Польщі ввійде п'ять повітів Волині по річках Збруч і Горинь [2, с. 24]. Однак вже в серпні 1920 р. Західну Волинь окупували більшовики. Згідно з Ризьким мирним договором (березень 1921 р.) західноукраїнські землі, в тому числі й Волинь, відійшли до Польщі.

Польський період (1921–1939 рр.). Поразка української національно-демократичної революції на західноукраїнських землях призвела до їх окупації Польською державою. Згідно з розпорядженням генерального комісара "східних земель" у Польщі було утворене управління повітів Волині з тимчасовим адміністративним центром у м.Ковелі. У вересні 1919 р. на базі управління повітів був утворений Волинський адміністративний округ, в який увійшли Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубенський, Ровенський, Кременецький, Острозький, Заславський і Зв'ягельський повіти. На чолі окружного комісаріату стояв комісар, наділений законодавчою і виконавчою владою.

Політичний курс польської держави був спрямований на цілковиту уніфікацію українських земель з польським середовищем. Повернувши до старої польської адміністративної системи, влада, зберігаючи майже без змін поділ на повіти за попередньою схемою, знову запровадила більші територіально-адміністративні одиниці – воєводства. Волинське воєводство включало з 1921 р. 10, а з 1931 р. – 11 повітів, у т.ч. Володимирський, Ковельський, Любомльський, Луцький, Горохівський на території сучасної Волині. За межами Волині в той час опинився Каширський повіт (теперішні Камінь-Каширський і Любешівський райони Волинської області), що входив до складу Поліського воєводства (сучасна Білорусь). Повіти, у свою чергу, поділялися на гміни, кожна з яких включала в себе кілька містечок і сіл [7, с. 265]. Таким чином, з 1931 р. Волинське воєводство нараховувало 22 міські і 103 сільські гміни, які, у свою чергу, ділились на 20737 громад. Крім цього, Луцьк, Ковель і Рівне були т. зв. "виділеними" містами, тобто містами з особливим статусом.

Вищим органом державного управління на території воєводства було воєводське управління, в повітах – повітові староства. Повітові староства з 1921 р. підпорядковувалися воєводському

управлінню, очолювались старостами, яких призначав міністр внутрішніх справ.

Радянський період. У 1939 р. СРСР згідно з пактом Молотова–Ріббентропа ввів війська в Західну Волинь. Приєднані галицькі й волинські землі швидко були інтегровані в радянську політичну систему. 13–15 листопада 1939 р. у Києві на третій сесії Верховної Ради УРСР було узаконено рішення про включення Західної України до складу УРСР. На її території утворилось шість областей, у т.ч. Волинська з відповідним порайонним поділом. Вона була утворена з п'яти повітів Волинського (Володимирський, Горохівський, Луцький, Ковельський, Любомльський) і одного повіту Поліського (Каширський) воєводства. Обласним центром стало місто Луцьк з населенням 39 тис. чоловік [1, с. 371]. Площа території становила 19,9 тис. кв. км, що трохи менше сучасної (20, 15 тис. кв. км).

У січні 1940 р. було обґрунтовано новий адміністративно-територіальний устрій Волинської області, внаслідок чого створено 30 адміністративних районів (Берестечківський, Вербський, Володимир-Волинський, Долобський, Головнянський, Горохівський, Заболотівський, Камінь-Каширський, Ковельський, Ківерцівський, Колківський, Локачинський, Любешівський, Луцький, Любомльський, Маневицький, Мацеївський, Олицький, Озютичівський, Піддубцівський, Порицький, Ратнівський, Рожищенський, Седлищівський, Сенкевичівський, Торчинський, Турійський, Устилузький, Уманський, Шацький), 8 міських, 16 селищних, 859 сільських Рад. 3 листопада 1940 р. Піддубцівський район було реорганізовано у Теремнівський з перенесенням адміністративного центру у с.Теремне. Площа утворених районів коливалася від 0,2 тис. кв. км (Олицький, Устилузький) до 1,6 тис. кв. км (Камінь-Каширський). Їх адміністративними центрами були не тільки міста і селища міського типу, а й села [1, с. 371].

У 1941–1944 рр. у ході радянсько-німецької війни Волинь була окупована німецькими військами. Її територія увійшла до складу утвореного Рейхкомісаріату "Україна" з центром у Рівному. Комісаріат складався з шести генеральних округів, у числі яких була й "Волинь". Місцеве самоврядування покладалося на виборних старост (у селах) і призначених бургомістрів (у містах) [3, с. 156].

Після звільнення території Волині від фашистської окупації у липні 1944 р. відновлюється довоєнний адміністративно-територіальний устрій, який згодом корегується. Так, у 1946 р. Вербський район було реорганізовано в Оваднівський, Озютичівський – у Затурцівський, Порицький – в Іваничівський, Сед-

лищівський – в Старовижівський, Мацеївський район було перейменовано у Лубківський.

Надалі територія Волині продовжувала зазнавати певних адміністративних і територіальних змін, що були пов'язані з ліквідацією старих районів і їхнім об'єднанням з іншими. Вони мали місце у 1957 р. Зокрема було ліквідовано Затурцівський, Олицький, Устилузький райони. У 1958 р. ліквідовані Теремнівський і Оваднівський; Іваничівський реорганізовано у Нововолинський район, а у 1959 р. ліквідовуються Голобський, Головнянський, Заболотівський, Берестечківський, Сенкевичівський і Луківський райони [10, с. 897].

Переломними для адміністративно-територіального устрою Волині були 1962–1963 рр., коли відповідно до Указу Президії Верховної Ради України "Про укрупнення сільських районів Волинської області" (прийнятий 30 грудня 1962 р.) було утворено сім і ліквідовано 12 районів – Колківський, Луцький, Локачинський, Любешівський, Маневицький, Нововолинський, Ратнівський, Старовижівський, Торчинський, Турійський, Цуманський і Шацький [13, с. 416].

У 1965 р. мало місце повернення до колишнього розу крупнення. На 1.01.1965 р. у межах Волинської області існувало тільки 12 адміністративних районів, а через рік їх стало 15. Наголос робився на те, щоб адміністративними центрами районів в абсолютній більшості були міста [14, с. 348].

Негативним у динаміці АТУ є те, що строки проведення реформ розтягнуті в часі, тобто великі і значні зміни відбувалися аж до 1966 р., а пізніше мали інерційний характер.

Сучасний період. Остання зміна в АТУ Волинської області мала місце у 1993 р., коли Любомльський район було реорганізовано у два – Любомльський з центром у м.Любомль і Шацький з центром у смт.Шацьк. Необхідність такої Георганізації мотивувалась його значною площею, територіальними відмінностями у характері і структурі господарства. Виходячи із сучасного адміністративно-територіального устрою нині у складі області налічується 16 адміністративних районів, 11 міст, у тому числі чотири з них є містами обласного підпорядкування (Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський і Нововолинськ), 22 селища міського типу, 1053 села.

Література

1. Адміністративно-територіальний поділ та економічне районування // Єврорегіон Буг: Волинська область / За ред. Б.П.Клім-

чука, П.В.Луцишина, В.Й.Лажніка. – Луцьк: РВВ "Вежа", 1997. – С. 369–374.

2. Дмитрієнко М.Ф., Маркова О.Є. Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 р. по 80-ті роки ХХ ст. // Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. пр. – К.: Наук, думка, 1992. – С. 21–25.

3. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Л.: Світ, 1992. – 190 с.

4. Кучінко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.

5. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998. – 96 с.

6. Пашин С.С. Города Галицко-Волынской Руси второй половины XIII – первой половины XIV века и магдебургское право // Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы истории города: Межвуз. сб. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-т, 1988. – С. 58–63.

7. Савченко І.А. Динаміка адміністративно-територіального устрою Волинської області // Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 2003. – №8. – С. 261–267.

8. Сергійчук В. Етнічні межі і кордони України: північний захід // Наука і суспільство. – 1993. – №11–12. – С. 24–27.

9. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К.: Наук, думка. 1990. – 360 с.

10. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1.09.1946 р. – К., 1947. – 1064 с.

13. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1962. – 420 с.

14. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1965. – 432 с.

15. Швидько Г., Романов В. Державне управління і самоврядування в Україні: Іст. нарис. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 190 с.

Е.М.Стьопченко

Німці Півдня України (кінець XVIII – початок ХХ століття): Історіографія проблеми

В освоєнні Південної України, її господарському, соціально-економічному та культурному розвитку велику роль відіграли представники німецької етнічної спільноти, які в кінці XVIII – першій половині XIX століття, в ході активної колонізаторської політики російського уряду Катерини II, заснували сільськогосподарські колонії.

Слід зазначити, що історіографічні дослідження проблеми німців Півдня України протягом двох століть мали доволі своєрідний характер, який змінювався відповідно до внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації країни, і до сьогодні знаходяться у кризовому стані. І хоча питання іноземної колонізації Росії та історії німецьких колоній Новоросійського краю і розглядалися в історичних працях дослідників різних часів, які давали неоднозначні, часом протилежні оцінки щодо ролі та місця німецьких колоністів у розвитку цього регіону, однак аналіз матеріалів по даній проблемі показав, що сучасна історіографія дотепер не має історіографічної традиції вивчення питань історико-культурологічної спадщини німців-колоністів Півдня України.

Отже, мета цієї роботи полягає в проведенні комплексного аналізу українських та російських історіографічних досліджень історії німецьких колоній Півдня України з XIX – до початку XXI століття.

Дослідницька робота зазначеної проблематики розпочалася ще у XIX столітті, привернувши увагу до прогресивного економічного і суспільно-політичного розвитку німецьких колоній Півдня України не тільки дослідників-науковців, а й російських урядових та офіційних служб. Згадаємо хоча б "Спогади" працівника Опікунського комітету іноземних поселенців А.Фадєєва [1], подорожні нотатки військового чиновника В.Павловича [2], морського офіцера А.Афанасьєва-Чужбинського [3], ґрунтовні дослідження Новоросійського краю Голови Статистичного комітету Новоросійської губернії А.Скальковського [4], серйозні наукові спостереження за життям німецьких колоністів статського радника Саратовської контори іноземних поселенців А.Клауса [5], а також роботи А.Гакстаузена [6], В.Постнікова [7], Л.Падалки [8], А.Веліцина [9] та ґрунтовну працю професора Г.Писаревського [10].

Крім того, в роки Першої світової війни значно активізувалося видання літератури, присвяченої німецькому питанню. Серед таких робіт найбільш значимими виявилися дослідження С.Бондаря [11], К.Линдемана [12], Я.Штаха [13], в яких дослідники з об'єктивних позицій висвітлювали історію німецьких колоній та їх важливу роль у розвитку Новоросійського краю. Одночасно з'явилася низка праць яскраво вираженого шовіністичного та антинімецького характеру, автори яких С.Шелухін, А.Ліпранд, А.Ренніков, І.Сергєєв, висловлювали своє негативне ставлення до німецьких колоністів [14].

Подібна тенденційність зберігалася і в радянському суспільстві, особливо в дослідженнях 20–30-х рр., що було обумовлено зовніш-

ньополітичними змінами в стосунках СРСР та Німеччини. Роботи А.Рейнмаруса та Г.Фрізена [15], В.Жирмунського [16], А.Клібанова [17] відображали історичне минуле німецьких поселенців у спотвореному вигляді, всілякими засобами виставляючи німців як ворогів народів Росії, що свідчило про політичну заангажованість та упереджене ставлення авторів до німецьких колоністів.

З початком Другої світової війни як самі німці, так і дослідження про них стали не просто небажаними, а забороненими в історичній науці, що призвело до практично повної відсутності в історіографії цього періоду ґрунтовних монографій, присвячених німецькомовному населенню СРСР.

У 60–70-х рр. ХХ століття, незважаючи на негласну заборону в СРСР досліджень історії німців України, виняток склали роботи Є.Дружиніної [18], В.Кабузана [19], В.Наулка [20], в яких автори частково, в контексті вивчення різних аспектів території Південної України, торкалися окремих питань історії німецьких колоністів. До речі, багатоплановість цих досліджень не завадила авторам ґрунтовно і більш-менш об'єктивно, спираючись на архівні матеріали, до яких вони мали змогу залучитися в радянські часи, висвітлити ці проблеми. Слід зауважити, що деяким науковцям, а саме А.Іпатову [21] та Л.Малиновському [22] вдалося навіть захистити кандидатські дисертаційні дослідження, які стали першими спеціалізованими роботами з проблеми. Однак радянська історіографія через низку ідеологічних проблем не спромоглася створити комплексну та об'єктивну роботу історії та культури німців Півдня України.

Ситуація кардинально змінилася з проголошенням 24 серпня 1991 року незалежності України, а, головним чином, після 25 червня 1992 року, від прийняття Закону України "Про національні меншини в Україні", коли почалося зростання громадського інтересу до національних проблем і фактично спричинило початок етнічного ренесансу в країні.

Отже, розбудова української незалежної держави виводить на новий рівень вирішення проблем національних меншин України і дає поштовх до початку досліджень історії, культури багатьох етнічних спільнот, які тривалий час проживали на її теренах. Достатньо актуальними ці проблеми виявилися щодо представників німецької етнічної спільноти України.

Одним з перших в Україні, хто привернув увагу науковців до необхідності проведення неупереджених досліджень проблем

німецького етносу на українських землях та об'єктивного визначення ролі колоністів в історії нашої держави, був доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України І.Кулинич у статті "Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.)", яка вийшла друком у вересні 1990 р. на сторінках "Українського історичного журналу" [23]. Ця розвідка вирішувала далеко не всі питання теми. Матеріал стосовно деяких аспектів був недостатньо систематизований, подавався лише схематично. Однак, незважаючи на ці недоліки, зазначена розвідка стала наріжним каменем у розвитку нових досліджень німецької проблематики в Україні.

З 90-х років XX століття дослідження німецької проблематики значно активізувалися в Україні і стали носити регіональний характер. На базі наукових та навчальних закладів були створені окремі регіональні центри у Києві, Одесі, Сімферополі, Дніпропетровську, Запоріжжі та Донецьку, якими були розпочаті широкомасштабні дослідження цієї теми. Різноманітні матеріали їх діяльності стали приводом для проведення студентських та міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, а пізніше – створення спеціальних науково-дослідних інститутів.

У Києві, в Інституті політичних та етнонаціональних досліджень НАН України були розпочаті дослідження історії німців України в радянські часи з 20-х до 90-х років XX століття. Наслідком цих досліджень стала монографія В.Євтуха, Б.Чирка "Німці в Україні (1920–1990-ті роки)" [24], а також археографічна робота колективу авторів Л.Яковлевої, Б.Чирка, та С.Пишка "Німці в Україні 20–30-ті рр. XX століття. Збірник документів державних архівів України" [25]. До того ж, 1994 року доктор історичних наук, професор Київського університету імені Т.Шевченка В.Сергійчук видав невеличку брошуру "Німці України" [26], в якій була здійснена спроба простежити процеси колонізації німців України, їх господарський, культурний розвиток та непростий історичний шлях з X ст. до 80-х років XX століття.

У контексті розгорнутого напрямку діяльності науково-дослідних інститутів України у відділі міжнародних відносин Інституту історії України НАН України була розпочата робота з вивчення проблем національного і культурного розвитку етнічних меншин України. І.М.Кулинич, як головний науковий співробітник цього Інституту, один з провідних фахівців у галузі германістики

1992 року очолив планову роботу свого відділу з дослідження німецькомовного населення України.

Результатом плідної співпраці І.М.Кулинич з А.І.Кудряченком та В.В.Хохлачовим стали поява 1995 р. розвідки "Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення" [27].

Того ж року І.М.Кулинич у співавторстві з Н.В.Кривець випустив ґрунтовну монографію "Нариси з історії німецьких колоній в Україні" [28]. З самої назви зрозуміло, що автори ставили на меті тільки окреслити основні проблеми, які були найбільш актуальними для відтворення історичної справедливості життя німців в Україні. Однак, завдяки залученню до наукового обігу праць російських та західно-європейських дослідників XIX століття та сучасних авторів, багатій джерельної бази, передусім, матеріалів державних архівів, публікацій періодичних видань, монографія виконана на високому професійному рівні і викликає значний інтерес.

При Дніпропетровському державному університеті 1990 р. була відкрита лабораторія з вивчення історії україно-німецьких зв'язків нового та новітнього часу, а на початку 1996 року створена Міжнародна асоціація дослідників історії та культури німців України. 1997 р. вищезазначена лабораторія при ДДУ набула статусу науково-дослідного інституту. Активна діяльність його науковців, що розпочали збір та аналіз маловідомих архівних матеріалів, стала приводом для організації міжнародних конференцій [29] та випуску низки наукових збірок. Одним з головних досягнень стало видання ґрунтовної праці колективу наукових співробітників інституту під редакцією його голови С.Й.Бобильової "Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины в конце XVIII – первой половине XIX века" [30], в якій докладно розглянуті процеси заснування німецьких колоній на Півдні України на основі нових документів з місцевих та німецьких архів, у чому полягає цінність цієї роботи для сучасних науковців з даних проблем.

Слід відзначити, що за період незалежності України значно активізувалося вивчення проблем німців України, про що свідчать кандидатські дисертаційні роботи М.Исмаилова [31], Н.Осташевої [32], І.Миронової [33], К.Лях [34], М.Белікової [35], І.Задерейчука [36] та навіть докторські дисертації – В.Васильчика [37].

Відомий дослідник з питань народонаселення Росії В.Кабузан [38] та доктор історичних наук, професор Барнаульського державного педагогічного університету Л.В.Малиновський [39] одними з перших в Росії звернулися до проблем німецьких ко-

лоністів Росії XVIII – початку XX століття. На той момент ці вчені виконали своєрідну місіонерську роль, спробувавши змінити ставлення громадськості та науковців до актуальних, але недостатньо досліджених проблем німців СРСР.

На початку 90-х р. у Росії також почали створюватися наукові Центри вивчення історії та культури німців Росії – у Москві, Санкт-Петербурзі, Новосибірську, Омську, Саратові, Барнаулі та інш.

Особливого значення для вивчення німецьких колоністів Росії та України мала організація та проведення починаючи з 1994 року чотирьох Анапських міжнародних наукових конференцій під загальною назвою "Російські німці"[40], з продовженням цієї традиції – проведенням конференцій вже в Москві [41], завдяки спільним зусиллям Міжнародної спілки німецької культури (Москва, Росія), Центру вивчення історії та культури німців Росії історичного факультету Саратовського державного університету та Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень (Геттінген, Германія). Одними з перших українських дослідників, які взяли участь у роботі цих конференцій були: І.М.Кулинич, Д.Ю.Мешков, Е.Г.Пліська-Зебольд, О.В.Коновалова, В.В.Ченців, С.Й.Бобильова, Н.В.Осташева, Н.В.Кривець та інші [42].

У 1995 році була заснована Міжнародна асоціація дослідників історії та культури російських німців, організатори якої мали на меті об'єднати зусилля представників різних галузей знань – істориків, етнологів, культурологів, політологів з багатьох держав для подальшого серйозного вивчення історії німецького народу, різноманітних аспектів їх життєдіяльності в Російській імперії, СРСР, СНД, Україні. Центр її знаходився в Москві, а з 2003 р. був перенесений у Саратов, де під керівництвом його голови доктора історичних наук, професора Саратовського державного університету А.А.Германа продовжують проводитися дослідження з зазначеної проблематики.

Слід відзначити вагомий внесок у розвиток досліджень німецької проблематики та фінансову підтримку вчених з Германії. На початку 90-х років розпочалися дослідження німців України у Дюссельдорфському університеті імені Г.Гейне під керівництвом професора Детлефа Брандеса, результатом діяльності співробітників якого було складання та видання у 1994 р. спеціального бібліографічного покажчика опублікованих матеріалів з історії причорноморських німців, який дав поштовх для більш глибоких пошуків архівних працівників Одещини. Завдяки тривалій та скру-

пульзній праці співробітників Одеської державної наукової бібліотеки ім.Горького Л.В.Арюпиній, О.В.Богданович, Державного архіву Одеської області О.В.Коноваловій, Л.Г.Білоусові та активній дослідниці історичного минулого німців одеського регіону Е.Г.Пліській-Зебольд та інш. 1999 р. вийшов друком доповнений матеріалами цих архівів, бібліотек та особистих колекцій жителів Одеси бібліографічний покажчик "Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г.Одессы и региона. 1803–1917 гг." [43].

До того ж, протягом 1995–2001 в Інституті культури та історії німців Південно-Східної Європи Люнеберг-Геттінген під керівництвом доктора А.Айсфельда проходили міжнародні конференції, присвячені історії німців Причорномор'я, в яких приймали участь і українські дослідники [44].

Отже, дослідження історії німців України поступово, головним чином, за період незалежності України, вийшли на міжнародний рівень і сприяють зміцненню зв'язків та інтелектуального обміну між українськими, російськими та зарубіжними дослідниками.

Література

1. Фадеев А.М. Воспоминания А.М.Фадеева 1790–1867. – Одесса, 1897. – 256 с.
2. Павлович В. Екатеринославская губерния: материалы для географии и статистики России, собранные членом Генерального штаба: В 2 т. – СПб., 1862. – Т. 1. – 351 с., прилож.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра. – Ч. 1. – СПб., 1861. – 456 с.
4. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823 гг. – Одесса, 1836–1838. – Ч. 1–2; його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1–2. – Одесса, 1851–1853.
5. Клаус А. А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – 568 с.
6. Гакстаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. – Ганновер, 1846–1852 гг. / Русский перевод с немецкого и издательство Л.И.Рагозина. – СПб., 1870.
7. Постников В.Е. Молочанские и хортицкие немецкие колонии, сельское хозяйство и лесоводство. – М., 1882; його ж: Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891. – 391 с.
8. Падалка Л. Землевладение немцев-бывших колонистов в Херсонской губернии. – Херсон, 1891. – 49 с., прилож.
9. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. – СПб., 1893. – 282 с.

10. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизвестным архивным документам). – М., 1909. – 340 с., 84 с. прилож.
11. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России. – Пг., 1916. – 207 с.
12. Линдемман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселаян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их экономическое состояние южной России. – М., 1917.
13. Штах Я. Очерки из истории современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916.
14. Шелухин С.П. Немецкая колонизация на юге России. – Одесса, 1915; Липранд А.П. Германия в России. – Харьков, 1911; Ренников А. Золото Рейна о немцах в России. – Пг., 1915; Сергеев И.И. Мирное завоевание России немцами. – Пг., 1917.
15. Рейнмарус А., Фризер Г. Меннониты. – М., 1930.
16. Жирмунский В.М. Немецкие колонисты в Украине – М., 1928.
17. Клибанов А. Меннониты. – М.; Л., 1931.
18. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. – М., 1981.
19. Кабузан В.М. Заселение Новороссии / Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976; Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX века (По материалам ревизий). – М., 1963.
20. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965. – 276 с.; його ж: Розвиток міжетнічних зв'язів на Україні. – К., 1975. – 276 с.
21. Ипатов А.Н. Проблема религиозного и национального в современном меннонитстве: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1971. – 20 с.; його ж: Меннониты. – М., 1978.
22. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой колонистской деревни в Южной России (1762–1917 гг.): Автореф. дис. ... доктора ист. наук. – М., 1986. – 26 с.
23. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // УІЖ. – 1990. – №9. – С. 18–30.
24. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920–1990-ті роки). – К.: Інтел, 1994.
25. Німці в Україні 20–30-ті рр. XX століття: Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко. – К., 1994.
26. Сергійчук В. Німці в Україні. – К., 1994. – 64 с.
27. Кулинич І.М., Кудряченко А.І., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: Минуле та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1995. – 73 с.
28. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 271 с.

29. Немцы в Украине. Материалы украинско-германской научной конференции. Днепропетровск, 26–29 сентября, 1995. – Днепропетровск: ДГУ, 1996; Украина – Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX вв.). Материалы международной научной конференции. Днепропетровск, 2–3 октября 1997 г.: В 2 т. – Днепропетровск, 1998.

30. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И.Бобылёвой. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.

31. Исмаилов М.С. Возникновение немецких колоний юга Украины (конец XVIII – 30-е годы XIX в.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1994. – 20 с.

32. Осташева Н.В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – поч. 30-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1996. – 24 с.

33. Міронова І.С. Культура національних меншин Півдня України в 20-30-ті роки XX ст.: Дис. ... канд. ист. наук. – Донецьк, 2003. – 282 с.

34. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Донецьк, 2005. – 19 с.

35. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

36. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789–1938 рр.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харків, 2005. – 20 с.

37. Васильчик В.М. Німці України: сіспільний та національний аспекти XX – початку XXI ст.: Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. – Донецьк, 2006. – 39 с.

38. Кабузан В.М. Немецкое население в России в XVIII – начале XX в. // Вопросы истории. – 1989. – №12. – С. 18–29.

39. Малиновский Л.В. Община немецких колонистов в России и её региональные особенности в XIX – начале XX в. // История СССР. – 1990. – №2. – С. 175–182.

40. Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. – М., 1995; Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения: Материалы международной научной конференции, Анапа, 20–25 сентября 1995 года. – М.: Готика, 1996. – 348 с.; Российские немцы: География и источниковедение: Материалы международной научной конференции, Анапа, 4–9 сентября 1996 года. – М.: Готика, 1997. – 371 с.; Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции, Анапа, 26–30 сентября 1997 года. – М.: Готика, 1998. – 441 с.

41. Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: Материалы международной научной конференции, Москва, 17–20 сентября 1998 года. – М.: Готика, 1999. – 486 с.

42. Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения: Материалы международной научной конференции, Анапа, 20–25 сентября 1995 года. – М.: Готика, 1996. – 348 с.

43. Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона. 1803–1917 гг.: Библиографический указатель / Сост. В.В.Самодурова. – Одесса, 1999. – 192 с.

44. Немцы Одессы и Одесского региона: Сб. докладов, сделанных на межд.-науч. конференциях в Геттингене (Германия) / Сост. А.Айсфельд, Э.Плесская-Зебольд. – Одесса, 2003. – 440 с.

В.М.Васильчук

Політико-правовий аспект життя німців в Україні у XVIII столітті

Сьогодні Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. В Конституції України із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 Грудня 2004 року №2222-IV (Стаття 11) вказується, що "держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин".

Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин України становить науковий і практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейського економічного, політичного та культурного співробітництва. Розташування України в Європі вимагає в першу чергу від владних структур як місцевого, так і центрального рівнів у процесі налагодження та розвитку стосунків з Німеччиною – прабатьківщиною етнічних німців, враховувати ті позитивні надбання, що мали місце у сфері українсько-німецьких контактів. Це дасть можливість уникнути помилок, які допускалися в минулому.

Метою цієї публікації є прагнення висвітлити аспекти державно-правової політики царизму щодо етнічних німців протягом XVIII – початку XX століть.

Уже в XIX столітті з'являється зацікавленість у вивченні етнічного складу Росії, що було пов'язано зі значним впливом громадян іноземного походження в імперію. Перші значні дослідження А.Клауса, А.Веліцина, Г.Писаревського, в яких розкривається освоєння Південної України, вийшли у світ наприкінці XIX століття

[1]. Крім вищезгаданих наукових робіт, для нас особливий інтерес представляють сучасні праці І.Кулинич, Н.Кривця, С.Бобилевої, О.Калакури, О.Рафальського та ін. [2] Проте більшість цих праць присвячені загальним проблемам історії німецьких поселенців в Україні і лише частково висвітлюють даний аспект.

Слід відзначити, що переселенська практика в Європі була поширеною і навіть часто розглядалась як стратегічний засіб зміцнення могутності держави. Навколо цього точилося чимало дискусій і сформувалося кілька теорій, зокрема меркантилістів і фізіократів. Одним з ініціаторів такої політики був бранденбурзький курфюрст Фрідріх Великий. Він вважав підвищення народжуваності, стимулювання імміграції та заборону еміграції важливими чинниками збільшення народонаселення [3].

Позитивні наслідки заохочення імміграції у Німеччині й Англії викликали інтерес до цієї практики в Росії. Економічні та соціальні перетворення Петра I, ті процеси, що їх супроводжували, піднімали серед інших і проблему трудових ресурсів. Необхідність її вирішення значною мірою зумовила появу 1702 р. Маніфесту Петра I, адресованого іноземним громадянам, що бажали вступити на військову службу, а також купцям і ремісникам. Ці кроки фактично заклали засади майбутньої імміграційної політики Катерини II.

У середині XVIII ст. з'явилося кілька проектів щодо облаштування країн Російської імперії шляхом запрошення туди колоністів, у тому числі із західноєвропейських держав. Історик С.Соловйов з цього приводу зауважував: "На швидке заселення своїми росіянами... не доводиться розраховувати, і, нарешті, російська обробна промисловість знаходиться у зародковому стані й потерпає від нестачі досвідчених майстрів, просунути її можуть лише технічно освічені вихідці з Заходу" [4].

Саме війна змінила об'єкт інтересу Росії в питанні залучення іноземців – увагу було перенесено з Франції на Німеччину. Боротьба пруського короля Фрідріха II з могутньою коаліцією європейських держав вимагала граничного напруження суспільного потенціалу його країни. Зростали військові податки, збільшувалися рекрутські набори й екзекуції, що їх супроводжували. Така обстановка підштовхувала населення Пруссії, Померанії та Сілезії до еміграції в сусідні держави. У 1758 р. саксонський генерал Вайсбах запропонував уряду Росії розселити в степах Причорномор'я дезертирів з Пруссії. Пропозиція генерала диктувалася суто військовими розрахунками, а не прагненням допомогти в освоєнні

Новоросії, оскільки він воював проти Фрідріха II. Він писав, що "...число біженців з Пруссії виросло б значною мірою, а також примножилося у разі дезертирства з пруської армії", і це завдало б пруському королю "значних збитків у доходах і військах" [5]. Вайсбах пропонував російському уряду надати емігрантам право власної юрисдикції шляхом обрання ними старшин і суддів; свободу від рекрутських та інших наборів; дозвіл торгувати вином, пивом, хлібом з турками і татарами, ловити рибу в Дніпрі та інших річках, не сплачуючи при цьому податків. Загальну суму видатків він визначав у 100 тис. російських золотих. Вигода ж від переселенців передбачалася така: збільшення державних прибутків; забезпечення України від татарських набігів; стримування українських селян від втечі на Запоріжжя; запобігання можливості створення гайдамацьких загонів. Пропозиції були представлені Колегії іноземних справ послом у Саксонії Гроссом, проте вони не були схвалені.

Безуспішною виявилася спроба привернути увагу російського уряду до прагнення значної кількості німців переселитись у Росію – француза на російській службі Де ла Рів'є. У 1756 р. він був відряджений для закупівлі коней до Німеччини, де і дізнався про такі настрої місцевого населення. Після цього він представив подання до імператорської канцелярії. У відповіді, надісланій йому через три роки, було сказано, що російський уряд обіцяє переселенцям хороший прийом, але без фінансової підтримки з огляду на ведення обтяжливої війни.

На початок 1760-х рр. у Росії фактично вже склалися необхідні передумови для переселення іноземців: мався певний досвід переселення сербів, підготовлені пропозиції і, головне, бажання "облаштувати" Новоросію. Царизм прагнув запрошувати населення з-за кордону лише для організації сільських колоній, винятково з економічною метою. Ще до початку царювання Катерини II в урядових колах велась робота з аналізу й відбору різних варіантів переселення іноземців у Росію. Зійшовши на престол у 1762 р., Катерина II отримала і пакет пропозицій щодо поліпшення демографічної ситуації у країні. Вона поділяла думку академіка Шлоцера про те, що Росія "багата, родюча і сильна. Чого не вистачає їй, щоб бути ще багатшою, родючішою, сильнішою? – Людей" [6]. Розв'язання цієї проблеми Катерина II вбачала саме у залученні іноземців. На її думку, "колоністи своєю роботою, думками, ремісничими заводами і рукодільними ману-

фактурами за короткий час можуть принести імперії таку користь, яку принесли гугеноти Франції після скасування Нантського едикту Пруссії, Данії та Голландії" [7].

Головним своїм завданням російський уряд вважав запровадження європейської хліборобської культури у степових околицях імперії та її поліпшення там, де вона вже існувала, і взагалі піднесення сільського господарства. Саме з такого розуміння цілей колонізації і виходила Катерина II. Урядовець М.Фірсов загальну позицію уряду сформулював так: "Хліборобство є головною продуктивною працею і джерелом багатства нації" [8].

Сформувалась і громадська думка про необхідність іноземної колонізації, її підтримували на всіх рівнях управління й в усіх суспільних прошарках. Як у Німеччині, так і в Росії для цього склалися необхідні політичні та економічні передумови.

Інтереси подальшого зміцнення Російської імперії вимагали залучення нових приєднаних земель до єдиного економічного комплексу та заснування на цих територіях міст і портів. Ці наміри стосувалися й півдня України. Економічні чинники об'єктивно вимагали якнайшвидшого її заселення та освоєння. Заселити ці місцевості російськими й українськими селянами в умовах кріпосницького ладу було надзвичайно важко. Кріпосні селяни не могли бути переселені без згоди поміщика, а державні селяни були міцно прив'язані до своїх осель і переселити їх на окраїни імперії було також досить складно. Лише втікачі цих категорій населення знаходили притулок у неосвоєних степах Новоросії.

Пристаючи до заселення необжитих степів півдня України, російський уряд керувався і політичними міркуваннями. Катерина II прагнула послабити, а згодом і повністю ліквідувати Запорізьку Січ.

Досягнення Російською імперією в останній третині XVIII ст. стратегічної мети – виходу в Чорне море – заклало підвалини зовнішньополітичної діяльності російського уряду протягом наступного століття. Вона спрямовувалася на оволодіння протоками Босфор і Дарданелли та вихід до Середземного моря й океану. Це й зумовило заходи по включенню України до орбіти зовнішньополітичних інтересів Росії [9].

Уже в XVII ст. німецькі землі, особливо їхня східна частина, переживали економічний занепад.

Майор Корф у своєму донесенні 19 березня 1808 р. повідомляв військовому міністру Росії, що в Німеччині є чимало підданих, які через війну та зміни, що відбуваються, майже цілком

позбавлені продовольства і заявляють йому про своє "бажання й охоту залишити вітчизну". Корф просив офіційного дозволу на переселення у Південну Україну багатьох німецьких ремісників та землеробів.

Серед причин еміграції німців можна виділити такі: політичні – князівський деспотизм, довготривала служба в армії, постійні війни, іноземна окупація, військові побори; економічні причини – свавілля великих земельних магнатів, високі податки, обезземлення, стихійні неврожаї; релігійні – відсутність віротерпимості, переслідування за релігійні переконання тощо [10]. У XVII–XVIII ст. особливо постраждали від війн держави Верхнього Рейну.

Нестабільна обстановка спричинила появу численних релігійних сект і товариств. Чимало з них сприяло поширенню в кінці XVII – на початку XVIII ст. релігійно-сепаратистських рухів, представники яких закликали відділитися від офіційної церкви.

За таких умов заклик російського уряду переселятися в імперію знайшов надзвичайно сприятливий ґрунт серед невдоволених селянських мас та інших верств німецького суспільства. Саме життя штовхало їх до переселення в Росію.

Переселенська практика одержала відповідне законодавче забезпечення. 4 грудня 1762 р. Катерина II видала Маніфест про запрошення іноземних колоністів у Росію. Проте він не дав бажаного результату: права й обов'язки поселенців формулювалися в ньому нечітко, не визначалися гарантії їхнього нормального життя на чужині. Тому 22 липня 1763 р. імператриця видала другий маніфест "О дозволеніи всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах", який практично і став основою політики уряду щодо іноземної імміграції.

Маніфест був розісланий усім російським дипломатичним представництвам за кордоном. Він знайшов позитивний відгук у Німеччині, до якої були направлені особливі емісари. До маніфесту додавався реєстр вільних і придатних для заселення земель. Для подальшого заохочення німців до переселення в Росію уряд доповнив маніфест 1763 р. положеннями, які регулювали організаційні, правові та адміністративні умови переселення.

Значні зміни відбувалися в системі управління Новоросією. За губернською реформою 1775 р. створювались Азовська та Новоросійська губернії, які поділялися на повіти. Царським указом від 5 жовтня 1802 р. були створені ще три губернії: Херсонсь-

ка, Катеринославська і Таврійська. Усі ці акції проводилися з метою зміцнення державного апарату та посилення влади дворянства. Враховували вони й своєрідність краю: прикордонне розташування, наявність багатонаціонального населення, специфіку соціально-економічних відносин. Фактично запроваджувалась система "особливого" управління Новоросією.

Функціональні обов'язки губернатора цієї території були дещо іншими порівняно з центральними регіонами держави. Йому доводилося враховувати такі моменти, приплив населення, необхідність постійно готувати донесення в столицю про ситуацію в регіоні, а також вносити на розгляд уряду пропозиції про його перетворення. Обстановка вимагала ініціативності та організаторських здібностей як від губернатора, так і його оточення. Не випадково на чолі Новоросії перебували такі видатні діячі, як граф Г.Потьомкін, А.-Е.Рішельє, М.Воронцов, А.Ланжерон та ін.

У 1787 р. регіон з інспекційною метою відвідала Катерина II і зажадала негайного освоєння його іноземцями. Після цих відвідин до Новоросії були направлені чиновники та офіцери Генерального штабу для підготовки краю до переселення та здійснення господарських заходів: складалися карти земель, населених пунктів, проводився перепис корінного населення тощо. З метою планомірного керівництва колонізаційним процесом у 1764 р. указом Катерини II був створений центральний орган – Канцелярія опікунства іноземних поселенців. На неї покладалося "опікунство про всіх прибулих у Росію на поселення іноземців, і... щоб вони ніяких виснажливих тягот не зазнавали" [11]. Канцелярією були налагоджені тісні зв'язки з російськими дипломатами, які перебували при дворах німецьких князівств, а також з представниками, що займалися вербуванням колоністів за рубежем. Цей зв'язок підтримувався через спеціального секретаря Канцелярії, який володів іноземними мовами. За своїми правами Канцелярія прирівнювалася до "державної колегії і мала характер окремого міністерства" [12].

Про важливе політичне значення цього органу й особливу увагу до нього з боку царського двору свідчить той факт, що на посаду Президента Канцелярії був призначений А.Орлов. Канцелярія підпорядковувалась особисто імператриці. Щорічно на її діяльність та облаштування переселенців з державного бюджету виділялося близько 200 тис. крб. Штат Канцелярії складався з Президента, статського радника, колезького радника, секретаря,

бухгалтера, канцеляриста, перекладача і канцеляриста, що володіли німецькою мовою. Діяльність Канцелярії регламентувалася спеціальною Інструкцією. Канцелярія функціонувала до 1782 р., після її ліквідації колонії були підпорядковані губернській адміністрації.

Крім Півдня, йшло заселення Західних регіонів України. Своєрідними були умови появи німців на Буковині та в Галичині. Можливість німецької колонізації цього регіону виникла із приєднанням його до Габсбурзької імперії наприкінці XVIII ст. 17 вересня 1781 р. уряд прийняв "Патент про переселення", який проголосив пільги усім іноземцям, що побажають переселитися на територію Австрії. Тим самим створювався ґрунт для розгортання широкої сільськогосподарської колонізації малонаселених земель та умови для припливу до Австрії насамперед вихідців із німецьких князівств. 20 жовтня того ж року з'явився цісарський патент Йосифа II про віротерпимість, який усував останню перешкоду на шляху вільного в'їзду переселенців з німецьких князівств [13].

У XVIII ст. заселення Буковини відбувалося німецькими колоністами головним чином з двох регіонів Німеччини: південно-західного із рейнським Пфальцем, Баденом, Вюртембергом, Франкеном та Богемії. Поряд з ними мігрували й вихідці Ціпсу (Верхня Угорщина), що прибували в край як робітники гірських копалень, та міщани німецькомовних провінцій Австрії.

Шляхи міграції німців Заходу у східні провінції Австрійської монархії були різними, проте обов'язково мали перетинатися у Відні, де був створений пункт реєстрації переселенців. Тут вони, одержавши паспорт двору (Hofpaß), через поселенські агентства направлялися до місць поселення [14].

Про нагальну необхідність розселення німців на Буковині неодноразово висловлювалися члени адміністрації провінції. У 1775 р. заступник глави військової адміністрації генерал Енценберг у донесенні галицькому генеральному командуванню звертав увагу на те, що хліборобству Буковини потрібні "німецькі робочі руки" й "німецький спосіб господарювання" [15].

Перші німці, які після 1775 р. оселилися на Буковині, були міщанами з різних австрійських провінцій. Спочатку селилися переведені на Буковину сім'ї державних службовців – чиновників та військових. Незабаром до них приєдналися вчителі, представники духовенства, управителі державних маєтків, купці, ремісники, робітники тощо. Найбільший вплив німецьких поселенців спо-

стерігався передусім у столиці краю Чернівцях, а також у містах Серет, Сучава та Радівці.

Після других відвідин краю імператор Йосиф II у 1786 р. видав указ про переселення всіх ще не розселених німецьких колоністів з Галичини на Буковину. Восени 1787 р. у цьому напрямку переселилося 74 сім'ї німців – вихідців із Гессену, Пфальцу, Бадену та Вюртембергу [16].

У 1796 р. розпочалося заселення краю новою групою мігрантів – ціпськими гірниками з Верхньої Угорщини і Семиграддя, завербованими власником копалень Манцем із Штаєрмарка. Уряд підтримав його акцію, надавши для заснування поселень мастки Православного релігійного фонду. Поселенці були привезені військовим транспортом і солдати спорудили для них найпростіші дерев'яні будинки [17]. Згодом з'явилися переселенці з богемських німців, в основному, гутники, лісоруби, випалювачі дерев'яного вугілля.

Приплив німців із різних австрійських провінцій у міста Буковини тривав від початку австрійського управління до Першої світової війни. Загалом, сільськогосподарська німецька колонізація тривала понад сімдесят років. За задумом уряду це переселення передбачало подвійну мету: суто економічну – збільшення щільності населення у нових приєднаних провінціях, піднесення її господарського потенціалу та цивілізаторську – німецькі колоністи мали стати представниками Заходу на Сході, взірцем організованості, хазяйновитості, культурності.

Після смерті Катерини II в 1796 р. її спадкоємець Павло I продовжував політику переселення. Новий уряд для реалізації своїх планів змушений був реорганізувати центральний орган для управління колоніями та вивести їх з-під підпорядкування місцевим органам. Царським указом 4 березня 1797 р. при Сенаті була створена Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домогосподарства, одним із завдань якої було "надійне влаштування колоністів" [18].

З метою наближення управлінських органів до колоній Указом від 6 квітня 1800 р. у Катеринославі була створена Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців, яка підпорядковувалась Експедиції і була вищою адміністративною інстанцією. Контора мала свої місцеві організації.

Отже, XVIII століття стало періодом пристосування німецьких поселенців до умов життя й господарювання на українських

землях. У цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка вплинула на соціально-економічний розвиток України. У сфері сільського господарства вони успішно поєднували європейський досвід із місцевими хліборобськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України.

Література

1. Велицын А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. – СПб.: Русский вестник, 1893. – 282 с.; Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб.: В.Нусвальд, 1869. – XII, 455. – 102 с.; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М.: Снегирёвой А., 1909. – 128 с.
2. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.Бобылевой, Н.Бочарова, О.Безносова и др.: Институт украинско-германских исторических исследований Днепропетровского государственного университета. – Дніпропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.; Калакура О., Рафальський О. Німецькі поселення в Україні: повернення до храму? // Діалог. – 2000. – №1. – С.101–105.
3. Эльстер Л. Учение о народонаселении и политика народонаселения. – М., 1897. – С. 95.
4. Соловьев С. История России с древнейших времён: В 29 т. – Кн. XV. – М.: Соцэигиз, 1959. – Т. 23. – С. 113–114.
5. Там само. – С. 42.
6. Bartlett R. Human Capital: The Bettlement of Foreigners in Russia 1762–1804. – Cambridge, 1979. – P. 31.
7. Наказ Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. – СПб., 1809. – С. 268.
8. Очерки из истории торговой политики. – Казань, 1902. – С. 20–38.
9. Кулинич І., Кривець Н. Вказ. праця. – С. 33–34.
10. Bayerisches Hauptstaatsarchiv. GR, [G15], 361, S. 34; GR, [10A], 1(B), S. 255; Stadtarchiv Nürnberg. C 7/I, G2, Nr. 3000, S. 4-34; C 7/III, AW, Nr. 55, S. 5; C 7/I, G2, Nr. 2998, S. 2349; Hauptstaatsarchiv Stuttgart.- Bestand: A.211.-Film Bü 700; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. 6332, Bd. 1, Nr. 2439, S. 4–30; Bd. 2, Nr. 2440, S. 6-38; Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden. Nr. 9211, Vol:II, S. 399, 259, 3779, 2547; Nr. 9622, A 151, Vol:II, S. 5334; Österreichisches Staatsarchiv, Abt.Haus. – Hof und Staatsarchiv, P.1766, I.694 in Publicis Nr.980, S. 222.

11. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 2-е. – Т. XVI, отд. 1-е. 1841, СПб.; 1842. – №11880.
12. Манифесты Екатерины II. – СПб., 1768. – С. 19.
13. Klueing H. Der Josephinismus. – Darmstadt, 1995. – S. 252 – 255.
14. Dressler J. C. Pfälzer unter der Kolonisten in der Bukowina. 1787–1791. – Kaiserslautern, 1960. – S. 5.
15. Polek J. Die Deutschen // Die österreichisch-ungarische Monarchi im Wort und Bild. – Bukowina; Wien, 1899. – S. 296.
16. Там само. – S. 296.
17. Hadbawnik O. Die Zipser in der Bukowina. – Stuttgart, 1987. – S. 31–35.
18. ПСЗРИ. – Т.І. – №17875.

Т.О.Шахрай

Роль дворянсько-поміщицької верстви Волині в розвитку фабрично-заводського виробництва та торгівлі

Через домінування класового підходу у вивченні минулого радянська історична наука майже не займалась дослідженням господарської діяльності людей, які належали до "експлуататорських класів", хоча цілком очевидно, що історія дворянства невіддільна від історії всього суспільства, а особливо від його економічного життя.

Дана стаття присвячена з'ясуванню змін та трансформування дворянсько-поміщицького землеволодіння на Волині, яке на протязі низки століть відіграло велику роль в економічному житті краю і всієї України.

Для вивчення економічного розвитку Волині важливе значення мають матеріали першого Всеросійського перепису 1897 р. [1], а також матеріали, вміщені в розмаїтих оглядах Волинської губернії [2]. Висвітленню соціального та національного складу дворянства краю сприяють публікації працівників Генерального штабу російської армії, які проводили офіційні дослідження в галузі регіоналістики. Так, А.Забеліним був укладений загальний військово-статистичний огляд Волинської губернії [3]. Статистичні матеріали і короткий аналіз розвитку основних галузей господарства Південно-Західного краю, складовою частиною якого була Волинь, подано у збірниках "Весь Юго-Западный край" [4] та "Юго-Западный край. 1907 год" [5].

На особливу увагу заслуговують дослідження Данієля Бовуа [6]. У своїх працях "Шляхтич, кріпак та ревізор", "Битва за землю в

Україні. 1863–1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах" вчений здійснив спробу подати типологію соціально-економічних конфліктів у контексті тристоронніх відносин: українці – росіяни – поляки. На жаль, сконцентрувавши увагу на соціально-економічних конфліктах, автор залишив поза увагою процес перетворення магнатських латифундій на капіталістичні підприємства.

Оскільки губернія була краєм, в якому велике землеволодіння було основою економічного розвитку, то увагу дослідників тією чи іншою мірою привертало питання організації господарства, розміри землеволодінь, здійснення управління в маєтках і соціальне обличчя їх власників. Зокрема, у праці І.Полякова [7] найбільш повно серед дослідників ХІХ ст. досліджується характеристика приватного землеволодіння у Волинській губернії, при цьому наводиться статистика польського землеволодіння. Автор робить висновок, що "в силу історичних обставин, кращі землі, нерідко в кілька десятків тис. десятин кожна, належала польським магнатам" [8]. Процес скорочення земельного фонду волинської заможної шляхти після січневого повстання 1863 р. висвітлений у праці сучасних дослідників П.Олешко та Т.Панишко [9].

У 50–80-х рр. вивченням соціально-економічного розвитку Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ займалася низка радянських істориків: А.Анфімов, К.Воблий, Л.Мельник, О.Нестеренко [10]. В результаті проведених ґрунтовних досліджень вони визначили, що особливістю соціально-економічного розвитку Правобережної України, в тому числі Волинської губернії, було те, що у господарському житті краю провідна роль належала польським магнатам.

На особливу увагу заслуговує сучасна монографія О.А.Буравського "Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.", в якій автор, аналізуючи соціально-економічне становище та культурний розвиток польського населення Волині, висвітлює й внесок польської магнатерії у господарське освоєння, економічний та культурний розвиток регіону [11].

Отже, хоча економічне становище дворянсько-поміщицької верхівки Волині певною мірою привертало увагу дослідників, проте пропонована тема досі не була предметом спеціального розгляду.

У другій половині ХІХ ст. у економіці Російської імперії відбувалися глибокі зміни, зумовлені розвитком капіталістичних відносин. Прикметним при цьому було те, що історична магнатерія

включалась у підприємницьку діяльність. Провідне місце у фабрично-заводському виробництві посідали цукроваріння і борошномельне виробництво [12].

Цукроваріння відіграло значну роль у підриві позицій феодального способу виробництва в Україні. За технічним оснащенням, технологією, якістю продукту та деякими іншими параметрами цукрове виробництво в Російській імперії навіть перевищувало рівень західноєвропейського. Країна стійко займала 4-е місце у світі за кількістю виробленого цукрового піску і рафінаду, а до кінця століття наблизилася за цими показниками до Австро-Угорщини та Франції, які займали 2-е і 3-є місце. Стабільну першість тримала Німеччина [13]. В Українських губерніях вироблялось від 58% до 72% цукру. У пореформений час світове значення цього регіону зростало. Якщо на початку 70-х років в Україні вироблялось 7,5% світового цукру, то в кінці XIX ст. вже 11% (див. табл. № 1).

Табл. №1

Порівняльні дані виробництва бурякового цукру європейських країн, Росії та України (тис. пуд.) [14]

Роки	Виробництво цукру			Питома вага українського цукру в %	
	В 6-ти європейських країнах	В тому числі		До євр.	До рос.
		Росія	Україна		
1871–1872	57699,8	6624,9	4358,6	7,6	65,8
1881–1882	103175,3	15876,3	9265,1	8,9	58,3
1890–1891	191865,2	229564,5	20740	10,5	70,1
1896–1897	252608	38880,7	28938,9	11	72,1

Цукрова промисловість на Волині зародилась наприкінці 30-х років XIX ст. і набула широкого розвитку в 40-х рр., зосереджуючись переважно у руках поміщиків, яким на Правобережжі і 1848 році належало 91,8% цукроварень. За спогадами сучасника, "слова: цукор, буряки перетворилися на гальванічні іскри", поміщики наввипередки один перед одним зводили заводи [15]. Згідно з даними статистики, у Південно-Західному краї наприкінці 40-х рр. XIX ст. було 89 заводів, а на Волині – 8 [16].

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. розпочався процес концентрації виробництва у цукровій галузі, який проявився у зростанні кількості середніх та великих підприємств. Цукрова промисловість посіла перше місце в губернії за обсягом виробництва і давала більше 52% загального обсягу виробництва всіх фабрик і заводів губернії. Держава всіляко підтримувала цукрозаводчиків. У разі необхідності власники одержували пільгові кредити від дворянського банку. Митна політика, яку проводив уряд, теж була покликана захищати інтереси вітчизняного виробника. На кінець XIX ст. мито на ввезення цукру в імперію перевищило 40%. Цей захід майже припинив довіз цукру в державу і посилив диктат місцевих промисловців при встановленні цін на внутрішньому ринку. За офіційними даними, на зламі двох століть ціни на внутрішньому ринку становили 424–451 коп. за пуд, у той час як його виробництво обходилося підприємцям лише в 140–220 коп. за пуд. Таким чином, прибутки в галузі в 2–3 рази перевищували витрати.

Однак у 1884 р. цю галузь охопила криза, спричинена перевиробництвом. Тому провідні цукрозаводчики, щоб утримати високі ціни на товар і контролювати ринки збуту, заснували 28 квітня 1887 р. синдикат з виробництва цукру-піску, а 8 грудня 1891 р. – рафінаду. Ця монополія у Південно-Західному краї була однією з перших у Російській імперії. Вона об'єднувала 186 заводів, верховодили в ній лише 7 осіб, серед них волинські "королі" цукру – графи Потоцькі й Браницькі, які мали по 7 заводів [17]. У 1896 р. газета "Волинь" констатувала, що цукрове виробництво в губернії було монополізоване поляками [18].

У 90-х рр. XIX ст. цукрове виробництво у Південно-Західному краї знову переживало піднесення. Це підтверджують такі дані: якщо в 1889–1890 рр. було вироблено 13,3 млн. пудів цукру-піску, то у 1899–1900 рр. – 26,8 млн. пудів. Наприкінці XIX ст. Київська, Подільська та Волинська губернії виробляли 69% цукру всієї імперії. У 1902 р. 16 цукрових заводів Волинської губернії виробляли 3,1 млн. пудів цукру-піску і 725,7 тис. пудів рафінаду. Варто відзначити, що у цій галузі цукрового виробництва польські промисловці проявили себе досить активно. Так, у 1914 р. з 147 цукрових заводів України вони володіли 60 заводами, на яких вироблялось 50% цукру, і були членами десяти акціонерних товариств [19].

Найуспішніше цукрове виробництво розвивалося на заводах родини Потоцьких і князя Р.Сангушка. Разом з графинею Марією Потоцькою Роман Сангушко заснує два цукрових і один

цукрорафінадний заводи у Клембівці, Кременчуці і Шепетівці. На початку ХХ ст. ці заводи виготовляли продукції відповідно на 331 тис., 424 тис. та 1,6 млн. крб. Йому ж належало 45 торговельних закладів, де реалізовувалася продукція підприємств. Отже, у князя був господарський комплекс з виробництва сировини для підприємств, її переробки та збуту. Все було підпорядковано раціональному веденню господарства, яке давало прибутки [20].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Йосиф Потоцький був найбільшим цукровим магнатом Волині, володіючи цукровими заводами в Клембівці, Шепетівці, Кременчуці, Корці на Волині, в Сапові, Сутківцях на Поділлі, в Бужанці та Вільховці на Київщині [21]. На цих заводах йшов процес наростання виробничих потужностей, розширення виробництва, збільшення кількості найманих робітників, зростання їхньої заробітної плати. Вартість виробництва на 1907 рік лише на цукрових заводах Волині досягала 3178000. крб. при кількості робітників у 2746 осіб.

Найбільшим був Шепетівський цукровий завод, на якому діяло 15 парових котлів. Так, у 1888 році на виробництві у період сезону (з 10 вересня і до середини листопада) працювало 319 робітників, а вже у 1907 році кількість робітників досягала 1353 осіб, а вартість виробництва становила 1226000 крб. [22]. Найменшим був Кременчуцький цукровий завод: найбільша кількість робітників могла досягати 567 чоловік, середня – 114, а найменша – 73 робітники [23].

Так, наприклад, на Кременчуцькому цукровому заводі найбільша кількість робітників могла досягати 567 чоловік, середня – 114, а найменша – 73 робітника [24].

На Клембівському цукровому заводі у виробничому сезоні 1888 року працювало 260 робітників, а 1907 року – 626. Завод був оснащений паровими котлами, вартість виробництва становила 757 тис. крб. [25]. У виробничому процесі брали участь як чоловіки, так і жінки. Слід зазначити, що на підприємстві існувала певна система заохочень: за особливий трудовий внесок робітник міг отримати премію у 5–10 крб.

Отже, польські магнати перебудовували поміщицькі мануфактури на капіталістичні. З метою отримання максимальних прибутків вони вкладали кошти в удосконалення техніки і технологій виробництва. Ще наприкінці ХІХ ст. Й.Потоцький одержав у Товариства взаємного поземельного кредиту довгостроковий

кредит терміном на 56 років у 102 тис. крб. під заставу маєтку в 24,9 тис. дес. землі у Заславському повіті [26].

Зростали капітали магнатів також і за рахунок викупних платежів від селян. Внаслідок цього у 70–80-х рр. XIX ст. збільшилась кількість дифузорних апаратів для добування цукрового соку з буряків, продуктивність яких була втричі вища від пресів. Тому останні у цей період швидко замінювались такими апаратами, що давало можливість значно збільшити виробництво цукру. На початку 80-х рр. широко впроваджувались у виробництво прилади системи Годека для збирання сиропу і соку, механічні фільтри для очищення соку, механізми для видобування цукру з патоки; механічні мешкалі, насоси. У цукровій галузі майже повністю була витіснена ручна праця. Таким чином, за рівнем розвитку технічного оснащення з цукроварнями не могла зрівнятись жодна галузь промислового виробництва Волині [27].

Гідними конкурентами у цукровій промисловості польським магнатам була родина Терещенків. Так, із документів, які збереглися в Центральному державному історичному архіві, видно, що М.А.Терещенку належали цукрові заводи у Волинській, Київській, Курській, Подільській, Тульській, Харківській, Чернігівській губерніях. Члени родини Терещенків були пайовиками закритого сімейного "Товариства цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків", заснованого у 1870 році [28]. Серед 8 найбільших цукропромисловців, які зосередили у своїх руках 54 цукрових заводи – 30% всіх заводів і 38% всього виробництва цукру в Російській імперії, були й Терещенки. На їхніх заводах вироблялось 8–10% усього цукру імперії [29].

В 1907 році на території Волинської губернії розташовувалось 15 цукрових заводів, три з яких належали спадкоємцям Ф.А.Терещенка: Андрушівський (належав М.А.Терещенку), Червонський (належав Ф.Ф.Терещенку), Коровинецький (належав нащадкам Ф.Ф.Терещенка). Ці заводи були найкраще устаткованими. Вартість виробництва заводів на 1907 рік становила відповідно 853100 крб., 783500 крб., 733000 крб. [30].

Загалом кількість перероблених за сезон буряків на Андрушівському цукрозаводі становила 490 тис. центнерів, з них вироблялось 384 тис. пудів (5305600 кг) цукру [31]. Вартість вироблених за рік продуктів оцінювалась у 921 тис. крб. Коровинецьким цукровим заводом за виробництво в середньому перероблялось 393442 центнери буряків, а цукрового піску вироблялось близько 286500 пудів (4798600 кг) [32]. Загальна вартість продукції заводу

визначалась у 1032200 крб. [33]. На Червонському цукробуряковому заводі за виробництво перероблювалось 393442 центнери буряків і вироблялось до 202800 пудів (4791920 кг) цукру. Вартість вироблених продуктів становила 923600 крб. [34].

Аналізуючи економічний розвиток Волині, губернатор М.Мельников у звіті київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Ф.Трепову за 1911 р. констатував, що фабрично-заводська промисловість губернії, окрім цукрової, яка значно нарощувала темпи виробництва, розвивалась досить повільно. Цей аспект впливав не лише на збільшення прибутків власників, а й покращення добробуту селян Південної й Південно-Західної частини губернії, де й були зосереджені цукрові заводи [35].

Так, наприклад, на заводах родини Терещенків у Волинській губернії працювало 2173 робітники, переважно сезонники. Заробітна плата кваліфікованих робітників була різною. Апаратники і машиністи одержували на місяць: на Андрушівському заводі – 12–20 крб., на Червонському – 10–37 крб.; майстри одержували відповідно 14–45 крб. і 25–45 крб. на місяць [36]. Окрім зарплати, робітники отримували харчі: по 1,2–1,4 кг хліба на особу в день, по 200–400 г. м'яса, 40 г. сала й різні овочі [37]. Для того, щоб зрозуміти, на скільки вистачало робітникам такої плати, наведемо ціни на деякі продукти харчування на території Правобережної України з 1900 по 1914 рр. (див. табл. № 2).

Табл. №2

**Ціни на продукти харчування у губерніях
Правобережної України на початку ХХ ст. [38]**

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна (крб.)	Назва товару	Одиниця виміру	Ціна (крб.)
Мука житня	кг	0,06–0,07	Курка	1 шт.	0,45–0,85
Гречка	кг	0,11	Телятина	кг	0,3
Яловичина	кг	0,17–0,34	Мед	пуд	7,5
Сало	кг	0,05–0,6	Сир	кг	0,15–0,22
Олія	кг	0,5	Гуска	1 шт.	1,2

Як видно з таблиці, ціни на більшість продуктів харчування були доступними. Якщо зіставити заробітну плату з ринковими

цінами тих часів, бачимо, що навіть чорнороб при середній заробітній платі 60 коп. на день міг дозволити собі придбати курку або один кілограм сала чи, скажімо, понад 5 кг гречки.

З 1914 року внаслідок I Світової війни скорочується виробництво й, відповідно, зменшується прибуток на цукрових заводах. Число діючих заводів на Україні зменшилось на 26, а випуск цукру – на 326,3 тис. центнера, або на 30% [39]. Так, в 1914 році Коровинецький завод витратив на виробництво 1353 крб., що в 541 разів менше, ніж в 1907 р., а одержав прибутку 220 тис. крб. [40]. За роки війни виробництво цукру на даному заводі зменшилось на 42%. Виходом із кризового становища підприємства фабричний інспектор вбачає в першу чергу погашення урядом своїх боргів перед заводом і грошовій допомозі з боку уряду [41].

Розвиток цукрового виробництва свідчить про підприємливість та енергійність поміщиків регіону. Вони перетворили свої мануфактури на рентабельні капіталістичні підприємства шляхом удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої праці. Український цукор експортувався у різні країни світу – Англію, Голландію, Францію, Бельгію, Німеччину, Італію, Іспанію, Австрію, Китай, Афганістан, Персію [42]. Проте цікавим є той факт, що виробляючи цукор, самі жителі України, як і всієї Російської імперії, споживали його найменше. Для багатьох він був дорогим – на початку XX ст. цукор коштував 26-35 коп. за кілограм. Але це не завадило графу Й.Потоцькому в 1910 р. частину російських військ забезпечити цукром [43].

З розвитком цукрового виробництва в поміщицьких і селянських господарствах Волині на початку XX ст. значне місце займало бурякосіяння. Вирощування буряку було справою прибутковою і кропіткою. Восени або взимку цукрозаводчики укладали із селянами договори про вирощування буряку і видавали їм аванс під майбутній урожай. Вироблену сировину селяни повинні були здати на цукрові заводи. Намагаючись зацікавити селян у вирощуванні буряку, заводи видавали їм насіння, забезпечували їх сіялками та мінеральними добривами. Це сприяло введенню у господарствах передової системи землеробства. Бурякосіяння стимулювало наймання робочої сили в господарства, оскільки буряк був більш трудомісткою культурою, ніж зернові. Такі посіви на Правобережній Україні займали 336 тис. дес. (1910 р.), або 56% загальної площі посівів по імперії (600 тис.). Одержувані врожаї давали населенню прибуток близько 45 млн. крб.

Зростання посівів цукрових буряків благотворно впливало на розвиток у губернії тваринництва (врожаї буряків давали господарствам калорійні корми – гичку, жом, патоку). Збільшення виробництва кормів на цукрових заводах сприяло значному зростанню поголів'я великої рогатої худоби.

Велика увага в краї приділялась також такій галузі тваринництва, як конярство. Число маєтків, де було більше 50 коней, на 1891 рік становило 836, на 1905 рік їх стало 949, а в 1912 році – 1069. У 1912 р. лише в трьох повітах губернії (Житомирському, Новоград-Волинському, Володимир-Волинському) нараховувалось 236,3 тис. коней. Відтворенню поголів'я стада сприяла селекційна робота. Так, якщо в 1884 р. у краї існувало 12 кінних заводів, то у 1914 р. – 56, переважна більшість з них належала польським власникам. Найбільші з них – Славуто-Христовський у Заславському повіті (належав князю Р.Сангушку) і Антонінський (володіла графиня М.Потоцька). На цих підприємствах вирощували скакунів арабської та англійської порід [44].

З метою підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, його рентабельності 80 польських і 40 російських землевласників на чолі з князем Р.Сангушком заснували в 1906 р. у Житомирі союз землевласників та землеробів, що мав на меті об'єднати всіх землевласників і землеробів губернії для всебічного розвитку й удосконалення економічних та культурно-просвітницьких потреб сільськогосподарського виробництва, поліпшення побуту селян і дрібних землеробів. У статуті союзу визначались форми його діяльності: впровадження технічних новацій, винаходів у сільське господарство, сприяння відкриттю сільськогосподарських шкіл і показових господарств, організація лекцій, кооперативів, сільськогосподарських виставок. У червні 1907 р. союз нараховував уже 4420 членів. Його було закрито циркуляром міністра внутрішніх справ 29 жовтня 1909 р. [45].

Основним постачальником товарного хліба на внутрішній і зовнішній ринки були господарства поміщиків та заможних селян. Експорт пшениці з Правобережжя наприкінці XIX ст. складав 80,8% від загального; 1888 р. 32 поміщики поставили понад 100 вагонів зерна на експорт. Зерновими торговими центрами на Волині були міста Житомир, Луцьк, Острог, Корець. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з Луцька вивозилося 1504 тис. пудів хліба [46].

Важливе місце у фабрично-заводському виробництві Волині посідала борошномельна промисловість. За кількістю млинів і обороту Південно-Західний край займав третє місце в Російській

імперії. В 1893 році, за даними Департаменту торгівлі і мануфактур, тут діяло 397 млинів, з них у Волинській губернії – 36 [47], а вже в 1902 р. в губернії нараховувалось 428 млинів (56 парових і 372 водяних) [48]. Майже половина з них була обладнана новітньою технікою і мала від 2 до 12 перевалів, виробляючи щоденно 20 тис. пудів борошна. Так, наприклад, на двох млинах в м.Андрушівці, які належали цій сім'ї Терещенків, вироблялося 204,4 тис. пудів борошна на рік.

Заробітна плата робітників борошномельних закладів мала певну градацію: робітники при вальцях отримували 13–17 крб. на місяць і продукти харчування, машиністи на великих млинах – по 25–40 крб., мірошники та їх помічники – від 30–40, а в окремих випадках до 100 крб. на місяць. Мірошники виконували обов'язки головних механіків або управителів [49].

Сорок найбільших власників млинів входили до Сільсько-господарського товариства, переважно це були польські магнати, в тому числі й волинські: Потоцькі, Сангушки, Чапські, Браницькі та ін. [50]. Серйозними конкурентами у цій галузі для них були представники родини Терещенків, яким належало шість млинів, що розташовувались у Житомирському повіті [51]. На 1914 р. у краї діяло 702 млини (166 парових і 490 водяних), що приводилися в рух двигунами внутрішнього згорання [52].

Отже, борошномельне виробництво у краї перебувало в хазяйновитих руках переважно польської аристократії, яка, пристосовуючись до нових ринкових умов пореформеної доби і вміло використовуючи їх, модернізувала цю галузь, отримуючи від неї великі прибутки.

Таким чином, основними культурами, які домінували у господарствах волинян, була озима пшениця і цукровий буряк. Ці дві культури у господарствах Південно-Західного краю у передвоєнні роки давали продуктів на 80–90 млн. крб. і слугували сировиною для найрозвиненіших галузей місцевої обробної промисловості – цукрової і борошномельної [53].

Ще однією важливою галуззю переробки сільгосппродукції в губернії було винокуріння. Винокуріння Волинської губернії мало різко виражений сільськогосподарський характер, оскільки тут понад 90% заводів відносилися до типу сільськогосподарських. У своєму виробництві дана промисловість найбільше використовувала картоплю (55% виходу спирту), решта – патоку (28% спирту) і хлібні припаси (17% спирту). У Волинській губернії переважаним типом винокурного заводу був хлібно-картопляний –

96% усіх заводів. На 290 винокурних заводів Південно-Західного краю припадало 270 заводів, що використовували при винокурінні картоплю. В Київській губернії таких заводів було 61, в Подільській – 82 і у Волинській – 127 [54].

У другій половині XIX ст. відбувається концентрація винокурного виробництва, зростають потужності заводів. У 1875 р. у краї діяло майже 150 винокурних заводів, які випускали продукції на суму 1,9 млн. крб. [55]. У 1891 р. спостерігається скорочення винокурного виробництва. Це було спричинено процесом розорення дрібних винокурних підприємств, що не витримували конкуренції з модернізованими, технічно переоснащеними заводами, на яких виробляли значно більше якісного товару. Причини спаду виробництва полягали також і в збільшенні ціни на хліб внаслідок неврожаю у деяких губерніях імперії, так і в законі від 4 червня 1890 р. про сільськогосподарське винокуріння, який набрав чинності з 1 липня 1891 р. [56]. Закон відкривав можливість для нарощування виробництва на промислових винокурнях, власниками яких, як правило, були представники магнатерії.

Представники російського уряду розробили нові умови винокуріння, які були на користь великих власників. Надходження від реалізації алкогольних напоїв стало одним з важливих джерел прибутків держави. За розмірами викурюваного спирту Волинська губернія займала 7 місце в Російській імперії [57]. Промислове піднесення в цій галузі вже в середині 90-х років викликало кризу перевиробництва. Проблему виходу з цієї кризи вирішував форум у Москві, на який в 1894 р. з різних регіонів імперії прибули 500 власників великих промислових винокурень, серед них представник Волині – Фелікс Чацький. На думку Д.Бовуа, з'їзд засвідчив спільність інтересів великих польських землевласників і загальноімперських інтересів.

Щоб не допустити банкрутства низки підприємств, у 1896 р. держава ввела монополію на продаж спиртних напоїв і навіть відшкодувала втрату магнатам старовинного привілею, так званого права пропінації – віддавати свої шинки та корчми в оренду євреям [58]. У містах право на збут спиртного викуплялось, а в селах – добре оплачувалось. У результаті таких заходів держави протягом 1897–1911 рр. заводчики Правобережжя отримали 41,5 млн. крб. Відтак, князь Любомирський за шинки під Рівнем одержав 249 тис крб. [59]. Динаміку розвитку винокуріння на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. показано у табл. № 3.

Табл. №3

Розвиток винокурного виробництва Волинської губернії наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. [60]

Роки	1884	1889	1893	1899	1900	1902
Кількість підприємств	120	125	103	97	99	119
Чисельність робітників	1027	1007	1066	976	1059	1067
Об'єм виробництва (в крб.)	3414833	2093114	1966990	1588760	1594127	2913322

Як видно з таблиці, дана галузь розвивалась за рахунок її інтенсифікації: кількість заводів скоротилась, однак зросла їх технічна оснащеність. На них здійснювалась технічна реконструкція. Так, у 1902 р. на 38 підприємствах застосовувались перегінні апарати Пісторіуса, що дало змогу виробити продукції на суму 2,9 млн. крб. (на 1,3 млн. крб. більше, ніж 1900 р.) [61].

Винокурне виробництво у краї було зосереджено в основному в руках польських аристократів, які, маючи від нього значний прибуток, дбали про його подальший розвиток. Так, князь Р.Сангушко 23 січня 1859 р. надіслав лист до впливового чиновника О.Косацького, у якому просив останнього посприяти в державних інстанціях у наданні дозволу його дочці М.Потоцькій на відкриття винокурних, пиво- і медоварних заводів для виробництва горілки і наливки [62].

Великими винокурними заводами у губернії в основному володіла польська магнатерія. Так, завод в с.Конюхи Володимир-Волинського повіту, на якому виготовлялись кращі сорти хлібного вина, належав графині С.Чацькій. Дубнівський повіт був багатий на заводи графа К.Тарнавського, князя Радзивілла та завод графині А.Граббе. У Новоград-Волинському першість належала графу Й.Потоцькому, який володів двома винокурнями в с.Яруні й в с.Суємці та заводом у с.Великі Пузирки Заславського повіту. У м.Белгородці, в с.Цветові і с.Михлі цього ж повіту три заводи належали князю Р.Сангушку. В Рівненському повіті алкогольні напої випускала винокурня князя С.Любомирського у с.Колоденці. Винокурні підприємства на Волині також мали графи: В.Грохольський (м.Грицев, Заславський повіт), Л.Ледоховський (с.Матвіївці, Кременецький повіт), Л.Лядуховський (с.Коростова, Старокостянтинівський повіт), І.Тишкевич (с.Білка, Житомирський повіт). Червонський та Андрушівський винокурні заводи належали

родині Терещенків. Графиня П. Морстин володіла винокурними заводами в Краменецькому та Луцькому повітах. Барон А. Меллер-Закомельський тримав завод у Заславському повіті. Ректифікаційними заводами в м. Ровно та с. Золотієв Ровенського повіту, єдиними на Волині, володів Д. Андро [63].

Дії уряду сприяли зростанню виробництва і постійних доходів виробників алкоголю. Так, у 1911 р. на Волині діяло 125 винокурних заводів, якими було викурено 5244 тис. відер спирту. Загальна продуктивність заводів оцінювалась в 2886776 крб. [64]. На 1913 рік у Волинській губернії нараховувалося 132 винокурних заводи проти 71 – у Київській губернії і 97 – у Подільській [65].

З розвитком винокуріння у губернії набула поширення торгівля спиртними напоями. 12 листопада 1868 р. волинський губернатор надіслав Рівненському повітовому справникові розпорядження зібрати відомості про корчми, які знаходились за три верстви від Рівного. З інформації повітового чиновника дізнаємося, що відповідні заклади належали польським поміщикам Б. Понінському, Т. Стецькому, О. Чарторійському, К. Радзивілу, С. Любомирському, Ю. Ковальському та ін. [66]. Подібне спостерігалось і в інших повітах краю.

Але споживання спирту населенням було незначним і мало тенденцію до зниження, а використання спирту для технічних цілей було мізерним. Так, вживання спирту у Волинській губернії в 1911 р. становило 0,41 відра на душу населення, тоді як у Подільській губернії – 0,58 відра, в Київській губернії – 0,67 відра. Отже, Волинська губернія різко виділялась своєю помірністю серед губерній Південно-Західного краю, а також і в середньому по імперії, де вживання спирту на душу населення становило 0,57 відра [67]. Незначне споживання спирту населенням губернії пояснювалось тим, що за своїм господарським укладом воно ще міцно було пов'язане з натуральним господарством, а також мало низьку купівельну спроможність.

Отже, винокурна промисловість, в тому числі й Волинської губернії, могла розвиватись лише за рахунок внутрішнього і зовнішнього вивозу. Так, серед інших районів Російської імперії Південно-Західний край посідав одне з перших місць в експорті спирту за кордон. У середньому за п'ять років (1906–1910 рр.) вивіз спирту складав 67,4% загальноросійського спирту, причому Волинська губернія – 16,5%, Київська – 15,7%, Подільська – 35,2%. Спирт в основному направлявся на турецькі ринки [68]. Вивіз спирту в сусідні губернії в 4,5 рази перевищував ввіз, а та-

кож місцеве споживання населенням. В 1907 р. з Волинської губернії в Подільську губернію вивозили 182,715 відер спирту, в 1909 р. – 286,315 відер [69]. Так, наприклад, з винокурних заводів родини Ф.Терещенка (Андрушівський та Червонський) в 1912 р. до Одеси було вивезено і продано спирту на суму 421814 руб. 47 коп. [70], в 1914 р. – на 154569 руб. 46 коп. [71] (тенденція зменшення обсягів продажу внаслідок I Світової війни).

Отже, важливою галуззю промислового виробництва, джерелом зростання прибутків поміщиків Волині було також ґуральництво. Продукція цієї галузі збувалася по шинках, що належали, як і ґуральні, тим же поміщикам, перепродувались відкупщикам або вивозились в інші губернії. Але винокуріння було не лише прибутковою галуззю промисловості, але й особливою формою організації сільського виробництва регіону. Вводячи до поліського землеробства таку культуру, як картопля, що підходила до місцевих ґрунтовних умов, і, залишаючи продукти переробки, придатні для використання у розвитку тваринництва, винокуріння стало помітним фактором розвитку волинського землеробства.

У другій половині XIX ст. третє місце після виробництва цукру і винокуріння на Волині посідало виробництво сукна. У дореформений період у суконній промисловості Правобережної України переважали поміщицькі мануфактури. Їх розквіт припадав на першу третину XIX ст. Однак у 40–50-х рр. XIX ст. вони витісняються купецькими заводами, які відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових технологій, тісним зв'язком з ринком. У Волинській губернії з десяти поміщицьких сукновалень, що існували в 1832 р., на 1861 р. залишилося лише дві [72].

До того ж місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами. Навіть фабрика в м.Славуті князя Р.Сангушка, якій належала першість у цій галузі, значно скоротила випуск продукції. Фабричний інспектор Київського округу зазначав, що 1886 р. на цій фабриці не працювали ткацькі, чесальні, валяльні й інші машини [63]. В 1887 р. виробництво тривало лише півроку, внаслідок тривалого простою виникла загроза закриття підприємства [74]. Майже всі робітники наймалися на фабрики на невизначений термін. Середній заробіток за день складав: чоловіків – 60 коп., жінок – 27 коп., підлітків – 22 коп., малолітніх – 15 коп. [75]. У 1913 р. обсяг виробництва Славутської фабрики становив 50 тис. крб., у с.Сивки – 50 тис. крб., а в с.Михлі – 20 тис. крб. [76]. На Славутській фабриці поряд з виробництвом сукна виготовляли

шафи, ковдри, хустки тощо. За свої виробы фабрика отримувала нагороди на різних виставках [77]. Динаміку розвитку виробництва сукна наведено в табл. № 4.

Табл. №4

Розвиток виробництва сукна у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [78]

Роки	1884	1889	1893	1900	1904	1909	1912
К-ть підприємств	42	43	43	59	36	25	25
Чисельність робітників	469	379	361	439	351	1662	1469
Об'єм виробництва (в крб.)	166280	157673	158563	315596	158332	2380892	2230892

Статистичні дані свідчать, що у пореформені роки чітко визначилась безперспективність поміщицького суконного виробництва, яке поступово скорочувалось, а згодом зникло, не витримавши нових умов капіталістичної конкуренції з купецькими фабриками, за рахунок яких зростало виробництво відповідної продукції. Так, з 1884 р. до 1912 р. кількість фабрик зменшилась майже вдвічі, однак об'єм їх виробництва зріс на 2,1 млн. крб.

Значного розвитку у губернії набуло паперове виробництво. Цей промисел в Україні був відомий здавна, проте відомості про папірні збереглися лише з першої половини XVI ст. Спосіб виробництва на них базувався виключно на ручній праці, а перехід на машинне виробництво в основному був здійснений лише у 40–50-х рр. XIX ст.

Фабрики знаходились переважно в Поліссі або на кордоні Полісся, де було достатньо лісового матеріалу як для паперової маси, так і для палива, а також багато проточної води, в якій можна було встановлювати турбінні двигуни. Перші підприємства з виготовлення паперу виникли у великих маєтках, власники яких володіли лісом. Великими лісовими масивами вирізнялись господарства графа Й.Потоцького і князя Р.Сангушка, які приносили їм значні прибутки [79]. Так, від реалізації лісу в Шепетівському

маєтку граф Й.Потоцький за 10 років отримав прибуток у розмірі 191 тис. крб. [80].

Значна частина виробництва паперу на Волині була зосереджена в руках поляків. У Заславському повіті на початку XIX ст. князем Р.Сангушком засновано дві папірні у м.Славути, які у 50-х рр. XIX ст. були обладнані паперовими машинами, що виготовляли переважно папір для пакування цукру. У 80–90-х рр. вони перейшли на виробництво цигаркового паперу і входили до складу Дидятківського акціонерного товариства. 1887 р. на цих фабриках працювало 50 робітників, 1914 р. – 91. Фабрики товариства відповідали рівню тодішніх технічних вимог, вирізнялись світлими і просторими приміщеннями, були оснащені машинами, що виробляли папір високої якості [81].

На Славутській фабриці працювали робітники майже всіх національностей, що проживали у Волинській губернії, – росіяни, поляки, євреї, німці, чехи, українці (останні ж були, як відзначалось у місцевій пресі, значно русифіковані, тому що у спілкуванні вживали переважно російську мову). Адміністрація фабрики створювала для робітників сприятливі умови для сімейного життя та ведення власного господарства. Вони мали постійну зарплату, город, де вирощували переважно картоплю та городину, можливість тримати корову, поросю, курей, що поліпшувало їх матеріальне становище [82].

Ще одна фабрика паперу князя Сангушка виникла у другій половині XIX ст. у с.Комарівка недалеко від Славути на р.Горинь. Машинну продукцію вона почала випускати наприкінці XIX – на початку XX ст. Фабрика входила в "Акціонерне товариство письмово-паперової фабрики в Кривині". На початку XX ст. на підприємстві працювало 70 робітників, річний оборот досягав майже 100 тис. крб. У цей період тут виготовлявся цигарковий папір високої якості, який успішно конкурував з іншими подібними сортами [83]. В 1815 році князем Сангушком було засновано папірню в с.Михлі, яку передав у оренду фабриканту Г.Шапіро. У 1896 році на фабриці працювало 10 робітників, а річний прибуток складав 20 тис. крб. Вже у перший рік свого існування фабрика виробляла продукції на суму 13,8 тис. крб., яка була реалізована в трьох губерніях Південно-Західного краю [84]. Технічна оснащеність підприємства привернула увагу газети "Волинские губерн-

ские ведомости", в якій зазначалось, що фабрика переробляла сировину на особливій системі машин, винайдених самим фабрикантом; одна машина такої системи давала за добу 20 і на рік – 4 тис. пудів паперової маси. Ще одна фабрика була заснована князем Р.Сангушком наприкінці XIX ст. у с.Сивки, на якій працювало 46 робітників, а річний прибуток становив 50 тис. крб. [85].

На 1883 р. паперове виробництво посідало четверте місце серед промислових підприємств губернії. Дев'ять паперових фабрик у повітах (Заславському – 4, Новоград-Волинському – 2, Острозькому – 1, Дубнівському – 2) губернії випускали продукції на суму 495 тис. крб., з 1849 до 1883 рр. виробництво паперу зросло в 11 разів [86]. У 1902 р. у губернії діяло 11 паперових фабрик, на яких працювало 857 робітників, що виробляли продукції на суму 1,5 млн. крб. Кілька з них належали польським підприємцям, зокрема в с.Моквині Рівненського повіту – графу Б.Понінському-Валевському та в с.Мирополі Новоград-Волинського повіту – графу С.Чапському [87]. Динаміку розвитку паперового виробництва наведено в табл. № 5.

Табл. № 5

Розвиток паперового виробництва у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [88]

Роки	1884	1889	1893	1899	1902	1909	1912
Кількість підприємств	7	9	8	9	11	11	20
Чисельність робітників	327	589	549	897	857	1161	1208
Об'єм виробництва (в крб.)	332500	563350	6164000	1205067	1525380	1892602	1920152

Статистика свідчить про поступове зростання паперового виробництва на Волині у пореформений період: з 1884 р. до 1912 р. кількість підприємств цієї галузі збільшилась на 13, робітників – на 881 особу, об'єм виробництва – на 1,6 млн. крб. З 16 фабрик Південно-Західного краю на 1913 рік дев'ять були в руках їхніх власників і сім – в оренді. За кількістю паперових фабрик напередодні Першої світової війни Волинська губернія посідала перше місце в Південно-Західному краї [89].

Загалом, за розмірами виробництва паперові фабрики можна поділити на три групи: 5 фабрик з річним виробництвом від 50 тис. крб. до 100 тис. крб.; стільки ж – з виробництвом від 100 тис. крб. до 500 тис. крб.; 6 фабрик – понад 500 тис. крб. Середнє виробництво фабрик Південно-Західного регіону сягало близько 220 тис. крб. на рік, і в цьому відношенні вони абсолютно не поступалися великим підприємствам Західної Європи. Фабрики відрізнялись одна від одної своїм обладнанням і системою роботи. Деякі з них були оснащені паровими двигунами, а ті, що розташовувались на берегах річок, користувались водяною силою. Так, фабрика Б.С.Мезенцева у с.Чижівка Новоград-Волинського повіту працювала при низькій воді на р.Случ паровими двигунами в 55 кінських сил, а при розливі – водяними (1 водяне колесо у 8 кінських сил і 1 турбіна у 60 кінських сил) [90].

Продукція паперової промисловості реалізовувалась на південному сході імперії: в Києві, Харкові, Кременчуці, Катеринославі, Ростові-на-Дону, в Криму, на Кавказі, Ташкенті й навіть у Західному Сибіру. Картон Чижівської фабрики продавали в Одесі, а також у польському м.Лодзі [91].

Набули розвитку й такі галузі фабрично-заводського виробництва, як пивоварне, чавунно-ливарне, шкіряне, лісообробне. На початку ХХ ст. у губернії налічувалось 23 пивоварних, 12 чавунно-ливарних, 35 лісопильних заводів, 53 смоляних і 175 шкіряних фабрик. У цих галузях поляки також виявляли значну активність. Так, вони володіли великими пивоварними заводами у м.Порицьку Володимир-Волинського повіту (граф Чацький), м.Млинові Дубнівського повіту (граф К.Ходкевич), м.Слауті Заславського повіту (князь Р.Сангушко), м.Волочиську Старокостянтинівського повіту (граф Л.Ледуховский), м.Рівному (князь С.Любомирський) тощо. Найбільші чавунно-ливарні заводи були у володінні князя Р.Сангушка (с.Лабази Заславського повіту), княгині Яблонської (с.Гульськ Новоград-Волинського повіту). Фабрики з обробки шкіри належала графу Д.Тортаковському в м.Полонному Новоград-Волинського повіту [92].

У губернії наприкінці ХІХ ст. набуло розвитку і смоляне виробництво, зосереджене на 124 заводах. Найбільш удосконалені заводи були в руках польських землевласників, наприклад, графині М.Потоцької у Володимир-Волинському повіті та князя

Р.Сангушка у Заславському повіті. Останньому належав й чавунно-ливарний завод. Поляки на Волині володіли найбільшими заводами з виробництва скла і фарфорового посуду. Так, у Новоград-Волинському повіті два заводи належали поміщику Совицькому; у Смолдирівській волості склозавод графа Й.Потоцького виробляв на рік 600 тис. пляшок, у м.Романові цього ж повіту оборот склозаводу Г.Стецького досягав 68 тис. крб. Найбільшим підприємством з виробництва фарфорового посуду у Південно-Західному краї була Баранівська фабрика, що належала князю Грохольському [93].

Таким чином, на початку ХХ ст. на Волині активно розвивалися капіталістичні відносини. На основі поміщицьких господарств утворювалися великі підприємства по переробці сільськогосподарської продукції. Землевласники виявили чималу ініціативу і підприємливість у розвитку сільського господарства. Їх господарства спеціалізувались переважно на виробництві зерна та цукрових буряків – вони працювали виключно на ринок.

Волинська губернія була економічним регіоном з досить розвинутими ринковими відносинами, про що також свідчить висока частка багатонаціонального торгового населення, що становило за переписом 1887 р. 5,82% [94]. В основному промисловість краю мала тільки три галузі виробництва: обробка сільськогосподарської сировини (харчова і шкіряна) – 88,5% всієї продукції, лісова і деревообробна – 4,7% й обробка мінералів – 3,7% [95]. Серед підприємств по обробці сільськогосподарської сировини особливе місце в економіці краю посідали цукрові й винокурні заводи, які з розвитком капіталізму вирости у велику галузь промисловості. Все більш швидких темпів набирало борошномельне виробництво. Активно розвивалися паперове виробництво. Власниками найбільших підприємств були багаті землевласники – вихідці з дворянського середовища (Сангушки, Потоцькі, Уварови) і поміщики "нового" типу (Терещенки).

Отже, на межі ХІХ–ХХ століття відбувалася соціальна трансформація поміщиків. В першу чергу це стосувалося поміщиків з дворян. Механізм змін відбувався за наступними напрямками: скорочення їх чисельності та обсягів землеволодіння; формування на основі поміщицьких маєтків підприємницького сільськогосподарського виробництва; зміна характеру зайнятості їхніх власників. Тобто простежується природний процес поступового обмеження поміщицького землеволодіння, перехід в інший

соціальний статус, формування на їх основі господарств іншого типу. Всі важелі економічного життя краю продовжували знаходитись у руках магнатурії, в основному польської. Лише представники найбагатших родин Волині змогли зрозуміти та усвідомити перспективи великих економічних перетворень, які відбулися в Європі, і використати можливості капіталістичного прогресу для промислового розвитку краю, що опосередковано впливало на загальний добробут мешканців.

Література

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII: Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.
2. Обзор Волынской губернии за 1903 г. – Житомир, 1904. – 133 с.; Обзор Волынской губернии за 1904 г. – Житомир, 1905. – 73 с.
3. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1. – К., 1887. – 365 с.
4. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского, под ред. А.И.Ярошевича. – К., 1913. – 1115 с.
5. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – 1115 с.
6. Даніель Бовуа. Шляхтич, кріпак та ревізор. – К., 1996. – 495 с.; Битва за землю в Україні. 1863–1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 334 с.
7. Поляков И. Крупное землевладение на Волини. – К., 1898 – 77 с.
8. Там само. – С. 5.
9. Олешко П., Панишко Г. Польське та українське землеволодіння на Волині в II половині XIX – поч. XX ст. // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI ст." Чернівці 2000 Доповіді та повідомлення. – Т. 2. – Чернівці, 2001. – С. 177–181.
10. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – 394 с.; Воблый К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – М., 1928. – Т. 1. – 412 с.; його ж. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К., 1930. – Т. 2. – 402 с.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. – К., 1972. – 240 с.; Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начала XX вв. – М., 1954. – 308 с.
11. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004. – 168 с.
12. ЦДІАК в Україні, ф.442, оп.534, спр. 281, арк. 10–10 зв.

13. Гуминамбаров С.О. Историко-статистический обзор промышленности в России. – СПб., 1899. – С. 65.

14. Ежегодник Министерства финансов. – СПб., 1873. – С. 451; Там само. – СПб., 1883. – С. 505–506; Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1890–1891 гг. – М., 1872. – С. 59–113; Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1896–1897 гг. – К., 1898. – С. 195–197; Толпыгин М.А. Степень развития и усовершенствования сахарной промышленности с 1840 по 1903 г. – М., 1977. – С. 11–12.

15. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України перша половина XIX ст. // Укр. Іст. журн. – 2000. – №1. – С. 66–67.

16. Воблый К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – С. 146.

17. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К., 1930. – Т. 2. – 196 с.; Мельник Л.Г. Вказ. праця. – С. 71.

18. Волинь. – 1896. – №133.

19. Нестеренко А.А. Очерки промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв. – М., 1954. – С. 42; Даниель Бовуа. Битва за землю в Україні. 1863–1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 250–251; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – С. 24–25.

20. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С. 135.

21. ЦДІАК в Україні, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 90–92.

22. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. – К., 1907. – С. 640.

23. ЦДІАК в Україні, ф. 1262, оп. 1, спр. 39, арк. 89.

24. ЦДІАК в Україні, ф. 1262, оп. 1, спр. 39, арк. 89.

25. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. – К., 1907. – С. 640.

26. ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 41 зв.

27. Буравський О. Вказ. праця. – С. 83.

28. Раковский Л.Э. Сахарная промышленность Украины во 2 половине XIX ст. – Чернигов, 1992. – С. 73; ЦДІАК в Україні, ф. 830, оп. 1, спр. 25, арк. 7.

29. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западной железной дороги. – К., 1894. – С. 135, 137.

30. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской,

- Волынской, Подольской. – К., 1907. – С. 640.
31. Описание свеклосахарных и винокурных заводов Н.А.Терещенка. – К., 1900. – С. 16.
32. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1895–1915 гг. – К., 1901–1916. – С. 78–152.
33. Описание свеклосахарных и винокурных заводов Н.А.Терещенка. – К., 1900. – С. 16.
34. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1895–1915 гг. – К., 1901–1916. – С. 78–152.
35. ЦДІАК в Україні, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 2.
36. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 2. – К., 1962. – С. 240.
37. Ковтанюк Н., Шовкопляс А. Служіння для загальної користі // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1998. – №10. – С. 8.
38. Молчанов В. Життєвий рівень населення Правобережної України початку ХХ ст. (до 1914 р.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 1999. – С. 111.
39. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Издательство академии наук СССР, 1954. – С. 130.
40. Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. – К., 1907. – С. 640.
41. ЦДАВО, ф. 280⁹/1118, оп. 2, спр. 7, арк. 12–17.
42. Даниель Бовуа. Битва за землю в Україні. 1863–1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 250.
43. ЦДІАК, ф.1262, оп. 1, спр. 39, арк. 132.
44. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1. – К., 1887. – С. 269; Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915. – С. 18.
45. ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 3, арк. 5–6; ф. Р–405, оп. 1, спр. 2, арк. 58; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 285.
46. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. – Острог: Національний університет "Острозька академія", 2000. – С. 75, 76.
47. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского, под ред. А.И.Ярошевича. – К., 1913. – С. 38.
48. Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Вед. №2. С. 26–27.
49. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 2. – К., 1962. – С. 240 – 242.
50. Буравський О.А. Вказ праця. – С. 86.

51. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1913. – С. 231, 234–235.
52. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915. – С. 38.
53. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского, под ред. А.И.Ярошевича. – К., 1913. – С. 16.
54. Гайдай Л.І. Розвиток винокуріння у Волинській губернії в 1906 – 1914 рр. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 58.
55. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 534, спр. 281, арк. 10.
56. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 632, спр. 200, арк. 5.
57. Гайдай Л.І. Розвиток винокуріння у Волинській губернії в 1906 – 1914 рр. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 58.
58. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 243.
59. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – С. 243–244.
60. ДАЖО, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 308, арк. 36–40; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1891. – С. 54–55; Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1895. – С. 54–55; Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1900. – С. 68–69; Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1902. – С. 68–69; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Ведомость №2.
61. Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – С. 26.
62. ДАЖО, ф. 146, оп. 1, спр. 5283, арк. 323.
63. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – С. 252–294.
64. Гайдай Л.І. Розвиток винокуріння у Волинській губернії в 1906 – 1914 рр. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 58.
65. Козинець І.Ю. Економічний розвиток Волині на початку ХХ ст. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія" – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2005. Вип. 10. – С. 9.
66. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. 379, оп. 1, спр. 16, арк. 1–26.
67. Гайдай Л.І. Розвиток винокуріння у Волинській губернії в 1906 – 1914 рр. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної нау-

кової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 58.

68. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского, под ред. А.И.Ярошевича. – К., 1913. – С. 35.

69. Гайдай Л.І. Розвиток винокуріння у Волинській губернії в 1906 – 1914 рр. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 58.

70. ЦДІАК в Україні, ф. 830, оп.1, спр. 92, арк. 1–2.

71. ЦДІАК в Україні, ф. 830, оп.1, спр. 113, арк. 1–2.

72. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України перша половина XIX ст. // Укр. Іст. журн. – 2000. – №1. – С. 66–67.

73. ЦДІАК в Україні, ф. 575, оп.1, спр. 2, арк. 125–126; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1891. – С. 54–55.

74. ЦДІАК в Україні, ф. 575, оп. 1, спр. 4, арк. 98–99.

75. Волинь. – 1896. – №178.

76. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1913. – С. 266.

77. Памятная книжка Волынской губернии на 1897 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1897. – С. 8.

78. ДАЖО, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 308, арк. 40; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1891. – С. 54–55; Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1895. – С. 54–55; Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1902. – С. 68–69; Обзор Волынской губернии за 1904 г. – Житомир, 1905. – Ведомость №9; ; Обзор Волынской губернии за 1909 г. – Житомир, 1910. – Приложение №13; Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – Приложение №6.

79. Жизнь Волини. – 1910. – №143.

80. Nadolska W. Osadnictwo polskie w guberni Wolynskiej, (2 polowa XIX– poczatek XX wieku) // Zamojszczyzna i Wolyn w minionym tysiacleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Kkonferencja naukova. – Zamosc, 2000. – S. 144.

81. Волинь. – 1896. – №128.

82. Волинь. – 1896. – №182.

83. Нестеренко А.А. Очерки промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв. – М., 1954. – С. 137.

84. Блажевич Ю.І. З історії паперового виробництва у Південно-

Східній Волині (XIX – початок XX ст.) // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький. Ізяслав. Шепетівка, 1994. – С. 137; Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. Наук. Праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. С. 233.

85. Волыньские губернские ведомости. – 1873. – №1.

86. Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. Наук. Праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. С. 234; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1. – К., 1887. – С. 289.

87. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1913. – С. 280–291; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Часть 1. – К., 1887. – С. 290; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Ведомость №2.

88. ДАЖО, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 308, арк. 40; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1891. – С. 54–55; Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1895. – С. 54–55; Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1902. – С. 68–69; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – Ведомость №2; Обзор Волынской губернии за 1904 г. – Житомир, 1905. – Ведомость № 9; Обзор Волынской губернии за 1909 г. – Житомир, 1910. – Приложение №13; Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – Приложение №6.

89. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского, под ред. А.И.Ярошевича. – К., 1913. – С. 53.

90. Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям, составлена Юго-Западным Отделением Российской Экспортной Палаты под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского, под ред. А.И.Ярошевича. – К., 1913. – С. 53.

91. Волинь. – 1896. – №128.

92. ДАРО, ф. 370, оп. 3, спр. 853, арк. 5, 6; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1913. – С. 259, 262, 266, 279, 291, 295; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской

губернии. – Часть 1. – К., 1887. – С. 295, 298; Волянь. – 1897. – №5.

93. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1913. – С. 266, 276, 280; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1. – К., 1887. – С. 287, 292, 296.

94. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. VIII. – Волынская губерния. – СПб., 1904. – С. XVIII, 164–171.

95. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета, 1900. – С. 26.

Ю.М.Примаченко

Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II пол. XIX – поч. XX ст.)

Ефективність діяльності земських установ у різноманітних сферах місцевого господарського життя наразі не викликає жодного сумніву. Проте тривалий час, головним чином, унаслідок буремних подій 1917 р. земська тематика досліджень перебувала поза увагою науковців. Як відомо, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. з утвердженням марксистської методології історія розвитку людства розглядалась виключно в контексті розвитку суспільно-економічних формацій, а окремі події – з позицій класів та класової боротьби. Такий підхід спрощував не тільки загальну картину всесвітньої історії, але й окремих її сюжетів. До того ж, радянський період характеризувався наданням пріоритету дослідженням, пов'язаним, у першу чергу, з історією революційних рухів та розвитком соціалістичного суспільства. Саме ці проблеми вважалися "провідними", всі ж інші, в тому числі й вивчення історії земства, як "буржуазної" за своїм змістом інституції, "п'ятого колеса до воза російського державного управління" [1], не відповідали панівній ідеології, а тому були приречені на перекручення та фальсифікації. Таким чином, внесок земств Російської імперії у розвиток економічної, політичної та культурної складових життя населення був фактично знецінений, позитивний досвід їхнього господарювання зігнорований, а на самі земства на довгі десятиліття було накладено тавро "поміщицького за своїм соціальним змістом", "буржуазного за своєю практичною приналежністю", "конституційного за своїм політичним характером" закладу [2].

На сучасному етапі, який характеризується новим, звільненим від ідеологічного пресингу переосмисленням багатьох фактів, явищ, подій та подоланням наслідків їхнього традиційного висвітлення в радянській історіографії, спостерігається значне підвищення уваги до різнопланової діяльності земств Російської імперії. Характерною особливістю історіографії земської діяльності є її поляризація: на одному полюсі знаходяться праці, присвячені участі земських установ у політичному житті суспільства [3], на іншому – праці, присвячені соціально-економічним та культурно-просвітницьким заходам [4]. Останнім часом науковий простір активно поповнюється комплексними дослідженнями, в яких розглядаються питання історіографії діяльності земств [5]. Проте зазначимо, що не всі напрямки діяльності земських органів місцевого самоврядування знайшли своє відображення в науковій літературі. Одним із таких напрямків є гуманітарний, який включає в себе надання допомоги соціально незахищеним верствам населення (людям похилого віку, інвалідам, удовам, дітям-сиротам, дітям малозабезпечених батьків тощо). Між тим, аналіз історіографічних джерел дозволяє зробити висновок про те, що науковий інтерес до цієї проблеми виник ще в II пол. XIX ст. і зберігався до революції 1917 р. Серед досліджень цього періоду особливе значення мають праці таких авторів, як Русова, Хижнякова, Максимова та інших [6]. Зазначені дослідники у своїх роботах окреслювали історичні етапи громадської опіки в Росії та прогнозували перспективи її розвитку, аналізували, оцінювали та порівнювали гуманітарну діяльність приказів громадської опіки (попередників земських установ) із земською діяльністю, виокремлювали основні форми та методи державної, земської та приватної благодійності.

За радянських часів вивчення історичного досвіду громадської опіки в дореволюційній Росії з відомих причин не стало предметом масштабних наукових досліджень, а історіографія даної проблеми майже не розроблялася. Пожвавлення інтересу до земської гуманітарної діяльності відбулося наприкінці XX ст. Цей період позначився появою низки праць, присвячених вивченню процесу становлення та функціонування органів державної, земської опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні [7], аналізові такого важливого суспільного явища на українських землях XIX – поч. XX ст., як благодійність [8], внескові земств Російської імперії у справу допомоги пораненим воїнам [9], біженцям Першої світової війни [10], проблемам використання

комп'ютерних технологій і методів у джерелознавчих дослідженнях [11]. Зокрема, один із розділів монографії таких дослідників, як О.Г.Карпенко та Т.В.Янченко, присвячений внескові земських установ у справу опіки неповнолітніми, однак авторів цікавлять, насамперед, освітньо-виховні складові цього явища. До того ж, О.Г.Карпенко та Т.В.Янченко обмежилися у своїй роботі аналізом виключно історико-педагогічної літератури з даного питання, не залучивши, на жаль, архівні джерела [12]. Досліджуючи різні аспекти земської гуманітарної діяльності, науковці в цілому позитивно оцінюють результати роботи земських органів місцевого самоврядування у цій сфері.

Однак, незважаючи на те, що за останні десять років увага до питання земської гуманітарної діяльності дещо зросла, цілісне уявлення про закономірності, особливості її розвитку, характерні риси в історичній літературі наразі відсутнє. Між тим, вивчення досвіду земської опіки, що була важливим елементом суспільних відносин того часу, є надзвичайно важливим як з теоретичної, так і з практичної сторони. Отже, спираючись на виявлені нами архівні матеріали та опрацьовуючи вже опубліковані джерела, спробуємо більш детально розглянути такий сегмент земської гуманітарної діяльності, як опіка неповнолітніми у II пол. XIX – поч. XX ст.

Опіка неповнолітніми належала до пріоритетних напрямків державної соціальної політики. На теренах Російської імперії діяло чимало державно-громадських організацій, покликаних надавати допомогу дитячому населенню, найпотужнішими з яких були Відомство установ імператриці Марії, Імператорське людинолюбне товариство, прикази громадської опіки та ін. Не менш значною була допомога, ініційована церквою та приватними особами. Та навіть за таких сприятливих, на перший погляд, умов охопити турботою та піклуванням усіх потребуючих допомоги було неможливо. По-перше, існуючі благодійні організації функціонували цілком автономно, за відсутності єдиного координаційного центру, а відтак форми і методи допомоги, яка ними надавалася, носили хаотичний, безсистемний характер. По-друге, осередки зазначених організацій діяли переважно у великих містах та містечках. Сільська ж місцевість фактично була позбавлена можливості вчасного та ефективного вирішення своїх проблем. Після подій 1861 р., а також внаслідок дискредитації приказної системи громадської опіки уряд був змушений шукати нові альтернативні шляхи вирішення питання соціального захисту населення. Земсь-

ка реформа 1864 р., незважаючи на свою обмеженість, стала вдалим тактичним ходом державних органів, здійсненим з метою розв'язання накопичених проблем. З одного боку, держава перебрала на земські органи місцевого самоврядування функції, ефективного виконання яких з центру було неможливе. З іншого боку, внаслідок зростання соціальної напруги та створення вибухонебезпечної ситуації в державі після проведення реформ 60–70-х рр. XIX ст. земство шляхом активного втручання у справи опіки неповнолітніми було покликане унебезпечити країну від можливого соціального вибуху, виховати відданих прибічників існуючого ладу та запобігти пауперизації населення.

За Положенням про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 р. та Правилами застосування цього закону, що були опубліковані влітку 1865 р., сфера громадської опіки належала до другорядних, факультативних земських обов'язків. Натомість витрати на утримання мирових посередників, приміщень для арештантів, квартир для чинів поліції, на етапну повинність тощо вважалися обов'язковими, хоча й не мали до земств безпосереднього відношення [13]. Таким чином, гуманітарна сфера була приречена на фінансування за залишковим принципом, а тому боротьба з постійною нестачею коштів на потреби закладів громадської опіки невдовзі перетворилася для земців на звичку [14]. Хронічна нестача фінансування (1871 р. у 31 губернії необов'язкові витрати становили 8.584.060 руб., з них на громадську опіку відраховувалося лише 484.995 руб., що становило 5,65% у відсотковому співвідношенні до загальної суми необов'язкових витрат [15]), а також наявність значної кількості дітей, що потребували допомоги, змусили земства Чернігівської губернії зосередити свою увагу на вже існуючих напрямках гуманітарної діяльності, яких притримувалися колишні прикази громадської опіки. Досвід їхньої роботи в цій сфері, наявність певної матеріальної бази дозволили зробити земську допомогу більш ефективною.

О.Г.Карпенко та Т.В.Янченко виокремлюють наступні форми опіки дітей у II пол. XIX – поч. XX ст.: 1) утримання та виховання у дитячих будинках (притулках), що знаходилися під патронатом земств, громадських організацій, церкви, приватних осіб; 2) влаштування у прийомні сім'ї; 3) опіка та усиновлення (практикувалися рідко, наприклад, були характерними для єврейських общин) [16]. Проаналізувавши діяльність земств у сфері опіки неповнолітніми в Чернігівській губернії, ми дійшли висновку, що запропонований

поділ форм соціального захисту дітей є оптимальним, втім випадків усиновлення наразі нами не зафіксовано.

Допомога дітям-сиротам, дітям удів, удівців та з малозабезпечених родин складала один із найважливіших напрямків гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії. До 1901 р. зазначені категорії дітей мали право жити та навчатися в Чернігівському сирітському будинку, який належав до компетенції губернського земства. Історії Чернігівського сирітського будинку, особливостям навчально-виховного процесу в цьому закладі присвячено декілька праць [17], а тому в даній роботі ми не вважаємо за потрібне зупинятися та перераховувати вже відомі факти. Зазначимо, що згідно з Уставом про громадську опіку існуючі в Російській імперії сирітські будинки повинні були виконувати наступні функції: 1) надавати допомогу дітям – хлопчикам та дівчаткам – віком від 7 до 11 років включно з метою навчання та виховання; 2) улаштовувати дітей після досягнення ними 12-річного віку в навчальні заклади, до приватних осіб для навчання ремеслам та торгівельній діяльності, на службу, фабрики, заводи тощо. Крім дітей-сиріт, напівсиріт та з малозабезпечених родин, до сирітського будинку в залежності від штатного розкладу приймалися пансіонери, перебування яких у будинку було платним. Прийом дітей до сирітського будинку здійснювався з дозволу губернської земської управи [18]. Порядок прийому був наступним. Оскільки кількість безкоштовних місць у сирітському будинку була обмежена (приблизно 65 осіб [19]), на кожний повіт губернським земством виділялася квота, перевищувати яку не рекомендувалося. Повітові земські управи збирали необхідну інформацію, що стосувалася дітей [20], складали відповідні заяви щодо їхнього зарахування до сирітського будинку і надсилали документацію на розгляд губернської управи, яка вирішувала, кого з них приймати до будинку в першу чергу [21]. Обмеження кількості безкоштовних місць призводило до того, що більшість із заяв про прийом дітей до сирітського будинку, які регулярно надходили до губернської земської управи [22], залишалася без відповіді або поверталася з традиційною відпискою: "...в Сирітському Будинку наразі немає жодної вакансії" [23]. Щодо земських витрат на утримання сирітського будинку, то з кожним роком вони мали тенденцію до зростання (наприклад, 1899 р. замість запланованих земством 18.385 руб. 76 коп. реальні витрати становили 19.294 руб. 58 коп. [24]).

Ті з дітей, які не потрапляли до сирітського будинку, віддавалися на виховання у благополучні, заможні селянські сім'ї, що брали на себе зобов'язання створити належні умови для нормального життя дитини. Цією формою земської опіки перш за все користувалися круглі сироти, які за своїм віком ще не могли бути прийняті до сирітського будинку, напівсироти та підкидьки. Особливо актуальною ця форма надання допомоги стала після закриття на поч. ХХ ст. Чернігівського сирітського будинку. Вона була продиктована як позитивним досвідом утримання дітей у селянських родинах [25], так і відносною дешевизною надання подібних соціальних послуг. Інколи діти в таких сім'ях виховувалися безкоштовно. Проте у більшості випадків губернське земство призначало названим батькам грошову субсидію, яка залежала від терміну утримання дитини, її віку, статі та сімейного стану. Виплата субсидії відбувалася згідно з умовами письмового договору між губернською управою та головою прийомної сім'ї. Діти у прийомних сім'ях жили до досягнення 12-річного віку. Протягом усього терміну їхнього перебування у таких родинах представники повітової управи повинні були ретельно слідкувати за умовами проживання дітей та обов'язковим відвідуванням ними школи [26]. З 1902 р. справа опікування сиротами та підкидьками передавалася до компетенції повітових земських управ. Відтоді Чернігівське губернське земство взяло на себе зобов'язання щороку перераховувати із сум губернського збору по 300 руб. на повіт. Статистичні дані свідчать, що, наприклад, 1900 р. Чернігівське губернське земство утримувало 207 дітей, витрати на яких становили 4.262 руб. 01 коп. Після передачі справи опікування сиротами до повітових земств показники за 1903 р. виявилися наступними: кількість дітей, що утримувалися за рахунок повітових земств, зменшилася до 175 осіб, вартість їхнього утримання також зменшилася і становила 2.781 руб. 19 коп. [27]

Наступним напрямком земської гуманітарної діяльності стала видача грошової допомоги удовам, які внаслідок скрутного матеріального становища, були не в змозі самотужки утримувати дітей. Заяви про надання грошової допомоги у значній кількості надходили до Чернігівської губернської земської управи, яка передавала їх на розгляд губернських земських зборів. Саме від рішення губернських земських зборів, які ретельно розглядали кожну заяву, вивчали матеріальне становище удови, залежав розмір гро-

шової допомоги. Як правило, вона коливалася у межах 3 руб., які виплачувалися кожного місяця [28].

Допомога сім'ям воїнів, що знаходилися під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. у складі діючої армії, також стала важливим елементом земської гуманітарної діяльності. Перевіривши інформацію про воїна, склад та матеріальне становище його сім'ї, упевнившись у достовірності отриманих даних, земська управа щомісяця видавала кожному члену родини воїна (незалежно від віку) наступні продукти харчування: не менше 1 пуд. 28 ф. борошна, 10 ф. круп, 4 ф. солі. За бажанням сім'ї продукти харчування могли бути замінені грошима [29].

З початком літніх польових робіт, намагаючись охопити піклуванням сільських дітей, що залишалися вдома без нагляду батьків, та забезпечити їх від можливих нещасних випадків [30], земства Чернігівської губернії звернулися до такого напрямку гуманітарної діяльності, як влаштування денних дитячих ясел-притулків. Для правильної організації ясел-притулків, які повинні були перетворитися на навчально-виховні осередки для дітей 2–10 років, земці Чернігівської губернії звернулися до досвіду своїх колег з інших губерній [31]. І хоча перші ясла-притулки, засновані земствами, були відкриті в незначній кількості [32], все ж вони відіграли позитивну роль у розширенні системи соціального захисту дитячого населення губернії [33].

Крім виконання своїх безпосередніх обов'язків у сфері опіки неповнолітніми, земства також надавали допомогу (головним чином, грошову) й низці благодійних дитячих установ, що діяли в губернії. Так, після заснування у 90-х рр. XIX ст. Чернігівської колонії для неповнолітніх правопорушників на її утримання губернське та повітєві земства регулярно перераховували 10% з арештантських сум. Наприклад, Суразьке повітєве земство 1903 р. перераховувало в актив колонії 100 руб., Кролевецьке повітєве земство 1906 р. – 25 руб., Конотопське повітєве земство 1906 р. – 50 руб., Ніжинське повітєве земство 1906 р. – 39 руб. 57 коп., Новгород-Сіверське повітєве земство 1908 р. – 25 руб. [34] Після відкриття в Чернігові 1892 р. відділом Попечительства Імператриці Марії Олександрівни про сліпих училища для сліпих дітей Ніжинським повітєвим земством на потреби цього училища було зібрано й перераховано 6 руб. [35]. Чернігівське губернське земство протягом 1907–1910 років регулярно перераховувало училищу сліпих кошти у розмірі від 200 до 1000 руб. [36]. Мглинське повітєве земство 1907 р. також пере-

рахувало в актив училища 50 руб. [37]. Земства Чернігівської губернії також надавали грошову допомогу, яка коливалася у межах 25–50 руб., міським притулкам для дівчаток та хлопчиків, а також школі-хутору для глухонімих [38].

Таким чином, проаналізувавши діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми у II пол. XIX – поч. XX ст., можна зробити наступні висновки: 1) запровадження земських органів самоврядування та передача до їхньої компетенції справи опіки неповнолітніми стало прогресивним кроком на шляху до формування системи соціального захисту дитячого населення губернії; 2) внаслідок нестачі фінансування, особливостей законодавства, що обмежувало діяльність земств у сфері громадської опіки, а також слабкості матеріальної бази, отриманої від колишнього Чернігівського приказу громадської опіки, у II пол. XIX ст. земства зосередили свою увагу на вже існуючих напрямках надання допомоги неповнолітнім (утримання дітей у сирітському будинку, благополучних селянських родинах, видача грошової допомоги удовам тощо); 3) на поч. XX ст. у зв'язку із закриттям сирітського будинку утримання дітей у благополучних селянських сім'ях стало провідним напрямком земської гуманітарної діяльності, разом з тим з'являються і нові напрямки опіки неповнолітніми (дитячі ясла-притулки); 4) у справі опіки неповнолітніми земства Чернігівської губернії намагалися охопити своїм піклуванням не тільки сиріт і напівсиріт, але й дітей з фізичними вадами (глухонімих, сліпих), а також схильних до правопорушень; 5) земська система соціальної опіки неповнолітніми, зорієнтована на утримання, виховання та навчання дітей, мала динамічний характер: постійно розвивалася, видозмінювалася та набувала нових форм; 6) одним із мінусів гуманітарної діяльності земств була недостатня ефективність земської опіки в умовах швидкого зростання кількості соціально занедбаного дитячого населення в пореформений період. Відсоток неповнолітніх, які отримали допомогу, був відносно невеликим, а відтак вирішення цього питання стало пріоритетним напрямком подальшої роботи земських установ.

Література

1. Ленин В.И. Гонители земства и Аннибалы либерализма // Полное собрание сочинений. – М., 1972. – Т. 5. – С. 64.
2. Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 г. – М., 1956. – С. 12.
3. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в

другій половині XIX – початку XX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний лінгвістичний ун-т. – К., 2002.

4. Абрамов В.Ф. Земство, народное образование и просвещение // Вопросы истории. – 1998. – №8. – С. 44–60; Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2003. – №4. – С. 120–122; Половец В. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861–1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. – №1. – С. 98–105; Гуз А. Роль земських діячів та земств у процесі національно-культурного відродження України (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Історія в школі. – 2001. – №7. – С. 17–19; Малєєва Т.І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період 1864–1914 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002; Галієнко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; Шукліна С.О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998.

5. Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917 рр.): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005; Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000; Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.

6. Земские учреждения с 1864 по 1914 г. – Одесса, [1913]. – 48 с.; Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – Киев, 1914. – 115 с.; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. – 251 с.; Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. – СПб., 1895. – 105 с.; Филантроп. Из земской и городской деятельности по призрению бедных. – [СПб.], [1898]. – 11 с.; Из истории и опыта земских учреждений в России. Очерки М.Слободянина. – СПб., 1913. – 551 с.

7. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.Драгоманова. – К., 1996; Примаченко Ю.М. Початковий етап діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері (60–70-ті рр. XIX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Серія: історичні науки: №3: Збірник. – Чернігів, 2006. – Вип. 33. – №33. – С. 108–120.

8. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 159–177; Хобта Л.Ю. Суспільна значущість меценатства, благодійності та спонсорства: світовий контекст // Там само. – 2006. – №2. – С. 154–158.

9. Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914–1918) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Всесвітня історія – Луганськ, 2002. – С. 6–10; Вона ж. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в 1914–1918 роках // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Серія: історичні науки: №1: Збірник. – Чернігів, 2002. – Вип. 15. – №15. – С. 71–74.

10. Жванко Л.М. До проблеми евакуації біженців Першої світової війни (на прикладі Харківської губернії) // Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин, 2005. – С.139–145.

11. Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.

12. Карпенко О.Г., Янченко Т.В. Соціально-педагогічна підтримка дітей в Україні в історичному контексті: Монографія. – К., 2006. – 159 с.

13. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М., 1990. – С. 13–14.

14. Російський державний історичний архів (м.Санкт-Петербург), ф. 1287, оп. 14, спр. 873, арк. 16.

15. Максимов Е. Вказ. праця. – С. 30.

16. Карпенко О.Г., Янченко Т.В. Вказ. праця. – С. 21.

17. Там само. – С. 58–60; Примаченко Ю.М. Заснування Чернігівського будинка виховання бідних // Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 78–83.

18. Устав о общественном призрениі // Свод законов Российской империи. – Петроград, 1915. – Т. 13. – С. 37–38.

19. О замещении сирот в Черниговский сиротский дом и распоряжениях Губернской Управы относительно воспитанников сиротского дома, выбывающих из него в настоящем году // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1872. – №9. – С. 97.

20. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 342, оп. 1, спр. 821, арк. 1–1 зв., 5.

21. Там само, спр. 750, арк. 1–3, 6, 9–9 зв., 11–11 зв., 18; спр. 771, арк. 2–3, 10–10 зв., 11–13 зв., 11–11 зв., 15.

22. Там само, спр. 1086, арк. 9, 22, 24.

23. Устав о общественном призрениі... – С. 151–169.

24. Ассигновки и действительный расход на меры Общественного Призрения по смете Губернского Земства в отчетном 1899 году представляются в следующем виде // ЗСЧГ. – 1900. – №10. – С. 18.

25. Меры к организации дела призрения детей // Там само. – №1. – С. 52; Призрение бесприютных детей в благонадежных крестьянских семьях // Там само. – 1901. – №2. – С. 84.

26. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 342, оп. 1, спр. 1198, арк. 21–21 зв., 23, 26; N.N. Обзор деятельности Черниговского Губернского Земства по Общественному Призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – №9–10. – С. 120.

27. Деятельность Черниговского губ. земства по Общественному Призрению в 1903 году // Там само. – ноябрь. – С. 107, 112.

28. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 342, оп. 1, спр. 116, арк. 7–7 зв. – 9–9 зв.; спр. 1198, арк. 39–39 зв.; спр. 1086, арк. 2–2 зв., 37.

29. Там само, спр. 2676, арк. 1.

30. Статистика пожаров от шалости детей // ЗСЧГ. – 1902. – №1. – С. 31.

31. Устройство детских летних приютов в Полтавской губернии // Там само. – 1901. – №8. – С. 25–26; О детских приютах-яслях в Суджанском уезде // Там само. – 1900. – №5. – С. 35–36.

32. Ясли-приют в с.Чернацком Новгородсеверского уезда // Там само. – 1904. – №2. – С. 189–194; Приют-ясли в дер. Мадеевке, Стародубского уезда // Там само. – 1904. – №5. – С. 285–286; Летний детский приют-ясли в г.Погаре, Стародубского уезда // Там само. – 1903. – №12. – С. 208–211.

33. Більш детально про це див.: Примаченко Ю.М. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 27. Серія: історичні науки: Збірник – №2. – Чернігів, 2004. – №27. – С. 89–96.

34. Суражское уездное земское собрание 1903 года // ЗСЧГ. – 1904. – №8. – С. 163; Смета расходов по Кролевецкому уезду, Черниговской губернии на 1908 год // Журнал Кролевецкого очередного и чрезвычайного уездного земского собрания 1907 года. – Киев, 1908. – С. 81; Смета расходов по Конотопскому уезду, Черниговской губ., на 1908 год // Журналы Конотопского очередного заседания уездного земского собрания с 27 сентября по 2 октября 1907 года включительно и чрезвычайных: 11 февраля и 27 мая 1907 года. – Конотоп, 1908. – С. 326; Отчет Нежинской уездной земской управы за 1906 год. – Нежин, 1907. – С. 6; Очередному Новгородсеверскому уездному земскому собранию уездной земской управы доклад №30-й. Об оказании пособия благотворительным и общепольным учреждениям г.Чернигова // Журналы заседаний очередного Новгородсеверского уездного земского собрания сессии 1908 г. – Новгородсеверск, 1909. – С. 75.

35. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжин, ф. 342, оп. 1, спр. 844, арк. 1–4 зв., 5.

36. Державний архів Чернігівської області, ф. 1078, оп. 1, спр. 1, арк. 25 зв., 33 зв., 58 зв., 151 зв.

37. Смета земских расходов по Мглинскому уезду. На 1908 год // Журналы Мглинского уездного очередного земского собрания очередной сессии 1907 года и чрезвычайного уездного земского собрания 19 декабря 1907 г. – Новозыбков, 1908. – С. 50.

38. Суражское уездное земское собрание 1903 года... – С. 163–164; Смета расходов по Конотопскому уезду, Черниговской губ., на 1908 год... – С. 328; Очередному Новгородсеверскому уездному земскому собранию уездной земской управы доклад №30-й. Об оказании пособия благотворительным и общепользыным учреждениям г.Чернигова... – С. 75; Смета расходов по Кролевецкому уезду, Черниговской губернии на 1908 год... – С. 25.

Є.М.Страшко, Н.Г.Кроха

До питання історії самоврядних інституцій на Чернігівщині: регіональні особливості діяльності земств у 1905–1918 рр.

Земська реформа 1864 р. як у Російській імперії, так і в Чернігівській губернії стала важливим етапом в історії становлення громадського суспільства та розвитку органів самоврядування. В умовах самодержавства земства стали єдиним центром громадсько-політичного життя, зробили внесок у зростання народного господарства, національної культури. Внаслідок економічного розвитку та революційних процесів на початку ХХ ст. відбулися суттєві демократичні зміни в системі місцевого самоврядування. Зросла роль земських інститутів у адміністративно-державному будівництві.

Загальноросійські процеси формування органів земського самоврядування достатньо глибоко вивчені в історіографії [1]. Втім залишається актуальною проблема їх становлення в регіональному контексті, зокрема на території Лівобережної України. У вітчизняній історіографії є окремі праці, присвячені діяльності земств Чернігівщини у 1917 році [2]. Щодо напрямків діяльності земського самоврядування, то українські історики найбільш акцентували дослідницьку увагу на характеристиці їхньої культурно-освітньої сфери [3]. У певній мірі висвітлена господарча робота земств [4] та їх роль у медичному обслуговуванні населення [5]. Однак у зв'язку з потребами державного будівництва викликає

науковий інтерес та вимагає додаткового вивчення проблема функціонування земських самоврядних установ Чернігівщини між двома революціями (1905–1917 рр.) та у період Першої світової війни. Джерельну базу при цьому складатимуть архівні документи та матеріали земської періодики.

Ще до 1905 р. у руслі земських установ динамічно формувалася ліберальна опозиція в Росії. Протягом всіх передреволюційних років спостерігався тиск царської бюрократії на земства. Російський імператор Микола II вказував на їх обов'язок займатися місцевим устроєм у межах господарських потреб. Однак усі зусилля царя і бюрократії обмежити діяльність земських установ не дали бажаних результатів: продовжувалась робота в "области хозяйственных польз и нужд", а разом з нею зростала опозиційність до режиму настільки, наскільки це було можливим. У травні 1905 р. земський з'їзд направив царю петицію. Земці просили Миколу II якомога швидше зібрати народних представників для вирішення питання війни і миру, встановлення стабільного державного ладу і врятування престолу. Наростання революційної ситуації прискорило формування різних течій та угруповань у земському русі. 6–13 листопада 1905 р. з'їзд земських діячів підтвердив факт розколу земського руху. Частина земців увійшла до партії октябристів, що стояла на боці уряду. Інша частина, буржуазна інтелігенція, утворила партію конституційних демократів [6].

Після революції земські інституції офіційно відмовились від вирішення політичних проблем. Цілком очевидно, що на такий крок вони наважились під впливом вищої влади. Досить вказати хоча б на те, що більшість кращих земських активістів було вигнано з земства, припиняли роботу земські школи, лікарні, з сільських земських книгозбірень та шкіл було викинуто всі українські книжки [7].

У 1908–1914 рр. органи самоврядування продовжували функціонувати згідно з "Положенням" 1890 р. Хоча їх діяльність і поділялась на "обов'язкові і необов'язкові повинності", але поступово земства стали звільнятися від державних справ та отримувати певні кошти від казни. Разом з тим, уряд всіляко намагався звузити їх самостійність. Так, вибори 1907–1908 рр. змінили склад земських зборів. Замість прогресивних діячів прийшли консерватори. Серед земських діячів різних губерній виникла думка об'єднати прогресивні сили у союз, щоб протистояти гальмівній реакції. Для цього у 1908 р. було створено Особливе бюро, до

якого входили й земці Чернігівщини. Бюро поставило завдання: добиватися демократичних реформ місцевого самоврядування, відстоювати культурну та економічну діяльність земства; підтримувати службовців, які продовжують свою роботу при зміненому складі зборів і їх виконавчих органів [8]. Однак уряд активізував контроль за діяльністю місцевого самоврядування. У 1911 р. земства заповнили так звані "століпінці", які повели наступ на все українське. Ця обставина остаточно дискредитувала земство в очах населення, яке всі свої біди почало перекладати на нього. Крім того, розширення діяльності місцевого самоврядування мало прямим наслідком збільшення земських податків, що також посилювало антиземські настрої серед селян.

У роки Першої Світової війни громадськість відчула основні недоліки земської реформи. Вперше чернігівські земці поставили питання про утворення волосних земств, дозвіл з'їздів і союзів, а також ліквідацію високого цензу та становості. Під час війни земці знову почали вимагати політичної влади. Історія давала шанс вивести Росію на шлях конституційної монархії. У даній справі провідну роль зіграв Союз земств і міст. 7–9 вересня 1915 р. з'їзд земського і міського Союзів, що відбувся у Москві, виступив за оновлення влади і введення до складу уряду представників буржуазії. Натомість самодержавство уже з підозрою ставилось до органів місцевого самоврядування, не бажаючи поділяти з ними політичну владу [9].

Отже, можемо констатувати, що у період революції 1905–1907 рр. та Першої Світової війни земства активізували політичну діяльність. Проте вона значною мірою відрізнялася тактичною обережністю і часто залежала від стійкості та контрзаходів царського режиму, а також від боротьби протилежних угруповань у середовищі земських установ. У революційні 1917–1918 рр. ситуація починає докорінно змінюватися.

Чернігівське земство висловило повну довіру Тимчасовому уряду князя Г.Львова і готовність підтримувати його політику. Також було зателеграфоване прохання до голови уряду визнати, що губернатор і всі губернські власті повинні діяти "в совместном обсуждении всех важнейших распоряжений с Черниговским губернским предводителем дворянства, председателем губернской земской управы и Черниговским городским головою" [10]. 5 березня 1917 р. Тимчасовий уряд вирішив питання у руслі надісланих чернігівських пропозицій. Голова губернської земської

управи А.А.Бакуринський 6 березня став губернським комісаром Тимчасового уряду. В цілому, слід зазначити, що демократизація земських зборів відбувалася шляхом представництва в них громадських організацій та волостей.

У нових умовах цензові земства втратили свою легітимність в очах населення. Розуміючи це, з перших днів свого існування Тимчасовий Уряд готував реформу місцевого самоврядування на демократичних засадах. Нарешті 21 травня вийшли закони "Про проведення виборів повітових і губернських земських гласних" та "Про волосне земське управління", 9 червня – "Про зміну діючого положення про губернські і повітові земські установи" [11].

Втім у центрі громадської думки постала постанова про волосне земство. На волосне земство покладалась надія, що воно зробить села освіченими, культурними та економічно розвиненими. На основі закону "Про волосне земське управління" створювались волосні земства, структуровані у волосні земські збори та управи. Цим актом Тимчасовий Уряд намагався демократизувати земську систему управління. Хоча вибори були проголошені загальними, до участі в них допускалися громадяни, які досягли 20-річного віку і постійно мешкали на території волості, або мали там будиночок. Однак часто вибори проходили на низькому організаційному рівні, з порушенням закону [12]. Вони продемонстрували, що до демократизації не готові ні селяни, ні місцева влада. Це пояснюється як розчаруванням у революції, так і байдужістю, неписьменністю, забобонами, легковір'ям селян. Волосні земства не стали осередками гострої політичної боротьби, бо позапартійні списки переважали на всій території губернії.

Повітові вибори проводилися на пропорційній основі від двох курій – міської та сільської. На відміну від попередніх виборів, активізували діяльність політичні партії, серед яких найбільшим впливом користувалися соціалісти-революціонери. Особливістю діяльності повітових земств було те, що через розтягнутість виборчої кампанії, чергові земські збори скликалися без остаточних результатів виборів, і це свідчило про активну громадську позицію земських керівників. Губернські збори формувалися з гласних, обраних повітовими земськими зборами та міськими думами. Лише в грудні 1917 р., коли Тимчасовий уряд вже було скинуто, відбулися перші засідання новообраних повітових земств, а губернські збори організувалися 2 квітня 1918 р. [13].

Стосовно компетенції новоутворених земств слід зазначити, що їм належали, окрім старих, добре відомих функцій, і нові: надання юридичної допомоги населенню, охорона громадського порядку й спокою, сприяння охороні праці та ін. [14]. Хоча волосне земство підпорядковувалося повітовому, але отримало автономію з усіх питань.

Викликає цікавість і становище самоврядних установ Чернігівщини в умовах діяльності Центральної Ради. 8–10 червня 1917 р. відбувся Український з'їзд у Чернігові. Резолюція з'їзду свідчила, що "платформою для організації українців на Чернігівщині є домагання широкої національно-територіальної автономії України і федеративної демократичної республіки в Росії". При цьому наголошувалося на необхідності виконувати всі постанови Центральної Ради [15]. Проте слід зазначити, що серед делегатів з'їзду поширювалися, хоча і меншою мірою, ідеї самостійності України. На позиціях автономії стояли всі старші учасники з'їзду і прибулі з Києва представники Центральної Ради – М.Шраг та О.Шульгін. Селянин Г.Одинець мав свої підстави виступати проти незалежності: "Самостійності нам не треба, – у безпеліційній манері твердив він, – бо будуть знов гетьмани та королі, а сього нам не треба" [16]. Загалом, перший національний з'їзд у Чернігові продемонстрував значний потенціал українства в губернії.

18 червня 1917 р. земські збори Борзнянського повіту заслухали Універсал Української Центральної Ради (УЦР) і визнали її "вищою українською урядовою установою". На її підтримку збори асигнували 3 тис. крб. 15 червня І Універсал проголосили у Кролевці, влаштувавши для цього справжнє свято з хоругвами, церковними співами та мітингом. 1 жовтня 1917 р. уперше зібралось волосне земство с.Карабутів Конотопського повіту, яке вітало УЦР та Генеральний Секретаріат в їх "роботі на користь всього трудящого люду" [17].

Після жовтневого перевороту дії більшовиків засудило Борзнянське земство. У північних повітах справи виглядали значно складніше. Втім, і земства цієї частини губернії ухвалили приєднатися до УНР. Однак боротьба більшовиків за владу ставила питання про саме існування земства. 19 січня 1918 р. у Чернігові встановилася радянська влада. Більшовики розпочали реорганізацію самоврядних установ з метою їх перетворення у політизовані інститути радянської влади для насадження партійної ідео-

логії серед населення. Внаслідок невдалих спроб обмежити демократичне представництво радянська влада пішла далі. Згідно декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 15 січня 1919 р. "О ликвидации общественных организаций "Земсоюза", "Земгора", "Согора" припинило існування Чернігівське земство.

Матеріали дослідження свідчать, що революційний період став фіналом існування чернігівського земства. Несучи прогресивні ідеї українського державотворення, демократичні самоврядні установи в умовах багатовладдя зазнали поразки.

Коротко проаналізуємо соціальний склад земських інститутів Чернігівщини на поч. ХХ ст. Внаслідок революції 1905–1906 рр. "місця у земстві посіли ті, хто більш за все жахався всякої зміни в існуючому ладі... вони дбали майже виключно про інтереси поміщиків та панів" [18]. Це значною мірою підірвало авторитет органів самоврядування. Однак у тяжкі часи світової війни дворяни пішли на зближення з іншими станами. У результаті реформи 1917 р. до складу волосних земств прийшли в абсолютній більшості представники селянства. Значний відсоток гласних повітових і губернських самоврядних інституцій становила інтелігенція. До складу Чернігівських губернських земських зборів увійшли і вже досвідчені земці – І.Л.Шраг, А.А.Свечин, А.А.Бакуринський [19].

Показово, що на поч. ХХ ст. зросли фінансові можливості місцевого самоврядування. Земства Чернігівщини найбільші кошти вкладали у 1905–1916 рр. у медицину, освіту, утримання шляхів та економічну діяльність. Бюджет Чернігівського губернського земства у 1916 р. становив 2.049.434 крб. 50 коп. [20]. Кошторис волосного земства у 1918 р. у середньому сягав 20 тис. крб. [21].

У контексті поглиблення предмету дослідження зупинимось на характеристиці становища земських установ у роки Першої Світової війни. У ці часи земство взяло на себе турботи про жертви війни, спорядження армії, культурні потреби народу. 2 вересня 1915 р. земські збори Чернігова надіслали царю телеграму з пропозицією об'єднання суспільних сил з урядовими для спільної боротьби з ворогом. Зі згоди уряду нарешті виникла уже згадувана організація Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (30 липня 1914 р.), який 10 липня 1915 р. об'єднався з Всеросійським союзом міст. Діяльність

Земського союзу мала відчутні результати: ним обладнано 18,5 % лікарняних ліжок [22]. Крім того, Земський союз налагодив допомогу біженцям, інвалідам війни, організував постачання армії продуктами споживання. У Чернігові діяв Губернський земський комітет з надання допомоги пораненим та земський комітет з надання допомоги біженцям [23]. Земські управи займалися поселенням переселенців і біженців на території губернії та пошуком для них роботи. Земські комісії збирали від населення сухарі для армії, виплачували допомогу сім'ям фронтників. Отже, місцеве самоврядування збило всі сили для перемоги.

У цей час медичне обслуговування населення стало провідним напрямком роботи земських установ Чернігівщини. 10–19 серпня 1911 р. відбувся VII з'їзд лікарів і представників земств Чернігівської губернії, який констатував, що з часу VI з'їзду (1897 р.) в губернії відкрито 33 нові лікарські дільниці [24]. Під час війни земство відкрило в губернії санітарну організацію для боротьби з епідемічними хворобами, санітарне бюро, губернську санітарну раду. У 1914 р. губернські збори рекомендували створювати літні колонії для туберкульозників та санітарні служби. Після реформи Тимчасового Уряду основними принципами земської медицини стали: демократизм, рівність, доступність, безкоштовність, компетентність медичного персоналу.

Поступово зростали і земські витрати на освіту: з 27,5% (1905 р.) до 35% (1913 р.). У 1914 р. земства утримували 38 вищих початкових та 1286 початкових училищ. Посилився інтерес до сільськогосподарської освіти. У 1915 р. успішно працювала Стародубська земська сільськогосподарська школа. З 1908 р. земства Чернігівщини відкривали сільськогосподарські курси для дорослого населення, перші з яких відбулися в Ніжині. Світова війна принесла скрутні часи для земської освіти, оскільки "ни ссуд, ни субсидий на школьное строительство на 1914 год от Министерства Народного Просвещения Черниговским земством не получено" [25].

Не менш корисною була економічна діяльність земств. Під час війни постала потреба поповнення ринку місцевими товарами. Тому серед земств спостерігається нове явище – організація підприємств фабрично-заводського характеру. Чернігівське земство широко поставило справу розробки торфу [26]. Нового вигляду набув кооперативний рух, який поширився у 1905–1907 рр. серед селян. Під час війни кооперативи займались по-

стачанням армії продовольством. З метою поширення сільсько-господарських знань кооперативи разом із земствами розгорнули культурно-масову діяльність: організовували бібліотеки, музеї, виставки, театральні вистави.

Слід зазначити, що у 1905–1918 рр. все більшої ваги набула благодійна діяльність земств. Чернігівське губернське земство на утримання сиріт у 1913 р. виділило 3191 крб., престарілих – 1445 крб., благодійним установам – 3200 крб. Особливо широку благодійну діяльність проводили Чернігівське, Конотопське, Борзнянське, Ніжинське, Остерське повітові земства, витрачаючи 2–3 тис. крб. з власних коштів [27].

Як свідчать архівно-документальні матеріали, не останню роль у діяльності органів самоврядування відігравали земські з'їзди. Наприклад, у 1905 р. Московське товариство сільського господарства організувало з'їзд діячів по дрібному кредиту і кооперації, на який були запрошені двоє представників Чернігівського губернського земства. У 1910 р. у Харкові відбувся з'їзд з питань боротьби з інфекційними хворобами. Чернігівські губернські земські збори вибрали делегата на Харківський з'їзд і відправили на його організацію 400 крб. Участь земців у подібних з'їздах сприяла консолідації прогресивно мислячих особистостей.

Серед них варто згадати О.О.Свечина, гласного губернських земських зборів від Городнянського повіту. М.Могилянський пише, що він "был пламенным украинским патриотом, убежденным автономистом-федералистом". У революційний 1905 рік після розгрому економіки та садиби О.Свечина в Тупичеві, той розпродав за цінами значно нижчими ринкових кілька сот десятин землі малоземельним селянам [28].

Чи не найвідомішим земцем Чернігівщини кінця ХІХ – поч. ХХ ст. став І.Л.Шраг. У лютому 1905 р. він належав до делегації, що їздила у Петербург з проханням скасування обмежень на українську мову. У квітні 1905 р. українські земці довірили І.Шрагу зробити виступ на земському з'їзді з їхньою резолюцією. Вона містила вимоги запровадження політичних свобод, розумного поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами автономного устрою кожного окремого народу [29]. З цього часу І.Л.Шраг став активним учасником автономістського руху.

У контексті розглянутого зазначимо, що саме завдяки таким постатям земства включились до суспільно-політичних рухів ХХ ст.

Таким чином, на поч. ХХ ст. оформилася чітка вертикаль земських установ: волость – повіт – губернія – центр. Вони значно розширили свою компетенцію на нових демократичних засадах, які деякою мірою варто запозичити для реформування сучасної системи місцевого самоврядування.

Література

1. Герасименко Г. Земское самоуправление в России. – М., 1990. – 263 с.; Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. – М., 1968. – 176 с.; Львов Т.Е., Полнер И.Г. Наше земство и 50 лет его работы. – М., 1914. – 62 с.; Мороховец Е.А., Левин Ш.М. Буржуазные реформы 1860 гг. – М., 1947. – 80 с. та ін.
2. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – 128 с.; Нітченко Л. Земства Чернігівщини у період революції 1917 року // Сіверянський літопис. – 2001. – №4. – С. 97–101 та ін.
3. Гуз А. Забуті і відомі земства // Віче. – 1996. – №7. – С. 145–149; Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С. 72–79 та ін.
4. Гандиш А. Діяльність Чернігівського губернського земства по сприянню сільському господарству // Сіверянський літопис. – 2000. – №4. – С. 119–131 та ін.
5. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – 266 с.; Курданов А. Становлення земської медицини на селі // Сіверянський літопис. – 1995. – №5. – С. 89–91.
6. Герасименко Г.А. Вказ. праця. – С. 34.
7. Королів В. Про народне самоврядування. – К., 1917. – С. 14.
8. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА), ф. 442, оп. 838, спр. 172, арк. 17–20.
9. Герасименко Г.А. Вказ. праця. – С. 43.
10. Нітченко А. Вказ. праця. – С. 97.
11. Герасименко Г. Земства России // Народный депутат. – 1991. – №3. – С. 92.
12. Нітченко А. Вказ. праця. – С. 99.
13. Там само. – С. 100.
14. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. Вказ. Праця. – С. 77.
15. Український з'їзд у Чернігові // Черниговская земская газета. – 1917. – № 44. – С. 5.
16. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. Вказ. Праця. – С. 36.
17. В народній управі // Черниговская земская газета. – 1918. – №5–6. – С. 9.
18. Королів В. Вказ. праця. – С. 13.
19. Нітченко А. Вказ. праця – С. 100.

20. Смета доходов и расходов Черниговского губернского земства на 1916 г. – Чернигов, 1916. – С. 5.
21. Ярыловичское волостное земство Городнянского уезда // Черниговская земская газета. – 1918. – №9–10. – С. 4.
22. Асташов А.Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в первую мировую войну // Отечественная история. – 1992. – №6. – С. 171.
23. Губернский земский комитет по оказанию помощи беженцам // Черниговская земская неделя. – 1915. – №51. – С. 6.
24. Груша А.М., Дуля М.М. Вказ. праця. – С. 28.
25. Студьонова Л. Чернігівське повітове земство. – Ніжин, 2003. – С. 60.
26. ЦДА, ф. 2161, оп. 1, спр. 196, арк. 5.
27. Отчёт Черниговской губернской земской управы за 1913 год. – Чернигов, 1915. – С. 262.
28. Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 1999. – №4. – С. 137.
29. Шраг І.Л. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 28.

О.С.Сидорович

Вплив столипінської аграрної реформи на розвиток споживчої кооперації (на прикладі Лівобережної України)

Економічна ситуація, яка склалась в Україні, вимагає пояснення складних процесів, що відбуваються в соціально-економічному житті країни й окремих її регіонів. Важливе місце в сучасних економічних умовах відводиться кооперативному руху, особливо в сільській місцевості. Саме тому перетворення в аграрному секторі нерозривно пов'язані з діяльністю різних форм кооперації. Корисним, на нашу думку, може видатись дослідження впливу аграрних перетворень на розвиток окремих видів кооперації на початку ХХ ст. Аналіз наукових досліджень із кооперативної тематики свідчить про недостатню увагу науковців щодо вияву закономірностей впливу столипінської аграрної реформи на різні форми кооперативного руху. Так, В.І.Марочко вважає, що вихід з общини сприяв не лише дрібнотоварному виробництву, а й докорінному оновленню соціально-економічних відносин на правах приватної власності. Вільне володіння землею сприяло розвитку багатокладності у селянській кооперації [10, с. 15]. Автори підручника "Історія споживчої кооперації" зазначають, що створення завдяки реформі Столипіна умов для покращення господарювання селян, і як наслідок – процес капіталізації сільсько-

го господарства, стимулювали розвиток споживчої кооперації [2, с. 73]. Подібної точки зору притримується і О.В.Двойнінова у своїй дисертації "Кооперація в сільському господарстві Лівобережної України (1906–1917 рр.) [7]". М.В.Аліман стверджує, що столипінська аграрна реформа, яка розшарувала селян, стимулювала їх вступати до споживчих товариств, щоб покращити матеріальне становище [1, с. 9]. І.М.Власюк у своїй дисертації зазначає, що в розвитку торгівлі Правобережної України під час реалізації столипінської реформи намітилось значне зростання споживчої кооперації [6, с. 142]. Проте жоден із названих авторів не розглядав окремо вплив столипінських перетворень на різні гілки кооперативного руху, а тим більше не дослідив механізмів впливу цієї реформи на споживчу, або ж інші види кооперації.

Тому завданням даної статті полягає в тому, щоб виокремити елементи впливу столипінської реформи на споживчу кооперацію в порівнянні з іншими формами кооперативного руху в окремо взятому регіоні – Лівобережній Україні.

Отже, від 9 листопада 1906 р. кожен домогосподар, що володів землею на основі общинного права, міг у будь-який час вимагати закріплення за собою належної частини вказаної землі [16, с. 976]. Після цього процес переходу землі у приватну власність значно прискорився. Причому збільшувалась кількість землевласників-селян, і зменшувалась – дворян. Відповідно збільшувалась частка селянського стану у сільськогосподарському виробництві. Відбувався процес виходу селян на відруби та хутори. За період 1907–1916 рр. по 47 губерніям імперії до хутірських і відрубних форм господарювання перейшло 10,6 % усіх дворів [11, с. 106]. На 1 січня 1916 р. загальна площа хуторів і відрубів на Лівобережній Україні сягнула 620.392 десятин. Левова частка була створена на землях сільських громад, що означає перемогу в регіоні індивідуального землеволодіння [17, с. 11–12]. Звичайно ж, зміни, які стосувались економічного життя села, не могли певним чином не вплинути на розвиток споживчої кооперації, яка на Лівобережній Україні переважно була селянською.

На нашу думку, вплив столипінської аграрної реформи на кооперативний рух в цілому мав місце. Але далі, ми вважаємо, треба розглядати її вплив окремо на різні форми кооперативного руху. Звичайно, безпосередній і, безсумнівно, позитивний вплив ця реформа мала на розвиток кредитної кооперації. Адже селянам, які вийшли на відруби і хутори, вкрай необхідні були доступні кредити для добрив, вдосконалених знарядь праці та придбан-

ня додаткових земельних наділів. Кредити, в першу чергу для купівлі землі, надавав створений під цю реформу Селянський поземельний банк. Але цих коштів було недостатньо. Той же Селянський банк, як зазначає у своїй дисертації І.П.Прокопенко, при наданні кредитів віддавав перевагу селянам, які були членами сільськогосподарських товариств по виробництву рослинницької чи тваринницької продукції, безпосередньо стимулюючи таким чином розвиток сільськогосподарської кооперації [14, с. 31].

Що ж стосується позитивного впливу столипінської реформи на розвиток споживчої кооперації на Лівобережжі, то в цьому питанні, на наш погляд, немає однозначної відповіді. Дійсно, якщо брати картину економічного життя в цілому, то перетворення на селі, які сприяли капіталізації сільського господарства і збільшенню частки товарно-грошових відносин на селі, опосередковано вплинули на динаміку зростання споживчих кооперативів на Лівобережній Україні. Але з іншого боку, капіталізації сільського господарства сприяв також і весь попередній соціально-економічний розвиток країни та економічні процеси, що в ній відбувалися. Вплив же окремих результатів селянської реформи на споживчу кооперацію безпосередньо був або відсутній, або негативний. Вихід селян на хутори й відруби не тільки географічно віддаляв хutorянина від сільської громади, але й налаштовував проти нього селян через те, що землевпорядні комісії часто виділяли для хutorів найкращі землі, що не могло подобатись сільській громаді. Звичайно ж, і географічна віддаленість, і погані особисті відносини між хutorянами і рештою громади не сприяли ні моральній, ні територіальній згуртованості селян, яка необхідна для створення і успішного розвитку споживчого кооперативу. І тому хutorянин відчував набагато меншу необхідність у споживчій крамниці, ніж у доступному і дешевому кредиті.

Проте слід також відзначити, що небагато селян, які в результаті реформи закріпили землю в приватну власність, географічно були віддалені від сільської громади. Справа в тому, що під час проведення столипінської реформи на Лівобережній Україні більшість селян переходила на відруби, а не на хутори. Відрубне господарство відрізнялось від хutorського тим, що садиба селянина залишалась у селі, а виділена йому в результаті реформи у приватну власність земля виводилась на певну відстань від села. При хutorському ж господарстві разом із земельною ділянкою за село виводилась і садиба власника цієї ділянки [8, с. 135]. Так, у Харківській губернії за час реформи було утворено приблизно 80

тис. відрубних і хутірських господарств. З них лише 5 % були хутори і 95 % відрубні господарства [9, с. 11]. Також одним із результатів столипінської реформи було зменшення кількості малоземельних господарств, що, на нашу думку, негативно впливало на розвиток споживчої кооперації. Адже закономірність, яка простежується в бюджетних дослідженнях селянських господарств Лівобережжя свідчить, що саме малоземельні селянські господарства були найбільш сприятливим підґрунтям для розвитку споживчої кооперації [4; 15]. Тенденція до укрупнення селянського землеволодіння в результаті столипінських аграрних перетворень прослідковувалась по всій Україні. Подібні прояви мали місце і на Лівобережжі. Так, за даними В.В.Бочарова, розподіл розмірів селянських землеволодінь Харківської губернії на початку і в кінці реформи змінився в бік зменшення малоземельних господарств.

Таблиця 1

Розподіл селянських землеволодінь Харківської губернії на початку і в кінці проведення столипінської аграрної реформи [3, с. 118]

Наділ землі	1906 р.	1916 р.
До 3 десятин	9, 7 %	5, 5 %
3–7 десятин	26, 4 %	22, 5 %
7–10 десятин	30, 7 %	34, 4 %
Понад 10 десятин	33, 2 %	37, 6 %

Причиною укрупнення селянських господарств у результаті столипінської реформи можна назвати руйнування общини і активну переселенську політику царського уряду. Селяни, отримавши у приватну власність земельні наділи, розміри яких були замалі для ведення ефективного господарства, продавали свої ділянки і вирушали на переселення чи на заробітки в міста. А як свідчать бюджетні дослідження, проведені у Старобільському повіті Харківщини і Хорольському повіті Полтавщини, чим менший наділ землі мало селянське господарство, тим більше у відсотковому відношенні воно витратило грошей на власні споживчі потреби, а чим більший земельний наділ воно мало, тим більшою була частка натурального споживання цього господарства [4; 15]. Отже, саме малоземельні селянські господарства були більш сприятливим економічним підґрунтям для споживчої кооперації і

відчували більш нагальну потребу у здешевленні своїх грошових видатків.

Тому варто зазначити, що столипінська аграрна реформа не мала, на нашу думку, такого безпосереднього і однозначно позитивного впливу на динаміку зростання споживчої кооперації в роки проведення реформи як, скажімо, на кредитну. Цю думку підтверджують статистичні дані щодо двох форм кооперації, які свідчать, що більшими темпами в роки проведення реформи розвивалась саме кредитна кооперація, у порівнянні із споживчою. І ця закономірність підтверджується як для Російської імперії в цілому, так і для Лівобережної України зокрема. Так, темп приросту споживчої кооперації в Російській імперії в період 1906-1912 рр. склав 326,6 %, а кредитної в цей же період – 401,1 % [Підраховано автором за: 12, с. 11]. В Чернігівській губернії в період 1907–1913 рр. споживча кооперація зросла на 154 %, а кредитна за той же період – на 205 % [Підраховано автором за: 13, 127]. В цілому ж, якщо на початку столипінської реформи на Лівобережній Україні кредитних і ощадно-позичкових товариств було менше, ніж споживчих, то в ході її проведення ситуація діаметрально змінилась.

Таблиця 2

Кількість кредитних, ощадно-позичкових та споживчих товариств у роки столипінської аграрної реформи на Лівобережній Україні [Складено автором за: 5, с. 211; 13, с. 47]

Рік	Кредитні та ощадно-позичкові товариства	Споживчі товариства
1906	96	220
1912	552	505
1914	820	688

Таким чином, якщо на початку столипінської реформи споживчі товариства переважали кредитні та ощадно-позичкові, то в ході її проведення споживча кооперація за кількісними показниками починає відставати. А поступове зростання кількості споживчих товариств Лівобережної України в 1906–1914 рр. можна пояснити, перш за все, загальним економічним підйомом в регіоні, збільшенням товарного обігу в економіці краю, мінімізацією натуральних відносин у сільському господарстві та пере-

важаючим розвитком товарно-грошових. Цим тенденціям в економічному розвитку регіону безсумнівно посприяла столипінська аграрна реформа, яка була започаткована у 1906 р. Проте варто зауважити, що цей вплив не був безпосереднім, як наприклад щодо кредитних товариств, і не справив, на нашу думку, вирішального значення на зростання кількості споживчих кооперативів. Темп приросту споживчих товариств досліджуваного регіону в період 1906–1914 рр. склав 212,7 %, а кредитних та ощадно-позичкових – 754,2 % [Підраховано автором за: 5, с. 211; 13, с. 47]. Ці дані, на нашу думку, свідчать про те, що в роки столипінської реформи і в результаті її проведення на Лівобережній Україні для розвитку кредитних та ощадно-позичкових товариств склались кращі умови, ніж для розвитку і діяльності споживчих товариств.

В цілому, перспективи подальших розвідок у даному напрямку можуть полягати як у розширенні подібних досліджень на всю Україну, так і у вивченні із цією метою інших її регіонів.

Література

1. Аліман М.В. Від витоків до сьогодення // Вісті ЦССТУ. – 1996. – №26. – С. 9.
2. Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. Історія споживчої кооперації України: Підручник для студентів кооперативних вузів. – Львів: Укоопспілка, Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
3. Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2000. – 171 с.
4. Бюджеты крестьян Старобельского уезда. – Харьков: Товарищество "Печатня С.П. Яковлева" – 1915. – 130 с., таблицы.
5. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України (2-га пол. XIX ст. – поч. XX): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 1998. – 232 с.
6. Власюк І.М. Вплив Столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії – К., 2000. – 20 с.
7. Двойнінова О.В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 р. – лютий 1917 рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Луцьк, 2004. – 205 с.
8. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – Харків, 1997. – 195 с.
9. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Харків. націонал. ун-тет. ім. В.Н. Каразіна – Харків, 1997. – 19 с.

10. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. (1861–1929 рр.) – К.: Kots Publishing, 1995. – 224 с.
11. Минин А.А. Война, земство и кооперація. – М.: Товарищество при типографии А.И. Мамонтова, 1915. – 54 с.
12. Подольский И.М. Рост кооперативных учреждений в России. – СПб.: Типография Л.Н.Скороходова, 1912. – 23 с.
13. Половець В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917). – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська Правда", 1996. – 204 с.
14. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 1992. – 204 с.
15. Пять бюджетов крестьянских хозяйств с. Демьяновки, Полтавской губ., Хорольского у. – Полтава: Типо-литография Губернского Правления, 1903. – 764 с.
16. Указ правительствующему Сенату о дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования (9 ноября 1906 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3. – Т. 26, отд.1. – С. 970–974.
17. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства на Україні після скасування кріпосного права (1861–1918) // Укр. іст. журнал. – 1996. – №1. – С. 3–18.

Т.П.Демченко

**Чи був Ілля Шраг посібником терористів:
до питання про ставлення ліберально-демократичної
громадськості до боротьби проти самодержавства
засобами терору**

На перший погляд, питання, винесене в заголовок, недоречне. Дійсно, напередодні 160-ї річниці від дня народження відомого діяча українського національно-визвольного руху варто було б згадати про його внесок в розбудову української державності, якісь інші позитивні моменти, яких за його довге життя було чимало. Але річ у тім, що коли ми не вивчаємо деяких драгливих питань нашої історії, то на них вказують інші, причому гостро і не завжди справедливо. Так, американська дослідниця А.Гейфман у монографії, котра побачила світ у 1993 р., навела фрагмент із виступу Шрага у Першій Державній думі як ілюстрацію до своєї тези, що кадети, принаймні їхнє ліве крило, виправдовували те-

роризм, а, отже, морально підтримували його. Зокрема вона писала: "член думської фракції кадетів І.Л.Шраг теж із вдячністю визнав спільний борг всіх ворогів царського режиму перед терористами, які "не пошкодували свого життя, які не пожаліли себе для того, щоб добитися тієї дорогої всім... свободи, в даруванні якої їм належить величезна видатна роль" [1]. Авторка вкрай вороже ставиться до тероризму взагалі і його російського варіанту зокрема. Для неї – сучасного історика – всі ті "герої" є не чим іншим, як "накипом руху". "Багато з таких борців за справедливість, рівність і братерство зовсім чужі початковому духу руху; вони просто по-різному використовують його для виправдання себе і своїх вчинків і для самоствердження (вбивця, наприклад, несподівано перетворюювався в терориста, борця за свободу; грабіжник – в експропріатора; психопат – в оратора). Це – накип руху, і він поступово витісняє те, що було його суттю. Зрештою жалюгідні одинаки, які колись виступали зачинателями руху, змушені або підлаштовуватися під те, на що він перетворився, або піти геть" [2]. Відтак і позиція кадетів для неї неприйнятна. Хоча українська історіографія ще тільки приступає до осмислення цього феномену [3], в колективній монографії проявам тероризму, щоправда, в основному анархістського, дається різко негативна оцінка. Зокрема вказується, що він був: "масовим, майже некерованим, його учасниками у переважній більшості були декласовані елементи, люди, які потрапили у безвихідь і не мали жодних перспектив на подальше більш-менш нормальне життя, карні злочинці, душевнохворі та ін." [4]. Загальна кількість жертв терористів за добу революції 1905–1907 рр. визначається числом 2691 вбитих та 3029 поранених, відповідно до смертної кари було засуджено 4680 чоловік, страчено 2990 [5]. Проте майже не з'ясоване питання, чому в поступових, ліберальних, демократичних колах так співчували цим людям, чому Шраг захищав їх не в суді у відповідності зі своїми обов'язками адвоката, а виступаючи з думської трибуни як представник партії кадетів (це всі знали) і Української демократично-радикальної партії (про що відомо було небагатьом)?

У даній розвідці буде здійснена спроба з'ясувати на основі аналізу тексту виступу І.Шрага, яким же було насправді його ставлення до злободенного питання революції, наблизитися до

розуміння складних, суперечливих і вкрай заплутаних взаємовідносин владних структур і поступової громадськості.

4 травня 1906 р. на 4-ому засіданні Думи, коли розгорілися палкі дебати з приводу амністії політичних в'язнів, посол від Чернігівської губернії навів конкретні приклади сваволі місцевої влади, зокрема відзначив жорстоке ставлення до селян Чернігівської губернії командувача каральними загонами контр-адмірала Дубасова, який "обіцяв селянам, що коли вони будуть вести себе негідно, він до них повернеться з артилерією, знищить їхнє житло, спалить майно". Але ці сумні події – лише дрібний епізод тодішнього кривавого протистояння в Росії. Головним змістом його виступу стало визнання права на боротьбу, включно із збройною, тих, кого в царській Росії вважали політичними злочинцями. Це дуже емоційно сильна, навіть патетична промова. І.Шраг сказав дослівно наступне: "Ні, не можемо ми, панове, засуджувати тих, які "жизнь свою положили за други своя"! Не в цих стінах повинно пролунати слово осуду тим, які не пошкодували свого життя, котрі не пошкодували себе задля того, щоб здобути ту дорогу всім нам свободу, в даруванні якої їм належить велика видатна роль. Я не прибічник політичних вбивств, панове, не від мене піде слово схвалення, але я в той же самий час думаю, що ці політичні вбивства, які здійснювалися у нас, повинні бути нам зрозумілі. А якщо вони нам зрозумілі, то невже ж ми наважимося вимовити слово осуду". Шраг вважав виконавців терористичних актів жертвами обставин: "жертви, які, йдучи на те, що з формального боку називається злочином, може бути, мучились, страждали, бо їм, згідно з їхніми поглядами і переконаннями, огидні всі насильства, огидне зазіхання на життя людини. Вони йшли на це, як на подвиг... Пригадайте, панове, час, коли все це здійснювалося! – Росія, залита кров'ю, Росія в руках осіб, які ні перед чим не зупинялися не для того, щоб врятувати, ні, – для того, щоб утримати свою владу" [6]. При аналізі тексту впадають в очі виразні сліди особистого переживання. Можливо, згадки про суд над виконавцями замаху на чернігівського губернатора О.Хвостова (І.Шраг брав у ньому участь як адвокат) надали такої вражаючої переконливості його словам. Незважаючи на те, що й в залі засідань тоді прозвучало чимало подібних промов, автори яких засуджували сваволю і знуцання уряду над політичними в'язнями, ораторські здібності і щирість нашого земляка були на-

лежно оцінені: виступ надрукувала впливова петербурзька газета "Речь", центральний орган кадетської партії, а чернігівська "Десна" вмістила статтю, підписану: "Мих" (правдоподібно, Михайло Могилянський). Виступ Шрага у статті викладено наступним чином: "Росія пережила те, чого не було з часів Батия, і ми повинні сказати правду в усій її непривабливості.<...> Вбивства, яких ніхто не захищає, повинні бути зрозумілі. Не можна за-суджувати людей, які жертвують собою в ім'я ідеалу. Для ілюстрації ґрунту, що породжує вбивства, оратор розповідає про діяльність в Чернігівській губернії теоретика і практика терору умиротворення адмірала Дубасова" [7]. Отже, йдеться про один і той самий виступ, але оцінки його змісту тоді й тепер діаметрально протилежні. Власне, як основну лінію розходження можна виокремити ставлення до "жертв" режиму, які трансформувалися у "народних героїв" тоді і терористів тепер.

Що ж зумовило суспільний пієтет у ставленні до осіб, які здійснювали політичні замаху? Російсько-японська війна до краю загострила всі протиріччя і створила ґрунт для своєрідного розлому в громадській думці. С.Єфремов писав: "Росія була в такому стані отупіння, що тільки добрий стусан міг її очутити й опам'ятати, міг вивести з очманілості на свіже повітря. І війна з Японією, де перевага сталася на боці азійської географічно, але європейської формами держави проти супротивника, що тільки почасти лежав на європейському ґрунті, а головою ввесь упірнув у найдикішу азійчину, – ця війна й була тим болючим, але добродійним стусаном" [8]. Настрої тогочасного суспільства дуже добре характеризує епізод, наведений Є.Чикаленком. На з'їзді лікарів у Москві Н.Довгополов "сказав найкоротшу і найзапальнішу промову, яку коли-небудь було сказано в світі.<...> Він промовив одне слово – "Бомби!" – і зійшов з катедри, що викликало грім оплесків і крики "браво!" [9]. Тут вражає все: і місце, і вибір слова – однозначного символу тероризму, і реакція аудиторії, яка поспіль склалася з медиків.

Події революції посилили протистояння. Погроми, побиття і приниження демонстрантів (як це було в Ніжині), залякування "обивателів" козаками (так трапилося в Чернігові), криваві ексцеси на селі, запровадження стану посиленої охорони... На цьому тлі тьмяніли і ліберальні кроки уряду, і замаху на губернаторів і поліцеймейстерів. Точку зору І.Шрага, озвучену в Думі, поділяв і

багато хто з чернігівців. М.Коцюбинський писав у листі до М.Чернявського від 18 листопада 1905 р.: "У нас тепер у Чернігові трохи заспокоїлося, коли уважати спокоєм "усиленную охрану". Та нас уже нічим не здивуєш. Нам дали уже стільки доказів "действительной неприкосновенности личности", колючи дітей штиками та рубаючи шаблями в день оголошення маніфесту, а потому у страшні дні контрреволюції (читай – розбою), що арештування тепер зовсім невинних людей тільки ще краще ілюструють ту [...] "свободу" [10].

Відтак думський дебют чернігівця виявився доречним, суголосим громадській думці. Він був схвально зустрінутий поступовою Росією, українськими однопумцями, товаришами по партії, не кажучи вже про тих, хто стояв на значно лівіших позиціях. Звичайно, для правих та поміркованих тези виявилися неприйнятними. Так, В.Гер'є до списку дій кадетів, які "погубили" дві перші Думи, долучив і виступ "радикального Шрага", запам'ятавши його фразу: "Невже Ви, панове, засудите тих, котрі вже стали народними героями" [11]. Але в поступовому таборі, якщо й замислювалися над наслідками схвалення тероризму, то тільки після поразки. Але події наступної революції показали, що радикальних висновків не було зроблено.

Постає питання, чи знав І.Шраг про зворотний бік революційної боротьби в її екстремальній формі? Безумовно. Як адвокат він мав великий досвід спілкування з терористами, чи як би їх там не називали. Без сумніву, знав він також добре про той жах, який вони сіяли в суспільстві. Зрештою, навряд, щоб йому довірочно не розповіли про епізод, яким відкривається книжка відомого тоді публіциста В.Обнінського. Хоча він мав місце трохи пізніше, але влучно характеризує вибухонебезпечну в прямому розумінні ситуацію, в якій жило тодішнє населення. Йдеться про замах на прем'єр-міністра Росії П.Столипіна, здійсненого в його помешканні на Аптекарьському острові у серпні 1906 р. Депутат О.Муханов (теж чернігівець), який там був у цей час, розповідав, що "був скинутий зі стільця, не втратив свідомості і, піднявшись на ноги, більш за все був вражений темрявою, що настала: це штукатурка перетворилась на куряву, в якій стало неможливо дихати. І лише зго дом він помітив у двох кроках від себе нерухому фігуру церемоніймейстера Вороніна, який спокійно залишався на своєму місці: не вистачало тільки голови..." [12]. Ця кривава

драма схвилювала всю Росію, і, мабуть, довго обговорювалася й у Чернігові. А оскільки О.Муханов був добрим знайомим Іллі Людвиговича, то навряд, щоб Шраг та його оточення захищали тероризм, але вони визнавали, що винним у його розв'язанні був царський уряд. А якщо так, то симпатії суспільства були на боці терористів, навіть якщо від їхнього ентузіазму та заппадливості проливалися ріки крові.

З історії життя нашого героя можна було б вирвати цю сторінку, але навіщо? Нам важко собі уявити, щоб сам Шраг відмовився від своїх слів у Думі, відтак будемо виходити з того, що історичний контекст змушує по-різному оцінювати ті чи інші вчинки. Ілля Людвигович не був посібником терористів, але й видавати їх поліції нізащо б не став. Така амбівалентність, безумовно, потребує подальшого поглибленого вивчення ситуації і не дає змоги, принаймні сьогодні, однозначно відповісти на питання про ставлення Шрага до тероризму. Взагалі, враховуючи багатогранність історичних процесів, історик рідко коли може дозволити собі розкіш прямо і чітко сформулювати відповідь на конкретне запитання. У даному випадку ситуація ускладнюється ще й тим, що ми маємо справу з явищем, яке перебувало на стадії зародження, неповного розвитку. Шрагові та його однодумцям з табору лівих сил не дано було знати, які криваві сторінки в історію людства впишуть терористи в майбутньому: вони жили в конкретній ситуації російської дійсності, яка характеризувалася гострим протистоянням самодержавства і громадськості, і декларували своє ставлення до борців проти царату.

Література

1. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917: Пер. с англ. Е.Дорман. – М., 1997. – С. 296.
2. Там само. – С. 11.
3. Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – 416 с.: іл.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.
4. Політичний терор. – С. 94.
5. Там само. – С. 98
6. Государственная Дума: Стенографический отчет. – СПб, 1906 – Т. 1. – С. 231.
7. Десна. –1906. – 9 мая. – С. 2.

8. Єфремов С. Про дні минулі / Підгот. тексту В.Плачинди; комент. В.Плачинди, Н.Плачинди, Л.Портнової // Молода нація: Альманах. – 2004. – №2 (31) – С. 109.
9. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 374.
10. Коцюбинський М. Твори: В 7 т. – К., 1975. – Т. 6: Листи (1905–1909). – С. 41.
11. Герье В. Вторая Государственная Дума. – М., 1907. – С. 312.
12. Обнинский В. Новый строй. – М., 1911. – С. 5.

М.А.Ковальчук

**Український національний конгрес
(19–21 квітня 1917 р.)
та його місце в історії української революції**

Піднесення українського національного руху у березні – квітні 1917 р., після перемоги в Росії Лютневої революції, ще не знайшло належного висвітлення в історичній літературі. Подіям цього періоду дослідники часто приділяють менше уваги, аніж наступним етапам української революції, позначеним сплеском політичної боротьби в Україні. У працях діаспорних [1] та вітчизняних істориків [2], присвячених революційній добі 1917–1918 рр., період березня – квітня 1917 р. розглянуто досить схематично й узагальнено. Зокрема, досить фрагментарно висвітлюється в історичних дослідженнях й український національний конгрес, що відбувся у Києві наприкінці квітня 1917 р. і в багатьох відношеннях визначив подальший напрямок українського руху. Тож спираючись на документи й спогади сучасників, ми спробували розглянути перебіг роботи конгресу та проаналізувати його рішення у контексті розгортання в Україні національного руху.

Українська Центральна Рада ще наприкінці березня 1917 р. розпочала підготовку до скликання у Києві національного з'їзду (конгресу). Планувалося, що конгрес мав реконструювати склад Центральної Ради, поповнивши його обраними представниками з місць, і таким чином перетворити Раду на повноважний представницький орган. Голова Центральної Ради М.Грушевський, як сам він згодом писав у спогадах, прагнув зі скликанням українського національного з'їзду підвести хоча б якусь правову базу під діяльність Центральної Ради. Конгрес задумувався як збори повноважних делегатів від територіальних українських громад, мандати

яких дозволяли б представляти інтереси цих громад у Центральній Раді. Таким чином, остання мала перетворитися з досить випадкового за своїм складом українського політичного комітету на повноважне представництво українського народу [3].

Український національний конгрес розпочався у Києві 19 квітня 1917 р. Засідання конгресу відбувалися у приміщенні будинку Купецьких зборів, у центрі столиці України. Присутніми на конгресі були понад 1500 чоловік, в тому числі й близько 900 уповноважених для участі у його роботі делегатів, які представляли всі регіони України, включно з окупованими російськими військами Галичиною та Буковиною.

Вітаючи делегатів конгресу від імені Центральної Ради, її голова М.Грушевський заявив: "Українська Центральна Рада заснувалась з перших днів революції, поновлялась неухватно, до неї надходили заяви з різних кінців української землі з визнанням ЦУР представником українського народу. Але необхідно вкупі з зібраними представниками завершити реорганізацію Ради, порозумітися про дальший напрям діяльності, надати їй національну форму" [4]. Почесним головою конгресу було обрано М.Грушевського, головою – представника української громади на Кубані С.Ерастова. До президії також було обрано: від українців-воєнків Петрограду – М.Авдієнка та Гайдая, від українців-воєнків київської залози – полковника М.Глинського і воєнка С.Колоса, від матросів-українців Чорноморського флоту – Пилишенка, від українського селянства – Х.Барановського та С.Єфремова, від пролетаріату – В.Винниченка, від інтелігенції – О.Левицького та барона Ф.Штейнгеля, від духовенства – о.Погорілка. Генеральним секретарем конгресу став журналіст П.Богацький [5].

Засідання конгресу відкрилося доповіддю Д.Дорошенка "Державне право і федеративні змагання на Україні", після чого виступив О.Шульгин з рефератом "Домагання демократичної федеративної російської республіки", а потім – Ф.Матушевський з доповіддю "Права національних меншостей" [6]. Усі промовці доводили, що оновлену, республіканську Росію чекає перетворення на федерацію, у якій чільне місце належатиме й визволеному з кайданів царизму українському народові. Лише автономія України у федеративній Росії, стверджували доповідачі, забезпечить українському народові вільний культурно-національний розвиток (при цілковитому забезпеченні прав національних меншин). Фактично все ранкове засідання було присвячене обговоренню виголошених доповідей. Після оголошення перерви делегатів атаку-

вали у садку й на вулиці біля будинку Купецьких зборів репортери часописів. Статті про роботу національного конгресу друкувалися відразу ж у вечірніх випусках київської преси.

Довідавшись під час обідньої перерви, що до Києва 19 квітня прибув міністр військових справ Тимчасового уряду О.Гучков, президія національного конгресу з ініціативи голови Українського військового клубу ім. П.Полуботка М.Міхновського та делегатів-військовиків, відправила на зустріч з міністром делегацію у складі Д.Дорошенка, М.Міхновського та С.Ерастова. Українські представники мали привітати в особі Гучкова російський демократичний уряд, обговорити питання про виведення з України польських військових формувань і організацію натомість українських військових частин. Військовий міністр О.Гучков, прийнявши українську делегацію й вислухавши її прохання, повідомив, що польські формування в будь-якому разі незабаром буде виведено на фронт, а організація українських частин є занадто важливою справою, щоб вирішувати її без глибокого й всебічного обміркування [7]. О.Гучков того ж дня прийняв делегацію і від українського військового організаційного комітету у складі генерала М.Іванова, полковників М.Глинського та В.Сварики, проте на прохання дозволити формування українських частин російський військовий міністр знову не дав чіткої відповіді [8].

Ввечері 19 квітня, о 20 год. український національний конгрес продовжив свою роботу. Промовці у своїх виступах закликали до негайного запровадження в Україні автономного ладу. Під час одного з таких виступів до залу засідань увійшла делегація з'їзду діячів українського села, що також саме цього дня розпочав роботу. Появу представників селянства з прапором, на якому було зображено портрет Т.Шевченка, делегати конгресу зустріли оваціями й співом "Заповіту" [9]. З'їзд діячів українського села, як виявилось, також підтримав гасло національно-територіальної автономії України й поставив питання про вирішення земельного питання в Україні українським сеймом [10]. Після урочистої зустрічі селянських делегатів на трибуні національного конгресу виступили ще кілька промовців, після чого позачергову заяву зробив М.Міхновський, який щойно повернувся з візиту до військового міністра О.Гучкова. Міхновський повідомив делегатів конгресу, що головнокомандувач російського Південно-Західного фронту генерал О.Брусілов дав дозвіл на організацію у Києві однієї української бригади, а військовий міністр дозволив сформувати ще одну. Заяву голови Полуботківського клубу учасники засідання зустріли гучними оплесками

[11]. Представник Одеського українського керівничого комітету І.Луценко, виступаючи відразу ж після М.Міхновського, висловив радість з приводу дозволу на формування у Києві українських частин. Серед наступних промовців сильні промови, з закликом вимагати від російського уряду автономії України, виголосили член Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, український соціал-демократ М.Авдієнко, а також вояк Дорошенко від української організації КВО. Наприкінці засідання, вже після півночі, М.Грушевський зачитав делегатам текст резолюції, яку з незначними поправками було прийнято одногосно. Резолюція ця мала наступний вигляд:

1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі.

2. Що той автономний устрій України, а також і інших автономних країн Росії, матимуть повні гарантії в федеративному ладі.

3. Тому єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну і демократичну Республіку Російську.

4. А одним з головних принципів української автономії – повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні" [12].

Таким чином, підтримавши гасло автономії України у складі федеративної Росії, національний конгрес тим самим визначив стратегічну ціль українського національного руху й санкціонував політичну лінію Центральної Ради.

20 квітня 1917 р. конгрес продовжив свою роботу. Ранкове засідання розпочалося виголошенням доповідей про українську національну справу, перед чим М.Грушевський попередив делегатів "про потребу вести роботу з'їзду в діловім тоні та уникати мітингового тону, в який впадали деякі оратори попереднього дня" [13]. Перед делегатами виступили М.Ткаченко (доповідь "Основні підстави організації української автономії"), Ф.Крижанівський ("Спосіб і порядок фактичного творення автономної України і відносин її до Російських Установчих зборів"), а також В.Садовський з рефератом про географічно-статистичні дані України. Відразу ж після цього почалися вітання конгресу представниками київських громадських організацій. Першим привітали делегатів від імені виконавчого комітету київської Ради об'єднаних громадських організацій М.Страдомський, Д.Григорович-Барський

та І.Фрумін, після чого вітальну промову виголосили представники Ради офіцерських і солдатських депутатів київської залози, київського повітового земства та губернського виконавчого комітету.

З особливою увагою учасники конгресу вислухали вітання київського губернського комісара М.Суковкіна, який фактично був офіційним представником Тимчасового уряду. "Український народ, який так довго не мав можливості підняти свій голос для висловлення своїх потреб і представлення своїх вимог, тепер не лише може, але повинен висловитись твердо і чітко, як він мислить місцеve самоуправління, якого він прагне політичного устрою для всієї України, – заявив М.Суковкін. – До цього голосу Тимчасовий уряд чуйно прислухається. В цьому питанні українському народові і лише одному йому належить перше слово... Якщо останнє слово належить Установчим зборам, якого всі ми однаково чекаємо, якому ми всі без жодних нарікань підкоримося, то, повірте, перше слово належить вам, представники українського народу" [14]. Привітавши заяву М.Суковкіна, М.Грушевський під схвальні вигуки присутніх запросив його до президії конгресу. Після цього конгрес заслухав решту вітань від громадських та професійних організацій, серед яких були й національні – єврейські, польські, грузинські, латиські, естонські, чеські. Практично у всіх вітальних промовах йшлося про об'єднання народів Росії у вільній федеративній злуці. Лише представник київського виконавчого комітету польських організацій в Україні Й.Волошиновський жодним словом не згадав про російську федерацію. "Од кінця війни залежить тепер воля всіх пригнічених народів, в тім числі – ваша й наша, – сказав він. – Наша мета тепер спільна, і всім нам треба стреміти до неї враз й згідно, плече при плечі і рука в руку" [15].

На вечірнє засідання прибув голова виконкому київської Ради робітничих депутатів П.Незлобін, який ще напередодні скликання конгресу погрожував багнетами тим, хто хотів проголосити автономію України. "Він приїхав пізно, можливо, вичікуючи до останнього, – згадував М.Грушевський. – Його вислухали в вечірнім засіданні. Не згадуючи про попереднє, він бажав успіху "творчій роботі" з'їзду. Не звучали його слова ні тепло, ні щиро, а проте вони скріплювали оту надію, що, може, вдасться на території зробити кілька кроків творчої роботи, що кликала нас до себе, не входячи в конфлікт з революційною демократією" [16]. Після цього учасники засідання зустріли оваціями повідомлення М.Грушевського про

призначення Д.Дорошенка обласним комісаром до окупованої Галичини й Буковини з правами генерал-губернатора [17].

Насамкінець делегати ухвалили резолюцію, у якій визнавалася прерогатива Російських Установчих зборів затвердити автономію України та наголошувалося на необхідності приступати до реальної роботи з закладання підвалин для запровадження автономного устрою. Було визнано також необхідним організацію Крайової ради з "представників українських країв і міст, народностей і громадських верств" [18].

Отже, у питанні про шляхи практичного здійснення ідеї автономії було обрано дещо компромісний варіант – закликавши до будівництва основ автономного ладу ще до скликання Російських Установчих зборів, конгрес все ж поставив долю автономії в залежність від волі російського національного представництва.

Останній день роботи з'їзду, 21 квітня 1917 р., було присвячено справі реорганізації Центральної Ради. Фактично саме цього дня й відбулося її перетворення на національне представництво українського народу. Повноважних представників губерній, міст, профспілок, громадських організацій та політичних партій, присутніх на конгресі, було автоматично включено до Центральної Ради з тим, щоб згодом на місцях їх було переобрано або ж замінено іншими делегатами [19]. Разом з тим було вирішено тимчасово не надавати місць представникам Галичини та Буковини, оскільки присутні у Києві галичани й буковинці являли собою досить випадковий елемент й не могли представляти населення Західної України. У своєму новому складі Центральна Рада мала тепер 115 членів.

Коли почалися вибори голови, у залі почулися вигуки "Виборів не треба", "Маємо голову", "Голова Грушевський", "Батько Грушевський – наш голова". М.Грушевський, подякувавши за честь, наполіг на тому, щоб таємне голосування все ж було проведено. Коли голоси підраховували, виявилось, що 588 чоловік проголосували "за" при 5 тих, хто утримався [20]. Після того, як стихли влаштовані М.Грушевському овації, його товаришами було обрано В.Винниченка та С.Єфремова. Тоді ж національний конгрес ухвалив резолюції з протестом проти намірів деяких польських національних кіл прилучити непольські землі до складу відновленої Польської держави (малася на увазі українська Холмщина [21]), та доручив Центральній Раді створити спільно з представниками національних меншин комітет для вироблення проекту автономії України. Було також вирішено надіслати привітання

українцям на фронт і доручено Центральній Раді передати їхні вимоги Тимчасовому уряду [22].

За задумом М.Грушевського, наступним кроком у діяльності Центральної Ради мав стати перехід від національної організації до територіальної. "Українські комітети, з долини до гори, від села до губернії, дадуть ініціативу до територіальної організації в порозуміння з представниками інших національностей, – так окреслив голова Центральної Ради цей план на останньому засіданні конгресу. – Вінцем і центральним органом такої організації буде Крайова рада, котра передовсім мусить бути організацією територіальною... Таким мусить бути орган української землі" [23].

Після закриття конгресу, о 22 год. 30 хв. 21 квітня 1917 р., усі члени Центральної Ради зібралися на свою першу сесію до Педагогічного музею. Передусім, було перевірено й затверджено список усіх членів нового складу Ради. За пропозицією М.Грушевського було обрано виконавчий комітет Центральної Ради, або так звану Малу Раду у складі 20 чоловік, що мала діяти у період між сесіями. Вибори до комітету Центральної Ради відбувалися за персональним принципом, але в кінцевому результаті до його складу, окрім обраної на конгресі президії, потрапили представники наступних партій і організацій: Л.Старицька-Черняхівська та З.Мірна (від просвітніх та інших організацій Києва), Х.Барановський і Ф.Крижанівський (від кооперативних організацій України), М.Стасюк і В.Коваль (від Селянської спілки), Бойко (від студентства), В.Прокопович і В.О'Коннор-Вілінська (від Союзу українських автономістів-федералістів), Л.Чикаленко, С.Веселовський і В.Садовський (від Української соціал-демократичної робітничої партії), А.Ніковський (від Української радикально-демократичної партії), П.Христюк (від Української партії соціалістів-революціонерів), Запорожець та Колос (від Українського військового клубу ім. П.Полуботка), Г.Одинець (представник Чернігівщини) [24].

Після вирішення організаційних питань перша сесія Центральної Ради обговорила також наміри органів російської демократії в Києві та Одесі створити обласні виконавчі комітети. Подібні плани викликали серйозне занепокоєння деяких українських діячів й були розцінені як "спроба зруйнувати справу автономії України" (М.Ковалевський) [25]. Втім, члени Центральної Ради просто прийняли інформацію до відома; конкретних же рішень про ставлення до ініціативи російських організацій ухвалено не було. Заслухавши підсумкове слово М.Грушевського, пізно вночі 21 квітня сесія завершила свою роботу.

Навіть після завершення роботи національного конгресу українська громада Києва тривалий час залишалася під враженням утвореної ним атмосфери. "З'їзд переконав усіх – і своїх, і чужих, і друзів, і ворогів, що український народ, не дивлячись на більш ніж трьохстолітній гніт чужих народів і культур, в сю рішучу поворотну історичну хвилю заявив себе не розпоросеним, не розбитим і слабким, а могутнім, дужим, одностайним, кріпким, як моноліт, з одною думкою, одною волею," – так дещо емоційно описував кореспондент київського часопису подібні настрої [26].

Український національний конгрес став знаковою віхою в історії українського руху після Лютневої революції 1917 р. Саме завдяки його скликанню український народ вперше після падіння російського самодержавства отримав можливість вільно й відкрито висловити свої національні прагнення. Значення національного конгресу полягало ще й в тому, що він у цілому завершив етап організаційного становлення українського руху. Реконструйована конгресом Центральна Рада стала повноважним представницьким органом українського народу. Проголошене ж Центральною Радою й затверджене резолюціями конгресу гасло автономії України стало своєрідним ідейним підґрунтям для українського національного відродження. І хоча рішення конгресу не відзначалися особливим національним радикалізмом, проте готовність боротися за їх здійснення, недвозначно заманіфестована делегатами конгресу, означала, що український рух остаточно перейшов від національно-культурного відродження до стадії політичної боротьби за свої національні права.

Література

1. Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. – Т. 1. – Відень, 1921. – 152 с.; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. I. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 452 с.; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр.: (Про що "історія мовчить"). – Т. 1. – Торонто, 1970. – 568 с., та ін.
2. Гамрецький Ю. Украинская Центральная Рада в 1917 году // Общественные организации в политической системе России 1917–1918 г. – М., 1992. – С. 105–112; Копиленко О. "Сто днів" Центральної Ради. – К.: "Україна", 1992. – 204 с.; Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український Історичний Журнал. – 1995. – №2. – С. 65–78; його ж. Українська Центральна рада. Навчальний посібник. – К., 1997. – 237 с.; Логвиненко І. Политическая дея-

тельность Украинской Центральной рады. – Глобино: Полиграфсервис, 2000. – 96 с.; Верстюк В. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 63–81, та ін.

3. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С. 144.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1. – К.: "Наукова думка", 1996. – С. 52.
5. Там само. – С. 52–53.
6. Там само. – С. 53.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – С. 95.
8. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 1, д. 583, л. 50.
9. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №9. – С. 120; Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 53.
10. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. – Т. 1. – С. 25.
11. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 54.
12. Там само. – С. 54 – 55; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917 – 1920 рр. – Т. 1. – С. 39.
13. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 55.
14. Там само. – С. 56.
15. Там само. – С. 62.
16. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №9. – С. 122.
17. Там само. – С. 121.
18. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 57–58.
19. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №9. – С. 122–123; Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 59.
20. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – №9. – С. 123; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917 – 1920 рр. – Т. 1. – С. 40.
21. Збори холмських біженців у Москві ще 17 квітня відправили до Києва вітальну телеграму національному конгресу, в якій йшлося про "палке бажання Холмщини приєднатися до всього українського народу". 22 квітня створений на зборах тимчасовий організаційний комітет надіслав Тимчасовому урядові доповідну записку з проханням виключити Холмщину з-під компетенції Польської ліквідаційної комісії (Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 2003. – С. 184–185, 187).
22. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 61.
23. Там само. – С. 60.
24. Там само. – С. 63–65.
25. Там само. – С. 66.
26. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. – К., 2003. – С. 203.

П.П.Гай-Нижник

Вища економічна рада УНР – невтілений у життя проект уряду Центральної Ради

Новий 1918-й рік Українська Народна Республіка зустріла у вогні війни з більшовиками, а невдовзі розпочала його ще й з новим урядом. Военні дії для військ Центральної Ради були вкрай невдалі. Коли 11 січня 1918 р. М.Грушевський урочисто зачитував членам Малої Ради прийнятий 9 січня IV Універсал, яким проголошувалася самостійність УНР [1], лівобережжя Дніпра поволі опановувалося Червоною гвардією. 17 січня 1918 р. розпочався загальний наступ більшовиків на Київ у чотирьох напрямках: з півночі – у Конотопському, з північного заходу – в Бахмацькому, зі сходу – в Полтавсько-Роменському напрямках і з південного сходу – від Катеринослава. Невдовзі, 25 січня 1918 р., більшовицькі війська Муравйова опанували Києвом. Розпочавши 18 лютого 1918 р. наступ проти більшовиків, австро-німецькі війська, спільно з українськими частинами, досить скоро (1 березня 1918 р.) увійдуть до української столиці і перед Радою народних міністрів на чолі з есером В.Голубовичем постане нелегке завдання – відновлення структури державної влади та економіки країни. Проте задля його успішного розв'язання, слід було мати неабиякі кошти, а отже потрібно було фактично заново організувати роботу підрозділів Міністерства фінансів, привести до ладу фінансове господарство та налагодити дієздатну грошову систему.

Цілком природно, що у фінансовій сфері, перш за все, слід було створити дієздатне відповідне відомство, яке б могло плідно й оперативно розпочати свою працю у фарватері продовження формування національної грошової системи і здійснювати ефективну внутрішню і зовнішню фінансову політику. В підсумку на березень–квітень 1918 р. Народне міністерство фінансів УНР в Києві набуло такої структурної складової: загальна канцелярія; кредитова канцелярія; департамент державної скарбниці; залізничний департамент; департамент митних зборів; департамент посередніх податків; департамент простих податків; окремих корпус кордонної охорони; дирекція ощадних кас; державний банк [2].

При уряді УНР планувалося також заснувати й Вищу економічну раду Української Народної Республіки. Таку пропозицію було вироблено членами Фінансово-економічної комісії, які у пояснювальній записці до відповідного законопроекту зазначили: "Фінансова Економічна Комісія виходить з такого припущення, що питання демобілізації

промисловості та праці, переходу всієї господарчої системи від військово-руїницької до мирно-творчої діяльності, питання про налагодження після військових потрясінь процесу виробництва та накопичення матеріальних і культурних цінностей, що всі ці складні проблеми вперше в таких розмірах з'явилися перед організованим людством, не можуть бути вірно поставлені, а тим паче належно розділені жодною з тих, що воювала, і з нині воюючих держав – без плану, без свідомої, в державному масштабі розробленої єдиної системи заходів фінансово-економічної політики. Особливо складне і багате завданнями становище України, – держави, що отримала лише тепер свою самостійність, що не поділила поки активи і пасиви колишньої Російської імперії з рештою її частинами. Українській Народній Республіці доводиться в багатьох відношеннях будувати на білому аркуші: потрібно створити власну фінансову систему, створити власні банки, покласти початок своїй власній транспортній, торговельній, промисловій, експортно-імпортній політиці; потрібно напрацювати основи соціального законодавства, і всю цю політику узгодити з прийнятим методом аграрної реформи, націоналізації надр тощо" [3].

Саме ці загальні і, на думку авторів законопроекту, очевидні міркування диктували їм потребу у створенні такого органу, який сконцентрував би всі ланцюги господарського життя країни, який би став достатньо компетентним і авторитетним для виконання "відповідальнішого завдання епохи" [4]. Пропонована до заснування Вища економічна рада УНР мала б бути для уряду органом допоміжним, який би розробляв, об'єднував і узгоджував всі господарські заходи законодавчої та виконавчої влади з метою "сприяти створенню необхідного єдиного плану демократичної економічної політики, заснованого на вимогах різноманітного життя та даних статистики і науки" [5].

Над усіма цими переліченими завданнями, у зв'язку з ними і як самостійна проблема, на думку авторів законопроекту, стояла фінансова політика уряду. Члени Фінансово-економічної комісії, зазначаючи, що нема потреби доводити неможливість розв'язання жодного з вказаних питань, як і залежність, у свою чергу, фінансів – від вірного ставлення питань промисловості, торгівлі тощо, а також вказуючи на відсутність в Україні банків у повному розумінні цього слова (існували лише регіональні відділення загальноросійських банків), окреслили нагальні поточні завдання у фінансовій сфері, які потребували вирішення. Зокрема, урядові Центральної Ради слід було:

- налагодити контрольний апарат, з метою регулювання діяльності банків, біржі та грошового ринку;
- створити власну валютну систему;
- реорганізувати податкову систему;
- підготуватися до майбутнього погашення боргів, невідомо, до того ж, в якому розмірі і на яких умовах;
- знайти модус для фінансової політики у зв'язку з аграрною реформою (малася на увазі проголошена III Універсалом соціалізація землі);
- розробити умови внутрішніх і зовнішніх позик;
- розпочати пошук розв'язання питання щодо грошових та кредитових ресурсів для реалізації врожаю, що з наближенням осені особливо загостриться, враховуючи і так обмежені можливості скарбниці для фінансування різних галузей господарського життя [6].

Таким чином, "якщо все це взяти до уваги, – підсумовували автори законопроекту, – то стане цілком беззаперечною необхідність об'єднуючого органа в особі В[ищої] Е[кономічної] Р[ади] Р[еспубліки]" [7].

Проект Закону "Про Вищу економічну раду" був представлений на розгляд Малої Ради членом фінансово-економічної комісії Ю.Новаковським (ОЕСРП) 23 квітня 1918 року. Попередньо Вища економічна рада мала називатися Головною економічною радою, а сам законопроект про її утворення викликав гострі суперечки серед членів Малої Ради. Так, наприклад, С.Гольдельман (Поалей Ціон) небезпідставно заявивши, що "цей орган буде таким виродком, з якого жодної роботи не буде", резюмував: "Така Економічна Рада буде тільки збиратись, вести нескінченні балачки і більше нічого. Цей законопроект треба одкинути, а коли треба вже утворити якийсь економічний державний орган, то краще утворити Міністерство Економічних Справ" [8]. Проти законопроекту також виступили А.Гольденвейзер (Фольксспартай), М.Балабанов (РСДРП-меншовик), О.Золотарьов (Бунд). В оборону проекту закону висловився М.Салтан (УПСР) і М.Кушнір (УПСФ), який заявив, що ця Економічна рада "повинна бути тим органом, який вироблятиме план економічної політики й даватиме в цих справах поради Правительству" [9]. Зі свого боку доповідач законопроекту Ю.Новаковський здивувався критиці і зазначив: "Якби сюди прийшов і сам Карл Маркс, то й він не зміг би скласти програми економічної політики для України [10] тепер, коли ніхто не знає

після цієї війни та всяких розрухів, в якому стані перебуває українська промисловість і що з неї тепер лишилось" [11].

Обговорення законопроекту продовжилось 25 квітня 1918 року. Міністр торгу і промисловості І.Фещенко-Чопівський, який доповідав Малій Раді про підписання торговельного договору з Центральними державами, емоційно висловився за підтримку ідеї установа Вищої економічної ради, "яка забезпечить Державу од непродуманих експериментів, які можуть остаточно знищити наше економічне життя" [12]. В підсумку Мала Рада того дня все ж і прийняла постановою проект Закону "Про Вищу економічну раду Української Народної Республіки" [13].

До складу Вищої економічної ради мали увійти: 9 виборних представників Центральної Ради; товариші міністрів: військового, морського, фінансів, торгу і промисловості, пошти і телеграфу, земельних, харчових справ, шляхів і праці, представники усіх міністерських відділів; "до 18 представників від ценових та демократичних організацій на паритетних началах, а саме: 9 представників од банків, організацій промислових, гонимих та транспортних підприємств і 9 представників од центральних органів робітників, служачих відповідних галузей і представника від Центрального Кооперативного Комітету, котрий розподіляє це представництво між різними галузями кооперації"; 4 представники Головного земельного комітету, а також (з правом дорадчого голосу) представник Державного контролю. Втім, остаточне визначення списку організацій, які мали б бути представлені у Вищій економічній раді залишалося за самою Радою, "при умові додержання паритетного принципу" [14]. Крім того, Вищій економічній Раді надавалося право запрошувати на свої засідання представників науки та інших фахівців з правом дорадчого голосу. Обрані члени Вищої економічної ради отримували свої повноваження не більше, ніж на один рік [15].

Обов'язки Вищої економічної ради були досить широким, зокрема вона мала: а) в якомога найкоротший час давати свої заключення по усіх надісланих до неї на розгляд як Радою народних міністрів, так і Центральною Радою законодавчих внесеннях, що стосувалися господарчих справ; б) погоджувати наряди окремих відомств, пристосовуючи їх до потреб приватної промисловості, та складати загальні планові наряди і замовлення, розподіляючи їх на внутрішній і зовнішній ринок по сезонах року та галузях продукції і транспорту; г) у згоді з цим розглядати і прис-

тосувувати всі дотичні сюди рахункові внесення відомств; д) виробити план переведення різних гандльових монополій та вносити різні поправки до вже існуючих; е) виробляти системи регулювання різних галузей промисловості та загального державного контролю над нею; ж) виробити основи розподілу та організування праці, обчислення технічних сил, налагодження та збільшення перевізних засобів усіх відомств, а також обміркування інших питань, що стосувалися народного та державного господарства; з) виробити основи фінансової системи Республіки, основи зовнішніх позичок та засоби державного контролю над банками, біржею і грошовим ринком; і) виробити загальний план державної економії у зв'язку з земельною реформою, націоналізацією надр та іншими ґрунтовними реформами, а також визначити взаємовідносини між системами державного та муніципального господарства; к) з'ясувати і відшукати засоби дійсного контролю і регулювання вивозу та ввозу; л) організувати Центральний статистично-економічний комітет Республіки, керувати його працею і зробити все належне для збору потрібних для економічної політики матеріалів та даних [16].

Задля виконання переліченого Вищій економічній Раді надавалося право: а) вимагати необхідні довідки, документи та інші подібні матеріали як від державних і громадських, так і від приватних установ та осіб з обов'язком таких установ і осіб виконувати домагання Ради, робити досліди, посилати експедиції та приватних осіб з фаховим завданням як по Україні, так і за кордон; б) виробляти законопроекти, які вносити через Раду народних міністрів на затвердження законодавчої влади; в) безпосередньо через свого голову доповідати Раді народних міністрів, а також Центральній Раді та її комісіям (голова Вищої економічної ради на засіданнях Ради народних міністрів, Центральної Ради або її комісії користувався тільки дорадчим голосом); г) запровадити порайонні Ради [17] у великих промислових центрах Республіки [18].

Вища економічна рада мала також виробити наказ, на основі якого діяв би її внутрішній розпорядок. Передбачалося, що справами Вищої економічної ради керуватиме Колегія в складі обраних її членами: голови Ради, його товариша та керуючого справами (при цьому керуючий справами міг бути обраний і з осіб, що до складу самої Вищої економічної ради не належали). Їхні права та обов'язки також повинні були бути зазначені у наказі Вищої економічної ради. Згадуваний вище Центральний статистично-економічний комітет підлягав безпосередньо управлінню ділами

Ради. Позаяк Економічна рада являла собою "вищий орган в до-помогу Владі законодавчій, виконавчій, а також для Державного Контролю", то вона включалася до загальної системи вищих державних органів щодо службових прав і обов'язків. Нею ж самою вироблявся власний бюджет, який через Раду народних міністрів вносився на затвердження Центральної Ради. Такій процедурі кожного року підлягало й справоздання новозаснованого державного органу. До поки ж не було визначено бюджет установи, Центральна Рада асигнувала в її розпорядження 300 тис. крб. кредитом [19]. За загальне ж завдання Вищій економічній Раді УНР ставилося "об'єднання усіх державно-господарчих заходів Правительства, а також попередній розгляд усіх законопроектів у справі фінансів, торгівлі, промисловости та інших" [20].

Слід зазначити, що ці та інші цілком об'єктивні завдання, вирішенням яких мала зайнятися Центральна Рада та її уряд у фінансово-економічній галузі національного державотворення, так і не були розв'язані. Однією з причин цьому була й проблема кадрова. Департаменти та інші структури Народного міністерства фінансів все ще перебували у стадії формування, яке так і не було завершено за влади Центральної Ради, позаяк вже 29 квітня 1918 р. Українська Народна Республіка припинила своє існування.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 1063, оп. 2, спр. 2, арк. 2 – 6; Там само, ф. 3866, оп. 1, спр. 228, арк. 2; Нова Рада. – 1918. – 13 січня.
2. ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 2, спр. 2, арк. 19 зв.
3. Там само, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 189.
4. Там само, арк. 189 зв.
5. Там само.
6. Там само, арк. 190–190 зв.
7. Там само, арк. 190 зв.
8. Народня воля. – 1918. – 24 квітня.
9. Там само.
10. 7 квітня 1918 р. Рада народних міністрів, після доповіді М.Ткаченка про фінансові справи держави доручила Міністерству фінансів та Міністерству торгу і промисловості представити на найближче засідання уряду конкретний план фінансово-економічної політики [ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 77].
11. Народня воля. – 1918. – 24 квітня.
12. Робітнича газета. – 1918. – 27 квітня.
13. Там само.
14. Там само.

15. Там само.
16. Там само.
17. Статут районних економічних рад мав бути розроблений Вищою економічною радою окремо та представлений на затвердження Центральної Ради [Робітничка газета. – 1918. – 27 квітня].
18. Робітничка газета. – 1918. – 27 квітня.
19. Там само.
20. Там само. – 28 квітня.

Г.А.Пітик

Колонізація Радянською Росією Наддніпрянської України і селянське питання (грудень 1918–1919 рр.)

Актуальність дослідження даної теми зумовлена необхідністю комплексного й об'єктивного вивчення ідеологічних, політичних та економічних передумов колонізації більшовицькою Росією України.

Стаття підготовлена відповідно до теми дисертаційного дослідження "Українське селянство в планах гетьманської держави П.Скоропадського, Директорії, Раднаркому УСРР, у боротьбі за владу (квітень 1918 – серпень 1919 рр.)", що пишеться автором на кафедрі етнології НПУ імені М.П. Драгоманова.

Метою дослідження є вивчення й розкриття сутності та основних напрямків колоніальної політики Росії, впливу більшовицької влади на селянство та її спроби вирішення земельного питання.

Запропонована тема й досі не знайшла змістовного й всебічного висвітлення ні у працях радянських й зарубіжних істориків [1], ні в історіографії незалежної Української держави [2].

Всі питання партійно-політичного, соціально-економічного, національного, господарчого, військового життя України погоджувалися з ЦК РКП(б), Раднаркомом РСФРР та особисто з Леніном. На його розгляд, як кінцевої інстанції, виносилися всі незгоди, протиріччя й непорозуміння в ЦК КП(б)У.

У ході окупації України червоними військами головним завданням висувалося впровадження, без всяких відхилень, стратегії і тактики російських стереотипів.

Відновлення власне більшовицької влади в Україні висувало нагальність термінового поповнення партійних рядів комуністами-організаторами, пропагандистами й агітаторами для ведення наступальної роз'яснювальної роботи серед широких верств україн-

ського населення, австро-німецьких окупаційних військ. За порадою Леніна ЦК КП(б)У в листопаді 1918 р. звернувся з відозвою до партійних організацій радянської Росії мобілізувати партійні кадри й направити найближчим часом в Україну сотні більшовиків-комуністів [3].

Місцеві організації РКП(б) великого значення надавали підготовці й утворенню українських комуністичних секцій. Наприкінці листопада – грудня 1918 р. вони були утворені при Московському, Петроградському, Курському, Орловському, Саратовському, інших комітетах РКП(б). 9 грудня 1918 р. Петроградський комітет РКП(б) постановив визнати Українську секцію більшовиків-комуністів, яка діяла у місті партійним органом при ЦК РКП(б) [4].

Українська секція при Курському комітеті РКП(б), зокрема, нараховувала 200 членів партії, що становило третину міської організації [5].

Як стверджує дослідниця діяльності Української секції при Петроградському комітеті РКП(б) Л.Степанова, комітети РКП(б) та Української секції оголосили загальну мобілізацію партійних сил в Україну. Туди направлялися, в першу чергу, комуністи-українці. Головним критерієм їх відбору було знання української мови, особливостей місцевої роботи. Відповідаючи на заклик ЦК КП(б)У, одним з перших за цю роботу взявся Чернігівський районний партійний комітет. Він направив Мчлинському, Погарському, Середньобузькому і Унечському партійним комітетам рознарядку негайно виділити по 5 комуністів з кожної організації і направити їх на роботу в Україну. В їх обов'язки входило ведення агітаційно-пропагандистської роботи і організація радянської влади на місцях. Подібні і направлення про мобілізацію комуністів на роботу в Україну ухвалили також Українські секції при Курському, Московському і Саратовському комітетах РКП(б), а українська секція Петроградського комітету організувала у розпорядження ТРСУУ комуністичний батальйон із моряків-українців. Одночасно із Росії в Україну відправляли сотнями й тисячами тиражі пропагандистської літератури, декрети Раднаркому, відозви, газети, листівки тощо. У грудні 1918 р. у Москві відкрили Український університет і агітаційні курси, де здійснювали підготовку політпрацівників для українських військових частин [6].

Особливо велику роботу в цьому напрямку провели Петроградський комітет РКП(б) спільно з Українською секцією. У середині грудня 1918 р. Петроградська "Правда" помістила відозву

Української секції із закликом до українських партійних і радянських працівників зголоситися для відправки на роботу в Україну. Уже 10 січня 1919 р. зібрання секцій ухвалило негайно відправити у розпорядження ЦК КП(б)У і ТРСУУ першої черги комуністів-українців [7].

Нааявних кадрів українських комуністів було недостатньо, тому разом з ними для роботи на теренах України відряджали також місцевих партійних працівників, які мали досвід організаційної й агітаційно-пропагандистської роботи і, в першу чергу, представників робітничого класу – спеціалістів різнобічних професій: майстри виробничих процесів, металісти, друкарі і складальники друкарень, слюсарі-механіки та ін. Перевага надавалася комуністам, що пройшли відповідну підготовку на курсах Вищої партійної школи та при агітаційно-пропагандистському відділі Петроградського окружного воєнного комісаріату. Протягом 18–19 і 24 квітня 1919 р. агітаційно-пропагандистський відділ Союзу комун Північної області видав посвідчення й анкети 10-ти комуністам, які направлялися в Україну [8].

Петроградський комітет РКП(б) і його Українська секція проводили ретельний відбір людей, які мали бути відправлені на роботу в Україну. У січні–лютому 1919 р. на їх розгляд було подано 200 заяв різних установ і організацій Петрограду про свою згоду виїхати працювати в Україну. Після ретельної перевірки дозвіл отримали 120 кандидатур. За підрахунками Л.Степанової протягом названого періоду на роботу в Україну було відправлено 5 груп загальною кількістю 72 особи [9].

Протягом листопада 1918 р. – січня 1919 р. ЦК РКП(б) відправив в Україну 618 комуністів [10]. У результаті цих заходів ряди партійних і радянських працівників в Україні значно поповнилися.

Які ж завдання вирішував Тимчасовий робітничо-селянський уряд України протягом майже півторамісячного перебування при владі? Його діяльність зводилася до наступного: по-перше, не мудруючи лукаво і "надмірно" не перенавантажуючись, він поширював на теренах України декрети, закони, розпорядження і постанови, прийняті за час встановлення радянської влади в Росії, замінюючи в них лише одне слово "Російська" на "Українська", не рахуючись з тим, підходять вони для України, чи ні. Серед них Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України про організацію Відділу внутрішніх справ; Декрет і положення про організацію влади в центрі і на місцях; Декрет про створення Війсь-

кової ради Української Радянської армії (30 листопада 1918 р.); Декрет про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК, 3 грудня 1918 р.); Декрет про надзвичайні комісії (27 грудня 1918 р.); Декрет про порядок націоналізації підприємств (11 січня 1919 р.); Розпорядження Відділу внутрішніх справ ТРСУУ ревкомам та радам про ліквідацію буржуазного державного апарату та відновлення радянських органів влади (13 січня 1919 р.). Після переїзду ТРСУУ з території РСФРР до Харкова, декретом від 6 січня 1919 р. (опублікований 14 січня) він проголосив Україну "Українською Соціалістичною Радянською Республікою" [11]. По-друге, основна його увага була зосереджена на боротьбі за верховенство у владі, яка велася поміж головою уряду Г.П'ятаковим та членом уряду Артемом (Ф.Сергеєвим) і дістала назву "Криза голови уряду."

Протириччя, постійні конфлікти і незгоди в ЦК КП(б)У і ТРСУУ призвели до того, що більшість їх членів виступили проти перебування Г.П'ятова на посаді голови уряду. 10 січня 1919 р. з Харкова до Москви на ім'я В.Леніна надійшла телефонограма: "ЦК КП(б)У вирішив, не висуваючи кандидатури із наявного складу уряду і ЦК, запропонувати Вам негайно прислати Християна Георгійовича Раковського. Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою ...". Телеграму підписали члени Президії ЦК КП(б)У Артем (Ф.А.Сергєєв), Є.Й.Квірінг і Я.А.Яковлев (Єпштейн).

16 січня 1919 р. ситуація в Україні розглядалася першим питанням порядку денного засідання ЦК РКП(б). Було прийнято постанову відправити в Україну Х.Раковського на посаду голови уряду республіки. На цей час ситуація в Україні настільки загострилась, що того ж 16 січня П'ятова було звільнено від обов'язків голови уряду і обрано Артема. Але результати були настільки непереконливими (за звільнення П'ятова проголосували 4 члени уряду, проти 1, утримались 2; за обрання Артема – 3, проти 1, утримались 3), що цей захід вирішував проблему в цілому. Про це обидва 17 і 18 січня телеграфно сповістили В.Леніну.

19 січня 1919 р. на зустрічі Леніна з Раковським досягнута домовленість про необхідність негайного відновлення єдності в КП(б)У, ліквідації партизанщини на території України, організації там дисциплінованої Червоної армії. Події розвивалися миттєво. Через два дні Х.Раковський виїхав в Україну. 23 січня 1919 р. – брав участь в урядовому засіданні, а 24 січня 1919 р. його одногосно обрали головою ТРСУУ. Ленін у листі того ж дня до

Х.Раковського писав: "Шлю вітання, ваш Ленін" [12]. В урядовому засіданні брали участь: Артем (Ф.Сергеев), К.Ворошилов, В.Затонський, Є.Квірінг, Ю.Коцюбинський, Б.Магідов, В.Межлаук, Г.Пятаков, М.Рухимович. Постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України Х.Раковський був призначений головою уряду. Тоді ж цю постанову підтвердив ЦК КП(б)У [13].

Новообраний голова ТРСУУ не приховував намірів Росії щодо України, як її геополітичне значення у відродженні "єдиної, неподільної". Як і за часів Хмельниччини, починаючи з Переяславської Ради Наддніпрянській (Східній) Україні відводилася роль периферійної окраїни тепер уже РСФРР.

Таке ж недоброї пам'яті значення надавалося і маріонетковому Тимчасовому робітничо-селянському уряду України, який було використано як ширму, прикриття для окупації України більшовицькою Росією. Незважаючи на численні заяви наркома закордонних справ Росії Г.Чичеріна, до яких пізніше приєднався і Х.Раковський, про те, що російські війська на Україну не наступають і що війна там ведеться між військами Директорії і військами цілком незалежного і самостійного ТРСУУ, останній уже в якості голови цього уряду розкрив справжню причину його створення: 1. "Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створений за постановою ЦК РКП, є його органом і здійснює усі розпорядження й накази ЦК РКП безумовно. 2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, не будучи по суті самостійним, не створив і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськграду групи курського напрямку "Реввійськградою Української радянської армії" виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжувати ту політику, котра започаткована була організацією Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Це перейменування аж ніяк не означало і не означає ніяких суттєвих змін, тим більше, що особовий склад названої Реввійськрази визначений не нами, а центральною установою РСФРР, і вона є тією ж самою Реввійськградою групи військ курського напрямку, але отримала тільки іншу вивіску для України" [14].

Виступаючи через кілька днів на засіданні Харківської ради (січень 1919 р.), Х.Раковський підкреслив, що очолюваний ним уряд "продовжуватиме справу революції в Україні доти, доки Всеукраїнський з'їзд Рад, до якого вже готувалися, прийме рішення

про те, до кого перейде влада", а у відповідь на заяву представників українських та європейських соціалістичних партій, які стояли на радянській платформі й "намагалися переконати уряд, що влада в Україні може закріпитися тільки за умови співпраці лівих сил" Х.Раковський на засіданні 13 лютого 1919 р. Київської ради наголосив, що "національні домагання українців не зустрінуть в його особі підтримки" [15]. Ось пряма мова колонізатора з колонізованими, хазяїна з рабами.

29 січня 1919 р. ТРСУУ було реорганізовано в Раду народних комісарів, а його відділи перетворені у народні комісаріати (наркомати). Певний час його ще називали ТРСУУ. 7 березня 1919 р. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, заслухавши й обговоривши звіт ТРСУУ, висловив йому повну довіру і схвалив його внутрішню і зовнішню політику", спрямовану на встановлення диктатури пролетаріату й найбільшого селянства, і постановив: "Радянський уряд України перестає бути тимчасовим і називається надалі: Робітничо-Селянський уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки" [16]. Правда, уже 8 березня 1919 р. у резолюції з продовольчого питання і в затвердженій 10 березня Конституції уряд називається Раднарком [17].

Головою Раднаркому УСРР було затверджено довірену особу В.Леніна Х.Раковського. На урядові посади висунуті відомі російські політичні і державні діячі: М.Подвойський – нарком військових справ; В.Мещеряков – нарком землеробства; О.Ж.Шліхтер – нарком продовольства; М.Скрипник – голова Верховної соціалістичної інспекції і нарком державного контролю; В.Антонов-Овсієнко – командувач військами УСРР; Ю.Коцюбинський і Д.Щаденко – члени Реввійськради. Решта членів уряду українські, партійні, радянські і військові діячі, більшість яких отримала вишкіл у радянській Росії: Артем (Ф.Сереев) – нарком радянської пропаганди; К.Ворошилов – нарком внутрішніх справ; П.Жарко – нарком шляхів; В.Затонський – нарком освіти; Ф.Земіт – нарком фінансів; Є.Квірінг – голова Ради народного господарства; Б.Магідов – нарком праці; П.Тутишкін – нарком охорони здоров'я; О.Хмельницький – нарком юстицій.

У різні урядові інстанції, організації, органи радянської влади, та міліції були додатково направлені тисячі комуністів з радянської Росії [18].

За співробітництво з урядом Х.Раковського на платформі радянської влади висловили: Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР), Українська партія соціалістів революціонерів (УПСР – центральна течія), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП – незалежних), Всеукраїнська рада селянських депутатів, Всеукраїнська селянська спілка та ін. Головна їх вимога: "Суверенна незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка в непорушному союзі з іншими соціалістичними радянськими республіками." Їх позицію активно підтримали губернаторські і повітові з'їзди рад України. Київський повітовий з'їзд рад засідання селянських робітничих депутатів, засідання якого приходило 24–25 березня 1919 р., привітавши радянську систему влади в Україні, постановив: 1. "Трудове селянство, котре на ділі довело свою революційну здібність, яке весь час боролось з контрреволюцією і невпинно йде до соціалізму, буде справді стояти на ґрунті радянської влади і захищати її, але, приймаючи до уваги велику чисельність селянського класу в Україні, заявляє, що всі органи влади, а особливо Ради Депутатів, як у центрі, так і на місцях, мають складатися у переважній більшості з селянських представників. З'їзд закликав трудове селянство та фабрично-заводське робітництво до спільної революційної творчості і до непохитного прямування до соціалізму. 2. Радянська влада не повинна підмінятися чиновничо-бюрократичним апаратом, тобто ні комісари, ні коменданти не повинні мати більше права у повітах, ніж Ради Депутатів. Радянська влада мусить бути децентралізованою. 3. З'їзд постановляє докласти усіх зусиль до організації Радянської влади на місцях; повітові з'їзди для виборів органів влади мають скликатися і відбуватися при повній волі виборців, без всяких зловживань з боку адміністрації. Куркулі у виборах не можуть брати участі. 4. Українська Соціалістична Радянська Республіка мусить бути суверенною і ні від кого не залежною, але в міцному союзі з іншими соціалістичними республіками" [19].

Проте, як уже згадувалося, ні I, ні II з'їзди КП(б)У на співпрацю з іншими партіями, навіть тими, що визнавали форму радянської влади, не пішли [20]. III з'їзд КП(б)У, засідання якого, на відміну від перших двох, проходили на території України, 1–6 березня 1919 р. у Харкові, на вечірньому засіданні 4 березня в резолюції "Про відношення до дрібнобуржуазних партій" записав: "Ніякі узгодження з такими дрібнобуржуазними партіями, як праві

есери, меншовики, ліві есери незалежні, українські соціал-демократи та інші неприпустимі" [21].

Окупація України російськими військами на початку 1919 р. внесла корінні зміни також у відносини більшовиків з українським селянством. Як встановлено, проголошений Другим Всеукраїнським з'їздом рад наприкінці 1917 р. декрет про землю, Ленін розглядав як популістську акцію, підступну гру на соціальних інтересах селян, з метою використання їх руху для узурпації більшовиками влади. Ідеї більшовиків, як міна сповільненої дії, спокусили широкі верстви села, які стали заручниками, зняряддям у їх боротьбі за владу. Водночас вони спрямували енергію селянського руху проти поміщиків разом з ними й проти Тимчасового уряду та проселянської есерівської партії, тобто зафіксували у свідомості селян, що шлях до отримання ними землі відкрили більшовики, а не есери. Це призвело до розколу партії есерів на ліву і праву частину. Саме так розцінив цей підступний ленінський удар англійський дослідник Є.Кар. Виступаючи на другому Всеросійському з'їзді Рад, Ленін заявив, що оголошенням декрету про землю уряд виконав своє завдання в аграрній сфері, реорганізацію сільського господарства мали проводити самі селяни чи в більшовицькому, чи в есерівському дусі, головне, щоб селянство на практиці переконалося, що поміщиків на селі більше немає, тим самим більшовики позбавили своїх опонентів спроб боротися за владу, зруйнували політичні соціальні й економічні структури старого суспільства, які могли стати на заваді нового комуністичного. Вжиті заходи сприяли переходу влади в більшій частині Росії до Рад, ліквідації Тимчасового уряду, урядових структур, що виникли на окраїнах Російської імперії, в тому числі і Української Центральної Ради, розгону Установчих зборів, розпуску регулярної армії, націоналізації близько 1000 великих промислових підприємств, конфіскації маєтностей великих землевласників тощо.

Але на порозі постала ще небезпечніша, ніж повалений капіталізм, – соціальна стихія у місті й на селі [22]. Проте одна справа проголосити стихію дрібного власника ворогом диктатури пролетаріату і соціалізму, інша – як боротися з нею. Оголошення війни всьому селянству, бо саме воно і було одним з головних дрібних власників – означало цілком прогнозовані наслідки, як це вже сталося в Україні з Тимчасовим урядом, Центральною Радою, короточасним захопленням влади більшовиками наприкінці 1917 р. – на поч. 1918 р., Українською державою гетьмана

П.Скоропадського, австро-німецькими окупаційними військами та власне вже і з Директорією.

Тому найважливішим завданням Ленін вважав диференціацію селянства, привнесення класової боротьби у середовище самого селянства. Ще на початку ХХ ст. він писав, що для успіху буржуазно-демократичної революції робітничому класу потрібен союз з усім селянством країни, а на етапі соціалістичної революції – з найбіднішими його верствами. У 1905 р. у праці "Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції" В.Ленін наголошував на необхідності укладання союзу пролетаріату з менш заможним селянством для спрямування його під приводом боротьби за соціалістичну революцію проти більш заможної частини селян. У реальному житті, на практиці ця теза виявилась помилковою, бо і на етапі так званої соціалістичної революції у ній брало участь все селянство в цілому, яке виступало за ліквідацію великого приватного землеволодіння [23].

Однак ідея досягнення союзу робітничого класу з найбіднішим селянством не полишала Леніна. У Росії вона була проведена насильно у життя влітку 1918 р. із створенням комітетів бідноти (комбідів). В Україні у зв'язку з перебуванням при владі спочатку Центральної Ради і запрошеними нею австро-німецькими окупаційними військами, а потім їх ставленика гетьмана П.Скоропадського, якого замінила Директорія, створення комітетів бідноти розпочалося під час наступу на терени України російських окупаційних військ наприкінці 1918 – навесні 1919 р. За декретом і положенням ТРСУУ від 30 листопада 1918 р. на комітети бідноти покладалися функції органів державної влади у волостях і селах, крім тих, де уже діяли ревкоми. При цьому в документі особливо підкреслювалося, що вони організовуються виключно членами КП(б)У і що до них мають входити тільки прибічники радянської влади, вихідці з найбідніших селян [24].

В основу створення комітетів бідноти було покладено досвід РСФРР. Користуючись цим досвідом, 17 січня 1919 р. ТРСУУ прийняв постанову "Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти". Спираючись на російський документ, у ній проводилися ідентичні організаційні принципи, права, обов'язки і функції комітетів бідноти. Вони організовувались повітовими революційними комітетами. Сільські комбіди обиралися у складі трьох осіб на загальних зборах чи сходах селян і були підзвітні волосним комітетам. Волосні – у складі 5–7 осіб на волосних з'їздах і мали по-

двійне підпорядкування. У продовольчому плані діяли і звітувалися перед вищими продовольчими органами, в адміністративному – перед повітовими революційними комітетами. До обов'язків комітетів бідноти входили: поділ хліба, предметів першої необхідності та сільськогосподарських знарядь, сприяння продовольчим органам у вилученні хлібних надлишків у заможних селян, інших сільських багатіїв, проведення в життя постанов і декретів радянської влади [25]. За постановою 14 травня 1919 р. Всеукраїнського виконавчого комітету рад УСРР [26] (стосовно назви цього Всеукраїнського органу: 1917–1918 рр. – Центральний виконавчий комітет рад України (ЦВК); 1919 р. – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад УСРР (ВЦВК); у 1920–1934 рр. – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет УРСР (ВУЦВК); у 1935–1938 рр. – Центральний виконавчий комітет УРСР (ЦВК) [27]) компетенція комітетів бідноти як місцевих органів влади значно розширилась. Вони повинні були виконувати роль органів пролетарської диктатури на селі, складати списки господарств за кількістю їдців, землі, засіяної площі, худоби; вести облік зібраного зерна і вилучати у заможніших його лишки відповідно до розпорядків; сприяти організації громадського обробітку землі й об'єднання сільської бідноти у колективи; налагодити контроль за діяльністю радгоспів, колективних господарств та кооперативів, охорону революційного порядку; вести нещадну боротьбу з так званим "куркульським бандитизмом", до якого нерідко зараховувалися численні верстви середнього селянства, з поширенням спекуляції; сприяти мобілізації до Червоної армії, в боротьбі з дезертирством; вести ідейно-політичну і культурно-просвітницьку роботу серед селянства, організувати всебічну допомогу сім'ям червоногвардійців тощо [28].

Ідею окремої організації сільської бідноти підтримали губернські й повітові з'їзди рад, зокрема: III Лохвицький повітовий з'їзд Полтавської губернії [29], з'їзд волосних земельних відділів Черкаського повіту [30], I Васильківський повітовий з'їзд Київської губернії [31]. Другий Подільський губернський з'їзд рад у середині травня 1919 р. постановив: "Негайно приступити до створення міцної організації бідноти". Причому головним завданням радянської влади з'їзд вважав дбайливе ставлення до середнього селянства, створення союзу бідноти з середняком проти куркуля, організації "соціалістичного землеробства, тільки за якого можливе справжнє задоволення всіх потреб трудящих" [32].

Проти створення комітетів бідноти, спрямованих на розкол селянства, рішуче виступили українські ліві партії соціалістично-революціонерів (боротьбистів) та незалежників. Незважаючи на жорсткий політичний тиск більшовиків, селяни одного з хуторів Василівської волості Полтавського повіту, вважаючи усіх селян рівними, виступили проти організації комітетів бідноти. Більше того, Полтавський губернський комітет КП(б)У у звіті за січень–лютий 1919 р. в ЦК КП(б) визнав на даний час розкол села небажаним, а тому організацію комітетів бідноти вважав несвоєчасною [33].

В організаційному формуванні комітети бідноти пройшли два етапи. Перший (січень–травень 1919 р.), коли до них обиралося найбідніше селянство. Другий (червень–липень 1919 р.) розпочався з прийняття уже згаданої постанови ВЦВК рад УСРР від 14 травня, згідно якої право обирати й бути обраними до комітетів бідноти надавалося малозаможному селянству [34].

Комітети бідноти потрібні були більшовикам не лише з ідейних міркувань, не тільки домогтися розколу в середовищі самого селянства, але й для вирішення таких гострих і вкрай необхідних завдань продовольчої та земельної політики. Заради цього вони йшли навіть на непопулярні й непередбачувані кроки, що в кінцевому підсумку призвели вдруге до втрати радянської влади в Україні. Одним з таких непопулярних заходів стала заміна комітетами бідноти вже діючих на місцях рад. Дані про це збереглися в архівах Волинської, де комбідами було замінено 1528 рад, Київської – 113, Подільської – 1320 і Чернігівської – 1243 – губернії. Загалом із 16 тисяч виконкомів рад не менше 5 тис. їх було перетворено у комбіди. Перед вступом денікінців в Україну тут нараховувалося 165 волосних і понад 15 тис. 100 сільських комітетів бідноти [35]. За підрахунками П.М.Тригуба, із 1666 анкет делегатів III Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.) з'ясувалося, що наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. революційні комітети діяли у 65,5% місцевості України, комітети бідноти – у 7,1%. В решті 27,4% анкет відповідей на форму влади відсутня. Можна лише припускати, що там або діяли ради, або органи земельного самоврядування [36].

В цілому ж, діяльність комітетів бідноти відчутних результатів не принесла, а спроба внести розкол у середовище селянства, протиставити інтереси бідніших верств решті сільського населення закінчилася політичною кризою радянської влади.

Навесні 1919 р. кістлява рука голоду охопила Росію, продовольчі труднощі її сягнули крайніх меж. Задовольнити потреби

продовольства всередині країни не було чим. Тому вся увага, всі погляди, всі надії прикуті були до України. Більшовицьке керівництво РСФРР головним завданням висувало необхідність відновлення радянської влади в Україні. Лише таким шляхом можна було отримати доступ до її продовольчих ресурсів. До Першої світової війни українські селяни щорічно вирощували і збирали на своїх полях близько 1 млрд. пудів хліба, значна частина якого вивозилася за кордон і на внутрішній ринок, тобто хліб розглядався як товар, продаж якого був одним із джерел придбання промислових товарів та "задоволення господарчих, побутових і культурних потреб селянства". З Херсонської губернії, зокрема на ринок вивозилося майже 65% зібраного врожаю, з Таврійської 60%, Катеринославської – під 50%. Продовольча криза, яка особливо посилилася в роки війни, хоч і суперечила інтересам селянства, проте "своєрідно сприяла розвитку революційних процесів" та змушувала і царський, і Тимчасовий уряд "застосовувати державні форми продовольчого регулювання" [37], які далеко не завжди виправляли становище. Виробники хліба влаштовували спротив таким заходам, які закінчувалися збройними виступами селян, особливо під час австро-німецької окупації. Ще більшої гостроти набуло це питання після окупації України більшовицькими військами й запровадження "продрозверстки". Ось що писала з цього приводу Московська рада робітничих і червоногвардійських депутатів у відозві до населення 6 лютого 1919 р.: "Товариші! Перемога повстання робітників і селян на Україні, встановлення у Харківській, Катеринославській, Полтавській губерніях і частині Донецького басейну влади рад *відкриває шлях порятунку робітників і трудових мас Росії від голоду і господарської розрухи*. Українська червона армія робітників і бідніших селян відвоювала у німецьких імперіалістів і місцевих поміщиків, куркулів і буржуазії дуже великі запаси хліба, м'яса, жирів, цукру, солі, кормів, вугілля, взагалі всього того, без чого голодує, хворіє та вмирає людність наших місць. Запаси продуктів перевищують десятки мільйонів пудів. В цих запасах наш порятунок, наших родин, наших дітей ... Кожний завод, фабрично-заводський комітет, професійна спілка, районна рада і партійний осередок повинні виділити дійсних робітників і послати їх на цю роботу." Вона закликала послати з Москви, Петрограда, Іванова-Вознесенська в Україну "кілька сотень діяльних робітників" для заготівлі продовольства і відправки його в Росію. *"Порятунок від голоду, від розрухи, – закінчувалася відозва, – в наших руках!"* У такому ж дусі опу-

блікована 26 лютого 1919 р. стаття в газеті "Правда". В ній повідомлялося, що в Україні близько 200–300 млн. пудів хлібних лишків і що, за неперебільшеними даними, вона ще до весни може дати голодуючим півночі і центру, окрім хліба: "близько 200 тис. пудів мороженого м'яса, до 200 тис. пудів сала, 300 тис. пудів сухих овочів, значну частину картоплі, близько 7 млн. пудів цукру, цукерні виробу і небагато пшона." Частину продуктів: 175 вагонів хліба і близько 2 млн. пудів цукру – уже вивезено. Зараз вантажать 392 вагони солі і 275 вагонів інших продуктів. У статті зазначалося, що це лише невелика частина продуктів, "на котру має право рахувати СРСР Росія. Головне продовольче завдання, яке стоїть перед СРСР Росією на Україні, далеко ще не вирішено. Треба якнайшвидше і як у найбільшій кількості одержати в Україні хліба і м'яса. До розв'язання цього питання ми тільки що приступаємо" [38].

Які ж шляхи розвитку продовольчої політики у Республіці бачилися партійному і радянському керівництву Росії й України? Про це дізнаємось з виступу наркома продовольчих справ українського уряду О.Шліхтера на III Всеукраїнському з'їзді Рад, засідання якого проходили 6–10 березня 1919 р. у Харкові. Головним завданням він вважав не налагодження виробництва, а розподіл продовольства, заміну капіталістичного товарообміну на соціалістичний продуктообмін, для чого необхідно провести "колосальну роботу з обліку всіх основних продуктів, що будуть вироблені народною працею" [39]. З виступу Шліхтера стало зрозумілим, що про продуктообмін йдеться скоріше в теоретичному плані, тоді як Наркомпрод прагнув фактично вирішити найбільш гостре, важке і термінове питання шляхом "викачки в міру можливості якомога більшої кількості хліба у надзвичайно стислі терміни" [40]. Зважаючи на це, будівництво продовольчого апарату "пропонувалось розглянути як класовий захід", а самі продоргани повинні бути "пронизані зверху донизу принципом панування диктатури пролетаріату і селянської бідноти" [41]. Продовольча політика у всіх питаннях і найголовніше у продовольчому, "повинна ставитися твердо і ясно", – наголошував нарком. Ми ні перед ким не маємо звітуватися, що "навіть у ситці ми відмовляємо тому, хто є нашим класовим ворогом" [42]. Саме у відношеннях з куркулями усі засоби будуть добрими ... "Якщо потрібно стягувати, будемо стягувати, якщо потрібно зовсім задушити, будемо душити" [43].

Продовольче питання настільки було болючим для селянства, що до участі в його обговоренні записалося біля 80 делегатів.

Представник боротьбистів – партії найбільш прихильної до комуністів, К.Тараненко заявив: "ми не бачимо того конкретного плану, який необхідно відразу ж запровадити в життя. Ми чули тільки про план вибивання – і більше нічого" [44], а делегат Лопандя наголосив: для того, щоб селяни віддали хліб, "треба не тільки дати у село зброю ..., найвірнішим засобом буде дати товари першої необхідності: залізо, шкіру, мануфактуру, і тоді все буде завалене хлібом" [45]. На з'їзді голосувалися дві резолюції: лівих есерів і комуністів. Не дивлячись на висловлену критику, перемогла остання. З'їзд затвердив державну монополію на заготівлю хліба, введення твердих цін і підкреслив, що їх реалізація може бути забезпечена "продовольчими заходами класової боротьби, побудованими на принципах диктатури пролетаріату і селянської бідноти" [46]. Для успішного вирішення продовольчого питання найважливішим завданням з'їзд вважав також масову організацію комітетів бідноти.

12 квітня 1919 р. РНК УСРР затвердила Декрет "Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років", який знаменував перехід переважно до примусових, насильних методів заготівлі хліба та шляхом направлення в українські села російських робітничих продовольчих загонів. Наприкінці 1918 р. – навесні 1919 р. тільки з Москви в Україну та у південні губернії Росії було направлено 210 продзагонів у складі понад 6 тис. робітників [47]. Всього ж у 1919 р. українських селян грабували 87 загонів із Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська, Кронштадта, Шуї, Володимирської, Нижньоновгородської, Смоленської та інших губерній РСФРР, які налічували понад 2,5 тис. бійців [48] (за іншими даними – 46 продзагонів чисельністю 1500 бійців) [49]. Навесні 1919 р. формування робітничих продзагонів розпочалося і в Україні. Вони діяли у Донбасі, Катеринославській, Київській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях. У першому півріччі партійні і профспілкові організації України направили до них 5 тис. робітників [50].

Проте хліба майже не додалося. Значну лепту в цю справу вніс також продовольчий апарат, що розрісся до неможливих розмірів і перетягував на себе багато витрат. При плані в 140 млн. пудів вдалося зібрати – за кращими показниками – 10,5; за даними О.Шліхтера – 8, Х.Раковського – 4–5 млн. пудів [51].

Таким чином, у 1919 р. і на Україні "законодавчо було закріплене воєнно-комуністичне відчуження селянина від результатів його праці, значно підірвана система ринкового обміну між містом

і селом, встановлено централізований збір і розподіл продовольства через державний апарат...[52]. Головним гаслом цього періоду стало: "грабуй і відбирай" або "розділяй і владарюй". Одним словом, ленінська ідея привнесення класової боротьби в середовище селянства, замість простого товарообміну між містом і селом, твердо стала в порядок денний.

Література

1. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. четвертое, доп... – К., 1977; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 5: Велика жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977; Минц И.И. Год 1918-й. – М., 1982; История Украинской ССР. В 10 т. – Т.6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). – К., 1984; Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории. – К., 1987; Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К., 1987. Шаповал М. Великая революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927; Христюк П. Записки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: У 4 т. – Прага, 1921–1922.
2. Хміль І.В. Під гаслом комуни. – К., 2002; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Док. і матеріали: У 2 т. – К., 2006; Історія українського селянства: У 2 т. – К., 2006.
3. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов: В 3 т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 467–468.
4. Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 43.
5. Курська правда. – 1918. – 29 ноября.
6. Степанова Л.П. Українська секція Петроградського комітету РКП(б) (грудень 1918–січень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 1973. – №2. – С. 36; Курська правда. – 1918. – 29 ноября, 7 декабря; Известия второй армии (орган политотдела 2-й армии Восточного фронта). 1918. – 23 декабря; Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 44.
7. Степанова Л.П. Українська секція Петроградського комітету РКП(б). – С. 37.
8. Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 45.
9. Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 45; Степанова Л.П. Українська секція Петроградського комітету РКП(б). – С. 37.
10. Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 45.
11. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни: Зб. док. і матеріалів. – К., 1962 – С. 44–51.
12. Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього: Зб. наук. праць. – К., 1989 – С. 283–285; Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 45–46.

13. Мельниченко В.Ю. Чи був Раковський конфедералістом? – С. 285
14. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 328; Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 47; ЦДАГО України, ф. 2, оп. 1, спр.1, арк. 16–17.
15. Рєєнт Олександр. У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 4.
16. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. – С. 91.
17. Там само. – С. 93–96.
18. Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 47–48.
19. Христюк Павло. Замітки і матеріали української революції. 1917–1920 рр. – Т. 4. – Прага, 1922. – С. 82–83; Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 48–49.
20. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года: Протоколы. – К., 1988. – С. 190–191; Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. – К., 1977. – Т. 1. – С. 22–37.
21. Третій з'їзд Комуністичної партії більшовиків України 1–6 березня 1919 р. К., 2002. – С. 201.
22. Історія українського селянства. У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 560–568.
23. Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 568; Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 р. – К., 2000. – С. 60; Його ж. Під гаслом комуни. – С. 52.
24. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. – С. 46.
25. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. – С. 52–55; Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 53.
26. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР: 1919–1920. – К., 1956. – С.189.
27. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні // Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 125.
28. Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 569; Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 53–54.
29. Известия Лохвицького военно-революционного комитета. – 1919. – 1 февраля.
30. Державний архів народного господарства Російської Федерації (далі ДАНГ РФ), ф. 478, оп. 1, спр. 331, арк.69.
31. ДАНГ РФ, ф. 478, оп. 1, спр. 331, арк. 6.
32. ДАНГ РФ, ф. 478, оп. 1, спр. 331, арк. 6.
33. Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 569; Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. – К., 1976. – С. 71.
34. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР. – С.189.
35. Тригуб Л.Н. На защите завоеваний Великого Октября. – Киев-Одеса, 1987. – С. 19.

36. Там само. – С. 11,15.
37. Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 569–570;
38. Хміль І.В. Під гаслом комуни. – С. 50–51.
39. III Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919 р.): Стенограф. звіт. – Харків, 1932. – 109.
40. III Всеукраїнський з'їзд Рад – С. 109.
41. Там само. – С. 110.
42. Там само. – С. 117.
43. Там само. – С. 117–118.
44. Там само. – С. 119
45. Там само. – С. 123.
46. III Всеукраїнський з'їзд Рад – С. 146; Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 570–571.
47. Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Харків, 1959. – С. 39.
48. Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – С. 40; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1976. – Т. 5. – С. 385–386.
49. Історія українського селянств. – Т. 1. – С. 571.
50. Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – С. 45; Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 385.
51. Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 571;
52. Там же. – С. 571.

І.В.Мазур

Губерніальне місто Чернігів у 1920–1925 рр.

З 1797 р. місто Чернігів стало центром Малоросійської, а з 1802 р. – Чернігівської губернії Російської імперії. За часів розвитку капіталістичної промисловості, що почався після реформи 1861 року, з ряду об'єктивних причин Чернігів так і не відбувся як великий промисловий центр.

Після остаточного встановлення в Чернігові радянської влади, наприкінці жовтня 1919 року, почалося відновлення зруйнованої економіки та народного господарства, перекроювання територіально-адміністративних меж регіону та зміна статусу і функцій ряду міст і міських селищ. Звичайно, 20-ті роки є досить студійовані у вивченні певних галузей, об'єктів, організацій, процесів та явищ, що спостерігаються на той час як в історії губернії, так і українських міст зокрема. Однак вони лише частково висвітлюються у працях Д.Гриня, А.Гонтаря, В.Машенка, Б.Лозовського, В.Підгаєцького, П.Пирога та інших [1]. На жаль, як в радянських,

так і в сучасних дослідженнях з історії Чернігова, періоду 1920–1925 рр. приділяється недостатньо уваги.

Мета даної статті – основа аналізу матеріалів переписів 20-х рр. та спеціальної літератури охарактеризувати особливості та фактори, що вплинули на розвиток Чернігова як губерньського центру в період відбудови народного господарства.

В роки громадянської війни й іноземної інтервенції Чернігів багаторазово переходив з рук у руки протиборчих сторін, що остаточно зруйнувало його економіку та комунальне господарство. 6 листопада 1919 р. місто було звільнено, і одразу сюди повернулись губерньські партійні і радянські органи, що тимчасово перебували в Городні. Цього ж місяця розпочав роботу повітовий ревком. Це закріплює за містом функцію адміністративного осередку губернії, перетворюючи його на центр політичного життя.

Однак його жителі продовжували страждати від нестачі продовольства, палива та питної води, нестабільності грошового курсу, низької заробітної плати та безробіття. Ці фактори вплинули на кількість населення не лише Чернігова, що на 1920 р. був одним з 12 губерньських міст, а й інших міських поселень України.

Розруха в країні змушує урядовців здійснити облік у різних галузях суспільного життя. Переписи, проведені в 20-х рр., конструктивно дали відповідь на безліч питань демографічного, соціального, освітнього, національного, економічного, комунального характеру тощо. Радянське керівництво в цей період часто звертається до практики переписів. Така позиція давала можливість тримати руку на пульсі змін, що проходили у суспільстві та народному господарстві.

Декретом Раднаркому від 22 квітня 1920 р. мотивовано поєднання демографічно-професіонального і сільськогосподарського перепису з коротким обліком промислових підприємств. Чернігівська губернія із адміністративним центром була переписана за повною програмою. Однак у зв'язку з військовими діями, що не припинялись, в Україні не вдалося переписати близько 16% населення. Перепис 1923 р. охопив усе міське населення і був об'єднаний з промисловим і торговим [2]. Таким чином, було зібрано багатющий матеріал, що став невичерпним джерелом для розвідки з історії Чернігова.

Починаючи з 1920 р. реалізуються заходи з відбудови зруйнованих промислових об'єктів та установ, що стимулює міста надолужувати втрати в населенні. Введення непу певною мірою

врятувало міста від повної демографічної катастрофи. Вироблена селянами продукція забезпечила місто харчами, а легка промисловість у процесі перебудови ліквідувала гостру нестачу товарів на внутрішньому ринку. Населення Чернігова на 1920 р. складало 29 995 тис. чол., що становило 2,05 % від загальної кількості жителів дев'яти губернських центрів. На 1923 р. кількість жителів міста зросла на 6 749 тис. чол. і складала 36 744 тис. чол. Цей приріст був в основному механічним – за рахунок мігрантів з села. Порівняно до загальної тенденції скорочення кількості жителів у дев'яти губернських містах на 8 905 тис. чол., це свідчило про стабільне функціонування підприємств та установ, які могли забезпечити роботою [3].

Чернігів, будучи адміністративним, проте недостатньо розвинутим промисловим та торгівельним центром, не зруйнувала політика радянської керівництва у цих галузях, як це сталось з Одесою, Миколаєвом (крах зернової політики з Заходом), Катеринославом (катастрофічна руйнація фабрично-заводської промисловості) тощо.

Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 7 березня 1923 р. "Про адміністративно-територіальний поділ" було скасовано старий адміністративний поділ "волость – повіт – губернія" і введено новий – "район – округа – губернія". Згідно з даною постановою в Україні було проведено тотальну адміністративну реорганізацію. Замість 12 постало 9 губерній: Волинська, Донецька, Катеринославська, Київська, Одеська, Подільська, Полтавська, Харківська. Залишилась також і Чернігівська. Однією з причин реорганізації була спроба здешевити радянський державний апарат та зменшити роздрібненість територій і адміністративних одиниць [4].

У 1923 р. у Чернігові нараховувалось 14 434 тис. чол. "самодіяльного" населення, під яким слід розуміти осіб обох статей старших 10 років, що мали самостійний заробіток, а також тих, що жили на кошти державних та громадських установ [5]. Згідно з показниками вікового складу городян, взявши за середнє 15–59 років (23 487 тис. чол.), відсоток зайнятого населення склав 61,5. У цей перелік входить і 1 958 тис. робітників, які працювали на підприємствах міста і становили 13,5% до самодіяльного [6]. Особи ж, зайняті у сільському господарстві, склали 3,9% до самодіяльного [5]. Такий відсоток свідчить, про те, що Чернігів, як і інші губернські міста, ставши на шлях урбанізації, втрачає свої

сільськогосподарські риси, зробивши перші кроки до утвердження себе економічним центром.

Аналіз тенденцій у змінах соціальної структури жителів Чернігова, згідно з розподілом самодіяльного населення за 16 ознаками, виділеними В.В.Підгаєцьким, підтверджує трансформації, що пройшли в соціально-управлінських сферах. Однак фіксуються його основні адміністративні риси, до яких додаються яскраві господарські характеристики [7].

Місто – це в першу чергу соціальна організація, яка в процесі свого розвитку прагне забезпечити комфортне та благоустроєне проживання своїх жителів. У 1918–1920 рр. у Чернігові було видано 1 770 ордерів на заселення квартир окремих прошарків суспільства та ряду готелів [8, 111]. У 1923 р. загальне число житлових помешкань (зайнятих та незайнятих), становило 6 304, включаючи заклади спеціального призначення – лікарні, в'язниці, дитячі будинки тощо. Площа житлових кімнат у них складала 496,6 тис. кв. аршин, в середньому на одного мешканця житлової площі припадало 13,5 кв. аршин. Всього у Чернігові кількість володінь складала 3 106, з них забудованих володінь – тобто великих володінь, де принаймні була б одна хата або торгівельно-промислова будівля – 2 927 тис., площею в 1 952,3 тис. кв. сажнів. Число житлових будівель становило 3 935, в тому числі кам'яних – 293, під вогнетривким дахом – 3 371. Всього ж зайнятих житлових квартир було 6 216 (не зайнято – 27), площею 440,8 тис. кв. аршин. Кількість мешканців, які проживали у вказаних квартирах, становила 33 445 тис. чол. Крім того, в 61 інтернаті спеціального призначення проживало 3 299 мешканців [5].

Як бачимо, житловий фонд міста поступово виходить з кризового стану. Після тотального усупільнення в роки "воєнного комунізму" його утримання лягло важким тягарем на місцевий бюджет. Введення непу змінило житлову політику Радянської держави в методах експлуатації комунального господарства. Були складені списки будинків, необхідних для міських установ, всі інші закріплювались за колишніми господарями або здавались в оренду. У Чернігові її строк встановлювався від 2 до 9 років. Орендна плата визначалась в обсязі 30 коп. за квадратний сажень і коливалась у деяких будинках від 3 р. 60 коп. до 1 100 р. на рік [9]. З огляду на неможливість державою самостійно утримувати, а тим більше реконструювати суспільний житловий фонд, за необхідне було визнано провести денационалізацію невеликих

будинків, а також заохочувати до житлового будівництва трудящих, надавати їм допомогу в формі пільгового кредитування.

Таким же шляхом урядовці пішли й у відбудові промисловості. В 1921 р. за рішенням губнаргоспу було визначено перелік підприємств, які залишались у підпорядкуванні держави або здавались в оренду. На відбудову державних установ йшли кошти, отримані від орендарів. У другій половині 1921 р. відновили роботу чавуноливарний, клінкерний, оцтовий, пивоварний заводи, друкарня. Найбільший завод з виробництва сільськогосподарського реманенту "Жовтневий молот", де працювало 43 робітники, після річної діяльності припинив роботу внаслідок нестачі палива, відновивши її лише у вересні 1924 р. [8, 113].

В число облікованих промислових закладів на 1923 р. увійшли всі заклади незалежно від числа робітників чи службовців, включаючи "заклади-одинці", що мали власне чи службове приміщення при наявності технічного обладнання або спеціального інвентарю (машин чи інструменту), механічного двигуна, чи користувались найманою працею. Отож, у 122 промислових установках, в тому числі 19 з механічним двигуном, було зайнято 747 осіб [5].

Таким чином, Чернігів стає центром промислового виробництва губернії. Його промислове життя визначає значення міста як соціального організму, хоча й не є історично характерним, як в епоху появи та розбудови міст було торгове життя.

Після попереднього згортання в роки громадянської війни в умовах непу зростає державна й кооперативна роздрібна торгівля. На 1923 р. кількість торгівельних закладів (що торгують у постійних помешканнях, з місця чи в ятках) складала 612, в них було зайнято 1 046 чол. У 1925 р. їх кількість зросла і становила 1 026 закладів та "точок", з них 882 були приватними. Майже дві третини товарообігу припадало на державну і кооперативну торгівлю і трохи більше третини – на приватну [5; 8, 115].

Безумовно, до однієї з головних функцій міста, які ще в 1924 р. виділив В.Г.Анциферов [10], відноситься система транспорту та зв'язків з регіоном, а також комунального господарства, зокрема електро- і водопостачання. У 1921–1925 рр. замість вузькоколійки Чернігів–Крути споруджено нову залізницю Чернігів–Ніжин з мостом через р.Десну. 22 листопада 1925 р. стала до ладу залізнична станція Чернігів. Працювала річкова пристань. На 1923 р. до водогінної мережі було приєднано 685 володінь, із

них з недіючим водогоном – 84. В цілому до мережі були приєднанні будівлі, зайняті державними закладами та експлуатовані безпосередньо комунальними органами [11]. На 1925 р. довжина міської водогінної мережі становила 26,6 км., нею користувалось 3,2 тис. абонентів. Працює міська і невелика збудована на лісопильному заводі електростанція. В цілому електроосвітлення використовували 3,8 тис. абонентів [8, 114].

Тісно пов'язані з благоустроєм міста – водопроводом, освітленням, опаленням, каналізацією – охорона здоров'я і гігієна його жителів. У 1923 р. у місті відкрився інститут фізичних методів лікування імені Воровського, що свідчить про медично-просвітницьку роль Чернігова як лікарського центру. Однак головна увага, звичайно, звертається на заклади такого типу, як лікарні, санаторії, амбулаторії, пологодопоміжні тощо. Станом на 1 жовтня 1924 р. до системи охорони здоров'я входила мережа загальноцивільної, лікарсько-профілактичної робітничої медицини, а також установ охорони матері і дитини та санітарно-епідемічного підвідділу. Зокрема, в місті діяла лікарня з амбулаторією і поліклінікою при ній на 400 ліжок і загальна лікарня на 40 ліжок, в яких працювало 34 лікарів та 65 інших представників медичного персоналу. Працювало 2 стоматологічні кабінети, які обслуговували 12 зубних лікарів та техніків, 4 аптеки, поліклініка, фабрично-заводський медпункт, рентген-установка та 2 (клінічна і санітарно-бактеріологічна) лабораторії, 2 дезінфікатори, венерологічний і туберкульозний диспансери [5].

За здоров'ям матері та дитини піклувались у будинку дитини (46 ліжок), немовляти (29 ліжок), яслах та молочній кухні. В цих закладах працювало 24 медпрацівники, включаючи 7 лікарів [5].

Як бачимо, Чернігів будучи губернським містом, поступово набирає темпів у піднесенні різних галузей господарства та соціальних інституціях, утверджуючи за собою статус адміністративного, політичного, промислового, торгівельного, транспортного, медичного центру регіону. На жаль, місту було визначено скромну роль, відведена союзним та республіканське керівництвом, що негативно вплинуло на його піднесення.

Важкого удару статусу Чернігова завдала постанова ВУЦВК й РНК УСРР від 1 серпня 1925 р "Про ліквідацію губернь і про перехід на триступеневу систему управління". Протягом серпня 1925 р. Чернігівська губернія, разом з губернськими установами, розташованими в місті, була ліквідована, а її територія залиши-

лася у складі Глухівської, Конотопської, Ніжинської і Чернігівської округ УСРР. Зрештою, до 1 жовтня 1925 р. в Україні функціонували 41 округа та 635 районів (окрім Молдавської автономії) [12].

Таким чином, Чернігів став центром округу, а це вже була явна криза. В ситуації "пожвавлення Рад", у жовтні 1925 р., секретар ВУЦВК А.І. Буценко зазначив, що в Чернігові досі не створена міська рада [13]. Місто, єдине з усіх колишніх губернських центрів України за переписом 1926 р., втрачає майже півтори тисячі в населенні (1 510 чол.) [14]. Така ситуація стала закономірною з огляду на постійні трансформації, нововведення та реорганізації, що позначалася на всіх сферах життя міської громади.

Література

1. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України 1920–1930 рр. // Автореф. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 19 с.; Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. – Киев; Одесса, 1990. – С. 25; Мащенко В. Споживча кооперація Чернігівщини: історія та розвиток // Сіверянський літопис. – 2002. – №1. – С. 88–92; Лозовський Б.А. Про помилки у висвітленні історії Чернігова // Український історичний журнал. – 1968. – №2. – С. 159–160; Подгаецкий В.В. Города Украины в годы непа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). – Днепропетровск, 1994. – 174 с. Пиріг П. З історії Чернігівського наукового товариства (20–30 рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2002. – №5. – С. 49–50.
2. Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в РСРР і в капіталістичних країнах) / Під ред. М.В.Птухи. – К., 1936. – С. 16–24.
3. Підраховано автором за матеріалами переписів 1920, 1923 рр. (Население Украины по данным переписи 1920 / Сводные данные по губерниям и уездам) // Статистика України. №28. Серія І. Демографія. – Т. 1. – Вип. 1. – Харків, 1920. – 50 с.; Населення в містах України (за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р.) // Статистика України. – №77. – Серія І. Демографія. – Т. 2. – Вип. 3. – Харків, 1925. – 135 с.
4. Административно-территориальное деление Украины (По данным Центральной Административно-территориальной комиссии). – Харьков, 1923. – С. 2–8.; Павлюк А.П. Економічне районування та адміністративно-територіальний устрій України: історичний огляд // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1997. – №33. – С. 3–5.
5. Україна: Статистичний довідник. – Харків, 1925. – С. 480–492.
6. Населення в містах України (за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р.) // (Статистика України. – №77. – Серія І. Демографія. – Т. 2. – Вип. 3. – Харків, 1925. – С. 12–15.

7. Подгаецкий В.В. Города Украины в годы непа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). – Днепропетровск, 1994. – С. 66–75.
8. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 111.
9. Отчет губернского исполнительного комитета IX созыва губернского съезду Советов Черниговщины за 1924 год. – Чернигов, 1925. – С. 35.
10. Анциферов В.Г. Пути изучения города как социального организма. – М., 1926. – 147 с.
11. Статистика України. Серія XIV. Міська статистика. – №56.– Харків, 1924. – 72 с.
12. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-ступеневій системі врядування (За даними на 1 жовтня 1925 р.) – Харків, 1925. – С. 3–10.
13. Гонтарь А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития. – Киев; Одесса, 1990. – С. 17.
14. Підраховано автором за матеріалами переписів 1923, 1926 рр. (Населення в містах України (за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 р.) // Статистика України. – №77. – Серія I. Демографія. – Т. 2. – Вип. 3. – Харків, 1925. – С. 12–15; Всесоюзная перепись населения 1926 г. / ЦСУ УССР. Отдел переписи. – Т. 11–13. – М., 1928–29.

О.В.Разиграєв

**Стан безпеки у Волинському воєводстві
в контексті експорту більшовицької революції
до країн Європи: 1921–1926 рр.**

Волинське воєводство було однією з найбільших адміністративних одиниць II Речі Посполитої. Інтеграція та облаштування Волині як частини новоприєднаних східних земель були одними з найголовніших завдань Польської держави. Ці процеси визначалися як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Серед внутрішніх, котрі особливо відчутно вплинули на ситуацію у Волинському воєводстві, варто відмітити загальнодержавну економічну кризу 1918–1923 років, відсталість Волині внаслідок перебування її території під владою Російської імперії, а також політику національної асиміляції "ендеків", яка викликала чимало суспільних конфліктів у т. зв. "дотравневий період". Натомість одним з визначальних зовнішніх чинників, котрий вплинув на процес відбудови Волині, була спроба реалізації більшовицької ідеї експорту революції до країн Європи. Географічно вказаний

"експорт" проходив через територію західноукраїнських земель, в тому числі і Волинського воєводства, що не могло не позначитись на стані безпеки та громадського порядку в регіоні. Однією з основних структур, яка протистояла партизанським загонам та диверсійно-підривному групам (у Польщі їх офіційно називали бандами – О.Р.) комуністів на Волині, була державна поліція.

Характеризуючи українську радянську історіографію комуністичного періоду, що стосувалась теми, слід відмітити дослідження І.Васюти, Ю.Сливки, Р.Оксенюка [1]. Ці праці забарвлені ідеєю "боротьби західноукраїнського населення за об'єднання з Радянською Україною", а тому діяльність партизанських загонів та диверсійних більшовицьких груп на Волині, безсумнівно, оцінюється позитивно. Із здобуттям Україною незалежності чимало "білих плям" минувшини Волинського воєводства, в тому числі й проблем "експорту революції" та політики польських властей щодо цього, висвітлюють праці О.Зайцева, В.Комара, М.Кучерепи [2].

У середовищі польських дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ століття варто виокремити наукові розвідки Р.Літвінського, П.Маєра, А.Місюка, М.Мончинського, А.Пеплонського, які безпосередньо стосуються функціонування поліції міжвоєнної Західної Волині. Хоча ці праці у більшості, за винятком дослідження Р.Літвінського, згадують поліційні структури Волині лише у загальнопольському контексті, вони є важливими для розуміння законодавчої бази, специфіки, основних методів та напрямків діяльності державної поліції II Речі Посполитої [3].

Відповідно до незадовільного стану наукового вивчення теми в українській історіографії метою нашого дослідження є з'ясування рівня державної безпеки у Волинському воєводстві у так зв. "дотравневий період" у контексті "експорту революції" з Радянської Росії, змісту і результатів боротьби польської державної поліції з партизанськими загонами та диверсійними комуністично-більшовицькими групами (бандами).

Зазначимо, що більшовицький курс на "світову революцію" з початку 1920-х років дещо видозмінився, тобто перейшов із відкритого збройного протистояння до таємної підготовки та підтримки комуністичних повстань, організованих спеціально вишколеними та навченими диверсантами.

Комуністичний рух на теренах Волинського воєводства концентрувався навколо Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) (з жовтня 1923 року – Комуністична партія Західної

України – КПЗУ). Підрозділи польської державної поліції зафіксували комуністичні осередки на Волині ще у 1921 році [4]. Водночас джерела, що зберігаються у фондах державних архівів Волинської (ДАВО) та Рівненської (ДАРО) областей України, свідчать про підтримку комуністичних гасел місцевим населенням. Даний факт підтверджує і польський історик Я.Кенсік, зазначаючи, що "місцеве (непольське) населення маніфестувало своє сепаративне налаштування щодо офіційної влади, нерідко піддаючись ультра-лівій пропаганді" [5]. Це пояснюється як надзвичайно важкими економічними умовами у 1921–1923 роках, так і політикою "національної асиміляції", котра активно проводилась "ендеками" й викликала її несприйняття місцевим українським населенням, яке переважно проживало на селі. Український дослідник М.Кучерепа зазначає: "Волиняни прийняли нову владу досить неприязливо, вороже, вважаючи поляків за окупантів" [6]. На думку В.Козири, "концепція "ендеків" відмовляла непольським мешканцям держави у праві на вільний національний розвиток, прагнучи перетворити їх на громадян нижчої категорії, більше того, проголошувала необхідність денационалізації (полонізації) українців та білорусів..." [7].

Тогочасне поширення комуністичної ідеології у Волинському воєводстві підтверджує лист острозького старости від 12 травня 1921 року до воєводського управління в Луцьку. Так, у гміні Майків під поліційний постерунок було підкинута комуністичні агітаційні матеріали. Староста повідомляв, що негайно видав розпорядження відділові IV-Д (осередок політичної поліції) в Острозі, щоб той встановив, звідки походять ці матеріали, і осіб, які їх поширювали. Були там, зокрема, такі брошури, як "Хто такі комуністи", "Армія капіталу і армія праці", "Де справжня свобода" М.Бухаріна, ін. [8].

Антипольська комуністична пропаганда на теренах Волинського воєводства становила лише один з аспектів більшовицької діяльності. На початку 1920-х років свій вплив на Волинь поширила спецслужба більшовиків – Закордонний відділ (Закордот) ЦК КП(б)У. Першочерговим завданням вказаної організації було створення диверсійно-підривних загонів для проведення дестабілізаційної діяльності на Волині. Остання у підсумку повинна була спровокувати польсько-радянську війну з метою повернення УСРР західноукраїнських земель та встановлення радянської влади у Польщі. Для потреб комуністичних організацій Волинсь-

кого воеводства військовослужбовці Закордоту перекидали на терени II Речі Посполитої не тільки кошти та пропагандистсько-агітаційну літературу, але й також таємних співробітників, зброю та амуніцію.

Стабілізувати внутрішню ситуацію та забезпечити громадській спокій у Волинському воеводстві були покликані сили державної поліції. Це завдання було надзвичайно важким з огляду на сферу обов'язків поліційних структур, умови праці та матеріальну базу. Варто додати, що до 1924 року (часу створення Корпусу охорони прикордоння – КОП) поліція ще й забезпечувала охорону східного кордону II Речі Посполитої.

На початку 1920-х років поліції у Західній Волині довелося зіткнутися з вкрай напруженою ситуацією, породженою антипольськими збройними виступами диверсантів. До перших диверсійних акцій, здійснених збройними формуваннями з Радянської Росії, можна віднести розгром двох поліційних постерунків у Ковельському повіті в червні 1921 року та захоплення містечка Мізоч на теренах Дубнівського повіту 18 липня того ж року [9]. Дестабілізація суспільного життя, яка була пов'язана із революційно-комуністичною антидержавною діяльністю, серйозно турбувала Міністерство внутрішніх справ (МВС). В одному з циркулярів міністр Ц.Ратайський писав: "Численні відомості, що регулярно надходять протягом останнього часу до МВС, однастайно підтверджують посилення комуністичної агітації в нашій країні в останні місяці". Волинський воевода у листі до старост від 7 жовтня 1921 року писав: "Як відомо панам старостам, комуністична агітація на території Волинського воеводства набирала і набирає великих розмірів" [10]. Тим часом кількість організованих повстанських загонів Закордоту стрімко зростала. Лісиста місцевість сприяла проведенню партизанської боротьби у краї. У 1921 році в північній частині Волині діяли загани Островського (200 осіб), Василевського (60 осіб) і Русакова (17 осіб). Зауважимо, що ефективна діяльність підрозділів політичної поліції протягом 1921–1922 років сприяла паралізації діяльності загонів більшовицької спецслужби. "Dziennik Wołyński" 24 січня 1923 року повідомляв про початок у Волинському окружному суді процесу проти Закордоту ЦК КП(б)У. На лаві підсудних опинились 73 особи [11].

Однак із ліквідацією активності Закордоту стан безпеки у Волинському воеводстві не покращився. Протягом 1923–1924 років

стрімко постають бойові підрозділи, організовані як силами місцевих комуністів, так і закинуті з СРСР. Партизанські загони комуністичного спрямування, котрі місцева преса називала бандами, нападали на двори та господарства польських осадників, проводили диверсійні операції проти військових сил та поліції. Потужні угруповання були зафіксовані у Луцькому, Ровенському, Дубнівському, Володимир-Волинському та Здолбунівському повітах.

Протягом 1923–1925 років волинська преса була переповнена повідомленнями про вкрай незадовільний стан безпеки у воєводстві, спричинений як черговими нападами революційних диверсантів, так і небувалим поширенням кримінальної злочинності. Так, у березні 1923 року двоє більшовицьких солдат, незаконно перетнувши кордон в околиці колонії Кураж, напали на місцевого жителя М.Гравовського. Відступаючи на радянську сторону, вони смертельно поранили польського солдата. У вересні 1923 року на теренах Острозького повіту невідомі здійснили напад на постерункового Я.Земьона. Забравши в останнього зброю, нападники силою перетягнули його на територію Радянської України [12].

Протидія функціонуванню комуністичного руху була головним й водночас нелегким завданням політичної поліції. Поряд із таємним наглядом як основним методом діяльності вищевказаного підрозділу активно реалізовувалась превентивно-репресивна активність. На Волині влітку 1923 року поліція за участю військ провела 36 спецоперацій та 108 розвідок проти загонів комуністичних партизанів. Наступним кроком стали масові арешти "революціонерів". Із 75 заарештованих військовопольовий суд у Луцьку засудив більшість на тривалі терміни ув'язнення. Незважаючи на арешти та суди, стан безпеки на Волині починаючи з кінця 1923 року все більше загострювався. Тут, розпочиналось "повзуче антипольське постання". У відповідь влада розпочинає паціфікацію "східних кресів". На посади воєвод призначаються генерали польського війська з широкими повноваженнями у внутрішній діяльності. Проте у повсякденні постійно давалась взнаки бідна матеріальна база, кадровий голод та відсутність досвіду. На думку воєводської державної адміністрації, за тогочасних умов навіть добре організована система варті не могла гарантувати належного рівня безпеки регіону.

Згідно з поліційними рапортами, у вказаний період в Острозькому повіті під керівництвом КПЗУ діяла банда більшо-

вицьких диверсантів у кількості близько 60 осіб. Ними були скоєні напади на оселі польських осадників, фільварки та постерунки поліції у Майкові, Могилянах та Стадниках. 8 серпня 1924 року на теренах Горохівського повіту озброєні диверсанти здійснили напад на постерунок поліції [13].

За підрахунками часопису "Życie Wołynia", в період з 1921 по 1924 рік напади більшовицьких загонів виглядали наступним чином: 1921 рік – 15 нападів, 1922 рік – 43 (крім того, зафіксовано 17 акцій саботажу), 1923 рік – 18 (80 випадків саботажу), 1924 рік (станом на 1 жовтня) – 354 [14].

Стан безпеки у Волинському воєводстві загострився наприкінці 1924 – у першому кварталі 1925 року у зв'язку з підготовкою запланованого на весну збройного повстання, яке спільно готували КПЗУ та Закордонний відділ ЦК КП(б)У. Однак неузгодженість та суперечки між КПЗУ та Закордонним відділом ЦК КП(б)У, з одного боку, та добра робота польської розвідки, з іншого, призвели до широкомасштабної операції з ліквідації підпільних комуністичних угруповань на теренах Волинського воєводства навесні 1925 року. В період з 30 березня по 3 квітня у Володимир-Волинському, Ковельському та Луцькому повітах було заарештовано 204 особи. Крім того, потужні революційні організації були викриті у Дубнівському, Ровенському та Кременецькому повітах [15].

Таким чином, з середини 1925 року внаслідок поліцейних заходів стан безпеки на Волині значно покращується. Загалом протягом 1925 року силами поліції було ліквідовано 47 й заарештовано близько 1500 революційних активістів. Вже з 1926 року – у зв'язку з масовими арештами 1925 року – спостерігався спад репресивної активності, спрямованої проти комуністів. Після 1926 року відділи політичної поліції перейшли від масових акцій до тактики арештів керівництва та активу антидержавних комуністичних угруповань. Одним з найбільших був Володимир-Волинський судовий процес над 151 членом КПЗУ, що почався 15 листопада 1926 року і тривав 58 днів.

Важливою проблемою в контексті вивчення стану безпеки у Волинському воєводстві в 1921–1926 роках є ставлення населення до тогочасної суспільної ситуації. Ми вже згадували, що українське населення, яке за даними перепису 1931 року становило близько 68%, здебільшого прихильно ставилось до комуністичних гасел, будучи розчарованим політикою "національної асиміляції", а також важкими економічними умовами у досліджуваній період. Натомість польська меншість, котра становила близько 17% від загальної кількості населення, категорично

виступила проти більшовицьких диверсантів, більше того, активно висловлювала свою громадську позицію. Загалом польське населення Волинського воєводства можна умовно поділити на 4 групи: автохтонний елемент (селяни, шляхта "загородова"), група представників державної адміністрації, військові та цивільні осадники, а також земіянство та духовенство. Найбільшою громадянською активністю у "дотравневий" період вирізнялись представники останніх двох груп, які розгорнули справжню громадянську кампанію за впровадження надзвичайного стану. Питання про впровадження надзвичайного стану піднімалось ще у 1922–1923 роках, однак найбільшого розголосу набуло восени 1924 року. 9 листопада відбувся Ковельський, а 11 листопада 1924 року – Дубнівський з'їзди земіян та військових осадників. Вони наголошували на тому, що запровадження надзвичайного стану на певний період буде лише поворотом до нормалізації життя і є єдиним заходом, який Конституція 1921 року може протиставити підривному більшовицько-комуністичним елементам. Як було записано у резолюції Дубнівського з'їзду, "широкий загаль населення як польського, руського (українського – О.Р.), єврейського, чеського та німецького прийме надзвичайний стан з похвалою до уряду" [16]. У резолюції Ковельського з'їзду зазначалось: "Бандитизм на Волині прийняв жажливі форми та розміри.... Він вже не має характеру окремих виступів, натомість ми маємо справу із спланованою політичною акцією, яка проводиться з метою відторгнення "східних кресів" від Польщі... З'їзд вимагає від сейму та уряду закриття східного кордону і запровадження надзвичайного стану у прикордонній смузі, а також в окремих місцевостях відповідно до стану безпеки.." [17].

Слід зауважити, що вказаний з'їзд піддав жорсткій критиці діяльність державної поліції, водночас вимагаючи звільнення її керівного складу та селекції особового. Загалом у середовищі осадників та земіян піднімалось питання організації загонів самооборони, позаяк, на думку останніх, влада не могла забезпечити стабілізацію внутрішнього життя. Крім того, вказані групи польського населення Волинського воєводства висловили своє негативне ставлення до податкової політики держави щодо селян. На думку польських осадників та земіян, обкладання селян "податками, які вони (тобто селяни – О.Р) не розуміють", під час напруженої суспільної безпеки є негативним явищем. Разом з тим, звертаючись до незадовільного стану безпеки, вказані верстви польського населення Волині відмічали занадто малу кількість поліційних постерунків, нестачу справних комунікацій,

невідповідність адміністративного поділу тогочасним реаліям, а також відсутність "свідомості культурного посланництва органів державної адміністрації на Волині" [18]. Громадська активність польського населення викликала справжню дискусію у суспільстві. Висловлюючи офіційну позицію, міністр внутрішніх справ Ц.Ратайський погодився з нещільністю східного кордону, розгулом бандитизму та високими податками, однак зазначив, що запровадження надзвичайного стану є зайвим [19]. Міністра внутрішніх справ підтримав і віце-міністр С.Тугут, заявивши, що запровадження надзвичайного стану образить законослужняних громадян [20]. Зазначимо, що дискусії про запровадження надзвичайного стану тривали ще у першому кварталі 1925 року, однак невдовзі, після значного покращення стану безпеки на Волині, вони припинились.

Отже, у 1921–1926 рр. Волинське воєводство стало ареною диверсійно-революційної діяльності комуністичних загонів більшовицького спрямування, котрі мали на меті спровокувати військовий конфлікт між II Річчю Посполитою та СРСР для подальшого приєднання західноукраїнських земель до Радянської України та наступного "експорту" більшовицької революції до країн Європи. Незважаючи на слабкість новоствореної Польської держави, господарську розруху та підтримку непольським населенням Волині комуністичних гасел, заплановане повстання не відбулось. Непорозуміння між КПЗУ та Закордонним відділом ЦК КП(б)У, створення КОП та масові арешти навесні 1925 року сприяли внутрішній стабілізації та покращенню стану безпеки на Волині.

Література

1. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1922–1939). – Львів: Вид. Львівського університету, 1985. – 346 с. Оксенюк Р. Нарис історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів: Вид. Львівського університету, 1970. – 275 с.

2. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) // УІЖ. – 1993. – №1. – С. 72–83; Комар В. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1998. – 16 с; Його ж. "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939) // УІЖ. – 2001. – №5. – С. 120–128; Kuczerepa M. Polityka II

Rzeczypospolitej wobec Ukraińców na Wołyniu w latach 1921–1939 // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. IV, z.1. – S. 139–154.

3. Litwiński R. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w latach 1921–1939. Organizacja i główne kierunki działania // Ukrainica Polonica. – 2004. – T. 1. – S. 185–200; Ibidem. Kontrola granicy wschodniej przez Policję Państwową w okresie międzywojennym // Buletyn Informacyjny PAN. Oddział w Lublinie. – №8. – Lublin, 2003. – S. 70–78; Majer P. Kilka uwag o wzorcu osobowym policjanta w II Rzeczypospolitej // Przegląd Policyjny. – 1992. – №4. – S. 76–91; Misiuk. A. Organizacja policji politycznej w Polsce w latach 1919–1923 // Problemy Kryminalistyki. – 1989. – №85–186. – S. 329–340; Ibidem. Z dziejów organizacji policji w II Rzeczypospolitej w latach 1918–1926 // Przegląd Policyjny. – 1991. – №1. – S. 9–22. Ibidem. A Miejsce Policji Państwowej w strukturze aparatu państwowego II Rzeczypospolitej w okresie 1919–1926 // Dzieje Najnowsze. – 1991. – №2. – S. 50–58. Mączyński M. Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej; organizacyjno-prawne podstawy funkcjonowania. – Kraków, 1997; Peptoński A. Udział organów bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej w inwigilacji ruchu komunistycznego w latach 1918–1926 // Z Pola Walki. – 1982. – №1–2. – S. 183–198; Peptoński A., Kopczyk H. Zwalczanie ruchu komunistycznego przez policję polityczną II Rzeczypospolitej (1918–1926) // Zeszyty Naukowe Akademii Spraw Wewnętrznych. – 1982. – №31. – S. 34–58.

4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 86 (Ровенское поветовое управление государственной полиции), оп. 2, спр. 5, арк. 2.

5. Kęsik J. Województwo wołyńskie 1921-1939 w świetle liczb i faktów // "Przegląd Wschodni. – 1997. – T. IV, z. 1(13). – S. 102.

6. Kuczerepa M. Op.cit. – S.140.

7. Козира В. Політика Міністерства Внутрішніх Справ Польської Республіки щодо Східних Кресів у 1918–1926 рр. // Ukrainica Polonica. – T. II. – 2005. – С. 29.

8. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46 (Волинское воеводское управление города Луцка), оп. 9, спр. 6, арк. 6.

9. Оксенюк Р. Вказана праця. – С. 185–186.

10. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 5, арк. 3.

11. Dziennik Wołyński. – 1923. – №10. – 24 stycznia. – S.1.

12. Ibidem. – 1923. – №27. – 20 maja. – S. 2.; Ibidem. – 1923. – №44. – 16 września. – S. 4.

13. ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 4, арк. 25, 132.

14. Życie Wołynia. – 1924. – №42. – 16 listopada. – S. 7.

15. Ibidem. – 1925. – №15. – 12 kwietnia. – S.12; Ibidem. – 1925. – №16. – 19 kwietnia. – S. 16.

16. Ibidem. – 1924. – №43. – 16 listopada. – S. 4.

17. Ibidem – S. 8.

18. Ibidem. – 1924. – №45. – 7 grudnia. – S. 6, 1.

19. Ibidem – S. 9.

20. Ibidem. – 1924. – №47. – 24 grudnia. – S.15.

**Профілактична допомога застрахованим в Україні
у 20–30-х рр. ХХ ст.**

Невід'ємною складовою медичного страхування 1920–1930-х рр. була профілактична допомога застрахованим, що здійснювалася через функціонування будинків відпочинку різних типів. Організація профілактичної допомоги розглядалася більшовиками як важливий елемент класової теорії. Змальовуючи чорними фарбами матеріальне становище робітників у буржуазних державах, партійні ідеологи стверджували про відсутність там турботи про здоров'я працюючих. Боротьба із епідеміями та заразними хворобами робітників, на їх думку, проводилася заради охорони здоров'я самої буржуазії. На противагу цьому, радянська влада проголошувала своїм завданням не лише ефективно лікувати робітників, але й проводити профілактичні заходи по "боротьбі із чотирма ворогами робітничого класу, які дісталися у спадок від старого ладу: туберкульозом, сифілісом, алкоголізмом та нервовими хворобами" [3, с. 39].

Профілактична допомога застрахованим у 20–30-х рр. ХХ ст. не була предметом спеціального історичного дослідження. Однак вже у вказаний період з'явилися популярні праці з цієї проблеми, написані представниками страхових органів [2; 25]. Законодавча база щодо функціонування профілактичних установ міститься у збірниках нормативних актів [26] та збірниках документів [12]. Окремі аспекти проблеми висвітлені у загальних працях із соціального страхування [3; 6; 13; 16; 18; 19; 24], матеріалах статистики [21; 22; 23] та в періодичній пресі того часу.

Метою даної статті є висвітлення процесу забезпечення профілактичною допомогою застрахованих в Україні у 1920–30-х рр. Мета реалізується через розв'язання таких дослідницьких завдань: визначення місця і ролі профілактичної допомоги в радянській системі соціального страхування; розкриття діяльності страхових органів із забезпечення профілактичною допомогою застрахованих; аналіз динаміки та ефективності функціонування профілактичних установ.

Найпростішими профілактичними установами були будинки відпочинку. Вперше спеціальні установи для відпочинку робітників були створені в 1920–1921 рр. у промислових центрах: Ленін-

граді, Москві, на Уралі. Термін перебування в будинках відпочинку становив 14 днів. У квітні 1921 р. з'явився декрет РНК "Про будинки відпочинку", в якому вказувалося, що установи такого типу організуються губпрофрадами "з метою надання робітникам і службовцям можливості відновити свої сили і енергію протягом отриманої ними чергової відпустки в найбільш сприятливих і здорових умовах [18, с. 83]. На 1923 р. більшість губерній України мали свої будинки відпочинку, розміщені в колишніх садибах, палацах чи дачах. В Донбасі під будинок відпочинку був пристосований навіть колишній Святогорський монастир, який вважався одним із найкрасивіших місць Радянського Союзу [13, с. 29].

З самого початку утримування профілактичних закладів планувалося здійснювати за державний кошт. Однак вимушений перехід до НЕПу з його госпрозрахунковим принципом вніс свої корективи. Через фінансові труднощі з 1924 р. утримання будинків відпочинку було знято із державного забезпечення. За рішенням радянсько-партійного керівництва весь тягар матеріального утримання даних установ переносився на профспілки та страхові каси. У 1924–25 р. витрати на профілактику сягали 6,6%, в 1925–26 р. – 4,8%, 1926–27 р. – 4,9%, 1927–28 р. – 5,1% усіх витрат страхових кас [2,48].

В листопаді 1926 р. за угодою між ВЦРПС, НКП, ВРНГ господарські органи були звільнені від сплати профспілкам відсотків на організацію будинків відпочинку. З цього часу головну роль в утриманні будинків відпочинку для робітників відіграли страхові каси, які виділили для цього значну частину своїх коштів. Окрім матеріальної участі, профспілки та страхкаси очолили роботу з організації відпочинку. Вони розподіляли місця, проводили відбір хворих, виробляли обіжники та інструкції для керівництва, розглядали скарги хворих. За кошти страхових кас здійснювалася і оплата проїзду застрахованих [2, с. 45].

Значну увагу більшовики приділяли відбору та направленню застрахованих на лікування та відпочинок. Головним завданням при цьому було не лише відібрати осіб, які дійсно потребують медичної та профілактичної допомоги, але й забезпечити більшість місць за представниками робітничого класу. Для цього при направленні до будинків відпочинку здійснювався медичний та соціальний відбір. Медичний відбір здійснювали відбірні або лікарсько-контрольні комісії. Завданням соціального відбору було

направити до будинків відпочинку тих, "хто є найбільш цінним для пролетарського суспільства [25, с. 87].

За обіжником ГУСС від 9 травня 1929 р. та роз'ясненням ЦУСС оплата за проїзд до будинків відпочинку напряму залежала від заробітної плати направлених осіб. Право проїзду за державний кошт мали працівники, заробіток яких складав до 60 крб. Особи, заробітна плата яких складала від 60 до 125 крб., могли розраховувати на державну допомогу, якщо витрати за проїзд складала більше 2 крб. При заробіткові понад 125 крб. на місяць проїзд за рахунок страхових органів не оплачувався [26, с. 123–124].

Початком організованої профілактичної кампанії в Україні можна вважати 1923–24 р. Цього року Головоцстрахом України було асигновано на курортну допомогу застрахованим 800 000 крб., що забезпечувало 2 500 ліжок на курортах та 5 000 – в будинках відпочинку. Із загальної суми на потреби Донбасу виділено 250 000 крб. [7, с. 43]. Поступово обсяг застрахованих, що перебували у будинках відпочинку, збільшувався. Так, якщо на 1924 р. Харківська губстрахкаса отримала 700 місць у будинках відпочинку, то в 1925 р. – 1 603 [15, с. 14].

Із загальної кількості місць у будинках відпочинку – 80% передбачалося для робітників від станка. Однак, як правило, такий відсоток в округах був набагато меншим. Так, наприклад, у 1925–26 р. серед направлених до будинків відпочинку по округах, робітники становили: у Запорізькому – 63,4%, у Зіновіївському – 65,1%, у Сумському – 57,5%, у Куп'янському – 51%, у Мелітопольському – 55,6 %, у Кам'янецькому – 37%, у Проскурівському – 41,4%, у Лубенському – 38,6%, у АМСРР – 53,7% [21, с. 19]. Причини такого становища вбачалися у недостатній увазі з боку виробничих спілок до відбору для направлення в будинки відпочинку. ЦК ВКП(б) своїм обіжником №157 від 17 квітня 1926 р. у категоричній формі наказував місцевим парторганізаціям стежити за дотриманням встановлених пропорцій, не допускаючи направлення за рахунок даної квоти працівників страхкаса та партійних органів [14, с. 49].

За планом, складеним Головоцстрахом і затвердженням Президією Всеукраїнської ради професійних спілок, у 1925–26 операційному році повинно було пропущено: через будинки відпочинку – 56.730 осіб, рахуючи по два тижні перебування в будинку відпочинку на кожного відпочиваючого, фактично ж пройшло – 52 168 осіб [16, с. 121].

При побудові перспективного плану профілактичної допомоги на 1926–27 р. кошторис для України був зменшений майже на 600 000 крб. і складав 4 815 970 крб., з них: на будинки відпочинку заплановано – 1 855 121 крб. [8, с. 3]. У містах Святогорську, Дніпропетровську, Харкові запрацювали зимові будинки відпочинку [24, с. 32].

За період з 1 жовтня 1926 р. до 1 вересня 1927 р. профілактична допомога була надана 124 806 особам, з них за соціальним відбором – 124 486 особам, що складало 99,7%. В тому числі із загальної кількості осіб допомогу за рахунок страхових органів отримали 66 378 застрахованих [22, с. 108–110].

Збільшенням кількості застрахованих, яким надана профілактична допомога за рахунок органів соцстраху характеризується кампанія 1927–28 рр. До будинків відпочинку було відправлено 71 228 осіб. Найбільше застрахованих належали до профспілок: металістів – 22 600, гірників – 13 619 [23, с. 81–82].

У звіті Головоцстраху УСРР про діяльність будинків відпочинку в 1925/26 р. (Пленум ВЦРПС, лютий 1927 р.) повідомлялося про грубе порушення дисципліни: недотримання режиму, грубе поводження з персоналом, вживання спиртних напоїв, куріння в приміщеннях, азартні ігри. Тому, за порадою ВЦРПС, Головоцстрахом було розроблено детальну програму та план культроботи в будинках відпочинку. У директивному листі на місця вказувалося на необхідність забезпечення будинків відпочинку іграми, книгами, газетами, журналами та кінофільмами. Рекомендувалися, в обмежених обсягах, екскурсії, бесіди, лекції, доповіді. Для реалізації рішень кожна страхкаса, в залежності від кількості ліжок, повинна була мати від 1 до 13 осіб для проведення дозвілля серед відпочиваючих. В цілому, по Україні планувався 101 культпрацівник, з яких 57 бібліотекарів, 38 інструкторів фізкультури, 6 відповідальних керівників (завідувачі культроботою в найбільших будинках відпочинку). Середня вартість культобслуговування кожного застрахованого в місяць мала складати приблизно 4 крб., або 8% від загальної вартості утримання. Керівництво культроботою покладалося на окрпрофради [6, с. 35].

Однак здійснені заходи не принесли суттєвого покращення. У доповіді інспектора по перевірці Миколаївської окрстрахкаси зазначалося: "Плану проведення культроботи немає. Вона викликає скарги з боку відпочиваючих". В акті обстеження Полтавської окрстрахкаси записано: "Культробота цілком недостатня, фізкульту-

ри немає, що викликає скарги". Негативні висновки про культуроботу значилися в Шепетівській, Київській, Запорізькій, Конопольській, Уманській та Глухівській касах. Недоліки були виявлені навіть у найкрупніших всеукраїнських будинках відпочинку (№1 – у Святогорську, №2 – в Соснівці), що знаходилися у віданні Головоцстраху. Як правило, проведення дозвілля обмежувалося показом вистав (раз на тиждень) та прогулянками до лісу [1, с. 16–17].

У зв'язку із збільшенням промислового пролетаріату та необхідністю його профілактичного обслуговування значну увагу було приділено організації будинків відпочинку. VIII Всесоюзний з'їзд профспілок у своїй резолюції визнав будинки відпочинку найбільш дешевим і продуктивним заходом із масової профілактики. Страховим органам пропонувалося забезпечити функціонування будинків відпочинку і в зимовий період [9, с. 6]. В результаті у літній сезон 1928 р. у розпорядженні страхових органів України нараховувалося 32 будинки відпочинку із 12 000 ліжок, через які мало пройти 73 500 осіб (проти 72 000 у попередньому році). На розвиток будинків відпочинку було асигновано 2 000 000 крб. Собівартість одного місця складала 52 крб. на місяць (попереднього року – 26 крб.).

Значно розширилися спеціальні будинки відпочинку. Перший всеукраїнський у Святогорську (1 750 ліжок) включав у себе декілька звичайних будинків відпочинку, профілакторій, водолікувальню. Другий всеукраїнський у Соснівці (1 000 ліжок) мав у складі два туберкульозні санаторії. Нововведенням була організація в 11 округах України спеціальних колоній для робітничої молоді із пропускнуою здатністю 5 000 осіб. Режим у колоніях будувався на принципах самообслуговування та часткової участі молоді у витратах. При окремих крупних будинках відпочинку були відкриті спеціальні відділення для матерів-працівниць з дітьми у віці від 2 до 5 років) [4, с. 21–22]. Всього у 1928/29 р. на будинки відпочинку було асигновано 2 599 000 крб. для 96 250 осіб направлених застрахованих [10, с. 5].

Перенесення ваги на розвиток будинків відпочинку у профілактичній роботі та збільшення їх кількості аж ніяк не супроводжувалися якістю обслуговування застрахованих. Під час дискусій щодо реформування будинків відпочинку, що точилися на сторінках журналу "Вопросы страхования" впродовж другої половини 1929 р., було виявлено цілу низку серйозних недоліків та

порушень. Автори вказували на низький рівень медичного обслуговування (1 лікар на 200–300 відпочиваючих), неякісне харчування, майже повну відсутність культроботи. Як наслідок, більш як 2/3 застрахованих залишали будинки відпочинку раніше визначених термінів, 1/5 – отримавши путівки та кошти на проїзд, залишалися вдома. Нерідко відпочинок в уяві робітників асоціювався із розпиванням спиртних напоїв, азартними іграми, статевою розпущою [28, с. 2]. Автори приходили до єдиного висновку про те, що існуюча система відпочинку не відповідає вимогам реконструктивного періоду. Адже "мобілізація трудящих мас на виконання п'ятирічки та індустріалізацію країни вимагає такого напруження біофізичних і духовних сил, що для відновлення рівноваги витраченої енергії потрібен вплив більш гнучких факторів, ніж ті, що існують в будинках відпочинку" [27, с. 14]. Зауважувалося також, що "будинки відпочинку відстали від культурного росту робітників", тому слід шукати нові форми відпочинку, "більш культурні, більш придатні до соціалістичного будівництва, до фізичного виховання молодого покоління". Пропонувалося створити табори відпочинку для старших робітників та колонії для робітничої молоді на основі самообслуговування із запровадженням трудових процесів. Обов'язковим елементом діяльності таборів мала стати трудова допомога селянам-колгоспникам (збирання врожаю, сінокос). Така організація відпочинку мала відігравати "величезне політичне та виховне значення, посилювати зв'язок із селом" [17, с. 2–3]. Інші – ратували за воснізовані табори відпочинку для молодих хлопців та дівчат на чолі із військовими лікарями та інструкторами з військових занять. Військові заняття та маневри мали сприяти "розумному розподілу енергії" [28, с. 3].

Із згортанням НЕПу спостерігається посилення класових позицій у профілактичній роботі. Постановою ЦК ВКП(б) "Про медичне обслуговування робітників і селян" від 13 грудня 1929 р. наркоматами охорони здоров'я союзних республік пропонувалося докорінно перебудувати практичну роботу в області охорони здоров'я, більш чіткіше відображаючи в ній класову пролетарську лінію. Вказувалося на необхідність покращення профілактичної допомоги у промислових центрах, виділяючи в особливу групу основні індустріальні райони. Враховуючи важкий санітарний стан Донбасу, Раднаркому УСРР пропонувалося провести ряд заходів щодо санітарного оздоровлення цього регіону [12, с. 47]. Викону-

ючи рішення, за вказівкою колегії НКОЗ УСРР у 1931 р. у будинки відпочинку було направлено 36 000 осіб [20, с. 29].

Найближчі завдання у сфері профілактичної допомоги застрахованим мала визначити I Всесоюзна нарада страхових лікарів, що розпочала свою роботу 15 грудня 1929 р. у Москві. Нарада визнала за доцільне активізувати роботу зі створення будинків відпочинку як секторів соціалістичного побуту, а при крупних будинках відпочинку – таборів робітничої молоді. Наголошувалося на необхідності перенесення лікувальних процедур у частину будинків відпочинку та перетворення їх у профілакторії. У зв'язку із переходом на безперервний робочий тиждень актуальною була визнана організація одноденних будинків відпочинку. Планувалося закласти у бюджеті додаткові кошти на ремонти будинків відпочинку, оскільки конфісковані для цього садиби починали руйнуватися, а в районах колективізації їх почали використовувати для потреб колгоспів [13, с. 42].

На 1932 р. Президією ВЦРПС був затверджений єдиний план профілактичної допомоги, включаючи установи, що знаходилися у віданні соцстраху та наркомату охорони здоров'я. Усі профспілкові комітети до 20 березня отримали річний план обслуговування. Підвищені норми забезпечення путівками встановлювалися для робітників провідних галузей (у вугільній промисловості на 1 000 застрахованих – 200 путівок; у металургії – 175; у комунальній сфері – лише 50). Всім профспілкам категорично наказувалося при розподілі путівок забезпечити для робітників та інженерно-технічного персоналу не менше 92% путівок [11, с. 37]. В бюджеті соціального страхування на 1935 р. було заплановано відрядити в будинки відпочинку – 10 179 осіб [5, с. 9].

Постановою РНК СРСР від 23 березня 1937 р. "Про зняття деяких витрат з бюджету державного соціального страхування та зміни тарифів страхових внесків" профспілки були звільнені від внесення в державний бюджет засобів державного соціального страхування на потреби охорони здоров'я і ці витрати були повністю перекладені на державний та місцевий бюджети [19, с. 113].

Отже, завданням профілактичної допомоги застрахованим у 1920–30-ті рр. була не лише турбота про здоров'я робітників, але й демонстрація переваг соціалістичного способу життя. Майже увесь період (з 1924 до 1937 рр.) фінансування профілактичних установ здійснювалося за кошти страхових органів, що позначалося на обмежених обсягах самої допомоги. Важливим етапом

при направленні на відпочинок було здійснення соціального відбору для забезпечення більшості місць (80–2%) за представниками промислового пролетаріату. Під час індустріального будівництва профілактична допомога розглядалася як один із видів заохочення за сумлінну працю.

У подальших дослідженнях слід розкрити санаторно-курортну допомогу застрахованим як складову медичного страхування в даний період.

Література

1. Александрович З. Культобслуживание в домах отдыха Украины // Вопросы страхования. – 1927. – №50.
2. Баевский И.Л. Дома отдыха, санатории, курорты и здоровье застрахованных. – 3-е изд. – М.: Вопросы труда, 1928.
3. Барит А.В., Милютин Б.Т. Социальное страхование при диктатуре пролетариата. – М.: Профиздат, 1932.
4. Борисов Н. Дома отдыха Украины // Вопросы страхования. – 1928. – №27.
5. Бюджет державного соціального страхування на 1935 рік. – Харків: Український робітник, 1935.
6. Вардунас П. Профессиональные союзы и социальное страхование. – 3-е изд., доп. и переработ. – М.: Гострудиздат, 1930.
7. Вопросы страхования. – 1924. – №13.
8. Вопросы страхования. – 1928. – №18.
9. Вопросы страхования. – 1929. – №2.
10. Вопросы страхования. – 1929. – №9.
11. Вопросы страхования. – 1932. – №11–12.
12. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А.Таубер и И.Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940.
13. Горбунов А.И. Государственное социальное страхование в СССР. – М.: Профиздат, 1938.
14. Державний архів Вінницької області, ф. 155, оп. 2, спр. 1.
15. Державний архів Харківської області, ф. 188, оп. 1, спр. 52.
16. Забелин Л.В. и Эмдин Я.Р. Промышленность и социальное страхование. – М.: Вопросы труда, 1928.
17. Игнатъев В. Перестроим систему работы домов отдыха // Вопросы страхования. – 1929. – №40.
18. Караваев В.В. Социальное страхование в СССР. – 2-е изд., доп. и переработ. – М.: Госюриздат., 1959.
19. Краснопольский А.С. Основные принципы советского государственного социального страхования. – М.: Изд-во АН СССР., 1951.
20. Осинский А. Донбасовцев на курорты // Вопросы страхования. – 1931. – №12.

21. Социальное страхование на Украине в 1925–26 г. – Харьков, 1927.
22. Соціальне страхування на Україні у 1926–1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали). – Харків, 1928.
23. Соціальне страхування на Україні у 1927–1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали). – Харків, 1929.
24. Файнгольд Б. М. Задачи завкомов и месткомов в области социального страхования – 2-е изд. – М.: Вопр. труда, 1926.
25. Фішман С. Довідна книжка застрахованого. Що повинен знати кожен застрахований робітник та службовець про порядок одержання допомоги, пенсії, меддопомоги? – Черкаси, 1927.
26. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. – Харків: Питання праці, 1929.
27. Френкель М. Дома отдыха и их ближайшие задачи // Вопросы страхования. – 1929. – №32.
28. Френкель М. Перестроим систему отдыха // Вопросы страхования. – 1929. – №43.

Р.А.Сітарчук

Виникнення та перші роки діяльності адвентистів у Херсонській губернії

Спеціальних досліджень з цієї теми немає. В науковій літературі висвітлюються передусім витoki баптизму в Херсонській губернії, яка вважається колискою цього релігійного руху на українських землях. Зародження ж адвентизму в цьому регіоні практично не вивчено. Окремі матеріали з теми знаходимо в загальновідомих для дослідників історії адвентизму працях, авторами яких є зокрема Г.Лебсак [9] і М.Жукалюк [8]. Основними ж джерелами для розкриття задекларованої теми слугують архівні матеріали, перш за все, Центрального державного історичного архіву України (місто Київ). Вивчення початкової історії адвентизму в колишній Херсонській губернії на матеріалах архівів і є *метою* нашого дослідження.

Перша згадка про наявність адвентистів у колишній Херсонщині пов'язується з містом Одесою. Загально відомо, що саме сюди прибув перший офіційний місіонер адвентистів Л.Конрадї, направлений до Російської імперії Генеральною Конференцією Церкви адвентистів сьомого дня, котра знаходилася в Сполучених Штатах Америки. У місті його зустрів Герхардт (Джеральд) Перк.

Він погодився на пропозицію стати першим офіційним літературним євангелістом Церкви адвентистів сьомого дня в колишній Російській імперії, а, отже, й на території України [8, с. 67–72]. Стосовно ж наявності у 80-ті роки XIX століття організації адвентистів у самій Одесі ми інформації не маємо. Хоча, що власне, це місто згодом стане центром руху адвентистів у Херсонській губернії. Перша громада могла тут діяти вже 1902 року, оскільки її майбутній керівник К.Шамков саме тоді прийняв віру через К.А.Рейфшнейдера [9, с. 202].

За статистикою в Херсонській губернії у 1909 році значився 7391 "сектант", із яких адвентистів нараховувалося – 347 [1, арк. 52]. У жовтні того року в Одесі проходив Єпархіальний з'їзд Херсонської губернії, на якому вивчалоя "нове і тому мало досліджене віровчення" – адвентизм [7, с. 4]. Як бачимо, навіть для найбільш обізнаної частини православного духовенства адвентизм, що з'явився на теренах України ще у 70-ті роки XIX століття, у 1909 році залишався маловідомою течією. Проте, незважаючи на це, більшість учасників православного з'їзду однозначно упереджено поставилася до нової протестантської течії. Так, православний місіонер М.Кальнев уважав адвентизм "більш шкідливим у релігійному і національному відношенні", ніж баптизм [7, с. 4].

Відповідного спрямування набули й ті постанови Одеського місіонерського з'їзду, що стосувалися адвентистів. Зокрема наголошувалося на майбутньому їх з'їзді у жовтні 1909 року в Одесі. У зв'язку з тим, що адвентисти "без сумніву, вживуть заходів, щоб повернути у свою віру православних", місіонери останніх вирішили, що "потрібно посилити проповідницьку діяльність у місті на весь час сектантського з'їзду" [7, с. 5]. Оскільки бракувало літератури антисектантського спрямування, а наявна була складною для сприйняття більшістю священиків, у Таврійській єпархії були організовані двотижневі курси для роз'яснення питань, "пов'язаних із сектантством".

Про схожі з одеськими проблеми в боротьбі з адвентизмом розповідали православні місіонери й з інших регіонів. Так, архимандрит Гурій із Кішеньків Київської губернії, де діяла на той час одна з найбільших громад адвентистів, повідомив, що в єпархії майже в кожному селі є 2–3 ревнителі православ'я, але "збираються вони не регулярно, що перешкоджає правильній організації справи". У зв'язку з цим Херсонський місіонерський з'їзд ухвалив

організувати гуртки поборників православ'я в усіх сільських приходах, і щоб приходські священики були їх керівниками [7, с. 7].

Статистика Одеського православного з'їзду надала перелік тих місцевостей Херсонської губернії, які у 1909 році були "особливо вражені" адвентизмом, а тому небезпечні в місіонерському відношенні [7, с. 8–9; 4, арк. 24]. Якщо врахувати, що в кожному з названих сіл був приблизно один прихід, матимемо орієнтовну кількість населених пунктів Херсонської губернії, де були розповсюджені адвентисти, – 55 селищ і 8 міст. Найбільш численна, розгалужена організація адвентистів була в Одесі. Із повідомлення про стан сектантства в Херсонській губернії у 1909 році маємо інформацію про наявність в Одесі однієї громади адвентистів, очолюваної Костянтином Семеновичем Шамковим (за віком – біля 30 років), уродженцем Вологодської губернії, Нікольського повіту, Черновсько-Ніколаєвської волості, селища Великого Колотигіна [1, арк. 52]. Молитовний будинок громади розташовувався на вулиці Княжій, у будинку №17, а сам Шамков мешкав на вулиці Спиридонівській, у будинку №25. Інша ж відома нам громада так званих "російських адвентистів" не згадувалася. Можливо, на той час вона ще не існувала або діяла надто конспіративно. Згадки про неї можуть бути відсутні також у зв'язку з тим, що вона ще не належала до загальної організації адвентистів у Російській імперії.

Водночас ми маємо непрямі свідчення з інших джерел, які вказують на діяльність цієї другої громади адвентистів в Одесі щонайпізніше 1911 року. Наприкінці 1914 року її молитовня знаходилася на вулиці Петра Великого, в будинку №13. До війни її члени молилися німецькою, єврейською і російською мовами, а після 1914 року – без німецької. Отже, громада була багатонаціональною. Нараховувала вона 110 членів і 30 прихильників. Її керівником був селянин, уродженець Катеринославської губернії, Олександрійського повіту, Михайлівської волості, села Мирюлюбівки Ілля Гаврилович Горелік (віком 35 років), що мешкав в Одесі на вулиці Садиківській, у будинку №8, квартирі №3. Його діяльність як пресвітера (за формулюванням влади – "духовного наставника") була офіційно зареєстрована градоначальником у квітні 1914 року. Проповідником громади був селянин, уродженець Кубанської волості, Іван Готфрідович Жаак (24 років), який мешкав в Одесі на Новосельській вулиці, в будинку №29. Своєю проповіддю він охоплював й інші міста Причорномор'я [3, арк. 41].

Центром проведення 14–18 жовтня 1909 року в Одесі з'їзду адвентистів Південно-Російського поля стала перша згадувана громада адвентистів. Ініціатором проведення форуму і відповідальним за порядок на ньому виступив К.Шамков. Ухваливши одноголосні рішення в питаннях віри та її пропаганди, делегати з'їзду, за свідченнями присутніх на з'їзді православних священиків, дуже серйозно "розійшлися в питанні десятини: деякі з російських адвентистів стали в опозицію щодо німців і керівників об'єднань", вважаючи, що "десятина – це один із засобів збагачення керівників церкви". Незадоволені цією вимогою деякі делегати залишили зібрання [7, с. 28–29].

Аналізуючи щойно сказане, варто, звичайно ж, враховувати ідеологічну позицію авторів цього повідомленнями, які були православними священиками і могли дещо спотворити дійсні події. Водночас, не виключено, що певні суперечки щодо сплати "десятини", як важливого чинника віровчення адвентистів, могли викликати суперечки між німцями-адвентистами та руськими адвентистами. Дотримання цього необхідного для повноцінного сповідування віри догмату, ймовірно, було однією з вимог прилучення руських громад до загальної організації адвентистів, яка на той час мала переважно німецьке представництво. Не вдалося руським і німецьким адвентистам домовитися й щодо проведення спільних богослужінь, оскільки навіть співали вони різними мовами [7, с. 29].

Очевидно, двом одеським громадам адвентистів дійсно не вдалося об'єднатися в одну організацію, оскільки у 1911 році офіційна статистика свідчила про наявність у місті лише однієї громади адвентистів у кількості 100 осіб із зареєстрованим статутом та молитовним приміщенням. У той час як у всій Херсонській губернії було зареєстровано 180 німців-адвентистів і 25 адвентистів-русинів [5, арк. 383].

Ускладнювала процес поширення і об'єднання адвентизму в Херсонському регіоні й заборона проповідницької діяльності іноземних місіонерів, а місцевих бракувало. Скажімо, Херсонський губернатор у своєму повідомленні в Департамент Духовних Справ у жовтні 1911 року звинуватив К.Шамкова в несанкціонованому влаштуванні з'їзду адвентистів за участю іноземних підданих у хуторі Лук'янівка Одеського повіту.

Ймовірно, не особливо покладаючись на оперативність влади в цих питаннях, К. Шамков, після подання клопотання заздалегідь

розпочав підготовку для проведення з'їзду. З цією метою він відвідав навколишні громади адвентистів. Наприклад, у листопаді 1910 року з'явився в хуторі Лук'янівка, де зупинився в помешканні адвентиста Тимофія Тарасенка і повідомив про прибуття на майбутній з'їзд тодішнього голови Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня Даніельсона. Інформація про зібрання поширилася й серед адвентистів сусідніх населених пунктів: хутора Поташенкова, містечка Бузинове, села Прохорової Тираспольського повіту та інших [5, арк. 357].

Підготовча діяльність Шамкова сприяла проведенню запланованого регіонального з'їзду адвентистів. Однак після його закінчення за наказом губернатора Шамков разом з іншими учасниками зібрання був притягнутий до відповідальності. Хоча, як згодом з'ясувалося, жодних порушень при скликанні з'їзду не було допущено, адже запит про дозвіл на його проведення від Шамкова надійшов ще у жовтні 1910 року, а відповідь влада не дала навіть до кінця року тому, що в "начальника місцевого департаменту поліції не вистачило на розгляд заявки часу". Навіть Департамент Духовних Справ у переписці з Одеським градоначальником змушений був визнати, що останній виявляє "надмірну повільність і формалізм у справі надання дозволу адвентистам сьомого дня на влаштування річного зібрання" [5, арк.183].

На прорахунки градоначальника також вказав й П.Столипін, зокрема на відсутність обов'язкового відгуку про діяльність адвентистів від "цивільної влади", оскільки головний поліцейа Одеси представив міністру лише відгук Херсонської Православної Духовної Консистоїї, яка дала рухові адвентистів негативну оцінку. Столипін уважав, що "безсумнівно, православна церква не може ставитися до сектанства інакше, як негативно. Тоді як цивільна влада, перш за все, керується законами і правами, наданими громадянам незалежно від їх віросповідання, звичайно, якщо дії тих чи інших сектантів не йдуть у розріз з інтересами держави, вимогами спокою і порядку" [5, арк.184]. У продовження своєї думки міністр констатував, що звинувачуючи одного з членів громади адвентистів у "кошунстві", місцева влада не притягнула цю особу до кримінальної відповідальності. До того ж, була відсутньою інформація про причетність до таких протиправних дій інших членів Одеської громади адвентистів, що могло трактувати такі дії радше як виняток. Нарешті, програма з'їзду адвентистів не свідчила про небезпечність пропаганди їх віровчення. На основі

викладеного Столипін не знайшов підстав для заборони зібрання за наданою адвентистами програмою.

Водночас він зобов'язав градоначальника призначити для присутності на з'їзді компетентного представника, від якого б залежало відвернення дій, недозволених законами. Після закінчення зібрання необхідно було доповісти "з усіма подробицями" про судження і резолюції, що мали на ньому місце, а також негайно розслідувати справу того адвентиста, котрий був звинувачений у "кощунстві щодо православної церкви" [5, арк.185]. Цим звинуваченням був, звичайно ж, голова громади К.Шамков. Йому це згадають дещо пізніше, коли Одеський окружний суд висуне звинувачення у "грубому висміюванні православного духовенства" всім наставникам "сектантських" громад міста.

Детальніше про "антиурядову діяльність" К.Шамкова повідомлялося в донесенні Департаменту Духовних Справ у Міністерство Юстиції у серпні 1912 року. Наведемо витяги з нього. Зокрема зазначалося, що наставник Одеської громади адвентистів сьомого дня, крім викладення сутності віровчення адвентистів, ганьбив і хулив Святих, ікони та уряд. Заперечуючи Св. Хрещення, Шамков говорив, що православна церква хрестить не дітей, а "куски м'яса", роблячи таким чином насилля над дітьми; Св. Церкву називав "блудницею"; Св. Причастя порівнював із золоту кашею, наповненою "мерзотою і нечистями"; Св. Хрест, на якому був розіп'ятий Христос, іменував "ешафотом", "плахою", а людей, що його носили – "язичниками, котрі поначіпляли на себе бляхи і мідянки". Священиків називав "п'яницями, блудниками, злодіями, котрі, перш ніж відлучати від церкви інших, повинні самі себе відлучити. Урядовців називав "хабарниками", "крадіями" тощо [5, арк. 409–410].

Перелічені висловлювання керівника одеських адвентистів зайвий раз указують на той антагонізм, який існував між ними та православними. За таких умов кожна зі сторін відстоювала б свою правоту. Можна припустити, що з ідеологічних міркувань частина зі сказаного Шамковим трактувалася присутніми православними спостережниками в дещо перекрученому, спотвореному вигляді. Водночас, загальне негативне спрямування висловлювань автора щодо православної церкви та її служителів важко заперечувати. Знаючи, які закиди робили в бік адвентистів їх православні опоненти, можна стверджувати про адекватну відповідь протестантів, хоча це не виправдовує жодну зі сторін. Очевидно,

що кожен з них повинен був навчатися культурі дискусії та ідеологічної агітації, які на той час у суспільстві ще були надто низькими. У будь-якому випадку відповідальність за свої антиурядові та глузливі висловлювання (при цьому не мало значення, мали вони місце чи ні) несли переважно представники протестантів і, як правило, їх керівники, що й зрозуміло, адже обезголовлена громада були приречена на розпад.

З 1910 року, після відповідних циркулярів Міністерства Внутрішніх Справ була започаткована владна політика, спрямована на утиски щодо протестантів. Напередодні Першої світової війни та з її початком становище всіх "сектантів" ще більше ускладнилося. Так, уже наприкінці 1914 року був заарештований Горелік, пресвітер руської громади адвентистів Одеси, хоча, за твердженням влади, "богослужіння в громаді проходили завжди в суто релігійному дусі з читанням біблійних текстів і духовними піснями" [3, арк. 46, 49]. Як відзначав представник одеського градоначальника, котрий регулярно відвідував зібрання адвентистів, "метою їх товариства є задоволення духовних потреб зі Слова Божого". Проповіді адвентистів відбувалися на тему "утримання" від усіляких шкідливих звичок: куріння тютюну, вживання алкоголю та м'яса заборонених Богом тварин. Одеські адвентисти заявляли, що "урядом вони терпимі, оскільки їх переконання були викладені в подячній адресі на ім'я Государя-Імператора у 1905 році, і от уже кілька років після легалізації ні в чому протиправному не були помічені, завжди справно платили податки, давали новобранців до діючої армії для захисту своєї улюбленої батьківщини і Государя". Далі адвентисти Одеської громади завіряли владу в тому, що їх "проповіді ніколи не мали політичного характеру і під загрозою позбавлення членства вони не дозволяли брати участь у протиурядових партіях, не закликали до антимілітаризму" [3, арк. 50].

Проте перелічені запевнення адвентистів влада начебто й не чула. Вона вже визначилася зі своїм ставленням до них. Так, у доповіді в листопаді 1914 року головного начальника Одеської військової округи Генерал-губернатору говорилося: "За отриманою інформацією агентурного характеру, в теперішній час у місті Одесі існує шість сектантських громад, що нараховують біля 1600 членів. Більшість проповідників і керівників цих громад є німцями або євреями. Вони за свою шкідливу діяльність неодноразово піддавалися репресіям з боку уряду, проте, маючи добре орга-

нізовану структуру в межах Росії і солідну підтримку з-за кордону, продовжують свою шкідливу діяльність, руйнуючи духовне і державне життя Російської імперії. Ці громади наносять колосальні збитки Російській Православній Церкві, розгойдують устої самої держави, відкидаючи правлячу владу, присягу на користь Государя-Імператора і військову повинність, уважаючи війну вбивством. Наразі, з оголошенням війни, проповідники одеських сектантських громад, усупереч даним ними обіцянкам, стали допускати на свої зібрання нижніх чинів і неповнолітніх православних, переважно молодь, що навчається, і зачастили свої таємні бесіди на анти-мілітаристські та політичні теми, таким чином обґрунтовуючи приєднання південних губерній Росії, узбережжя Чорного моря і Кавказу до Німеччини і Туреччини, де сектанти начебто користуються свободою віросповідання" [3, арк. 37].

Мали місце чи ні такі антидержавні настрої в адвентистів – це питання окремого дослідження, однак головним вироком для віруючих було те, що їх віровчення прийшло в Російську імперію з Німеччини, на той час – супротивника у війні. До того ж, наступні поразки Росії на фронтах потребували винуватців, серед яких чільне місце було відведено й адвентистам. Їх керівники зазнавали репресій, а громади закривалися, хоча, як правило, вони продовжували діяти нелегально. Зокрема відомо, що у грудні 1914 року селянин Тульської губернії Белєвського повіту Василь Михайлович Радін, що мешкав в Одесі в квартирі №20 будинку №6, на вулиці Майстерній, "не зважаючи на численні затримання і взяття під варту деяких із керівників одеських сектантських громад, вирішив продовжити діяльність останніх" [3, арк. 43].

Офіційно припинили діяльність й обидві громади адвентистів Одеси. Діяльність першої, очолюваної К.Шамковим, за постановою Одеського градоначальника на підставі Указу Правлячого Сенату про порядок утворення і діяльності старообрядницьких і сектантських громад припинилася ще у 1912 році у зв'язку з тим, що її "духовний наставник, під виглядом молитовних, влаштував такі зібрання, які не обмежувалися викладенням фанатичних проповідей щодо основ віровчення адвентистів, але й супроводжувалися критикою і ганьбленням догматів Православної церкви, ображаючи при цьому православне духовенство, Святих і святі ікони, і в різких висловлюваннях засуджував правлячу владу" [6, арк.145]. Шамкова позбавили можливості відправляти богослужіння та обов'язки духовного наставника у зв'язку з пору-

шенням проти нього кримінальної справи. Ці обставини спонукали його до виїзду з Одеси. Згодом він переселився до Саратова.

Одеський окружний суд виправдав Шамкова лише в травні 1915 року. І вже в серпні він звернувся з клопотанням до Одеського градоначальника про видачу йому нового посвідчення про те, що він дійсно є духовним наставником Одеської громади адвентистів сьомого дня для надання його військовому начальнику. При цьому Шамков відхрещувався від іншої одеської громади адвентистів, зареєстрованої за адресою: Князівська вулиця, будинок №17, очолюваної І.Гореліком і закритої постановою Головного начальника Одеської військової округи і Генерал-губернатора 11 грудня 1914 року. За свідченнями Шамкова, вона "не мала нічого спільного з Одеською громадою адвентистів сьомого дня, що була зареєстрована згідно з законом від 17 жовтня 1906 року в журналі Херсонського губернського правління 31 січня 1912 року" і яку він очолював, будучи обраним на цю посаду ще 15 листопада 1909 року" [6, арк.175–176].

Однак ужиті запобіжні заходи не дозволили К.Шамкову відновити діяльність своєї громади адвентистів. Не зважаючи навіть на те, що в січні 1916 року губернатору Одеси надійшов лист з Міністерства Внутрішніх Справ із вказівкою ще раз розглянути факт закриття громади адвентистів у місті, оскільки наявні у справі факти є "недостатніми, щоб спричинити остаточне закриття названої вище громади". Міністр порадив звернутися до законодавства. Втім Присутність Одеського Губернського Правління, "враховуючи, що злочинні виступи наставника громади адвентистів Шамкова на зборах не лише не викликали протесту з боку членів громади, але й самі учасники зборів виголошували образливі щодо уряду висловлювання", визнало встановленим фактом "шкідливу діяльність громади" і закрило її "назавжди" [6, арк.146].

Проте діяльність адвентистів, як і решти протестантських організацій (баптистів та євангельських християн), не припинилася в Херсонській губернії і в наступні роки, про що свідчила сама влада. За повідомленнями місцевих адміністрацій, "сектанти" у 1916 році "розповсюджували вчення про те, що християни не повинні брати участь у війнах, оскільки вони являються воїнами Христа" [2, арк.14–15]. У зв'язку з цим Міністерство Внутрішніх Справ наказало місцевій владі встановити жорсткий нагляд за трьома сектами.

Однак, незважаючи на утиски, адвентисти в губернії продовжували діяти, про що свідчить скликання в Одесі у травні–червні 1917 року з'їзду Чорноморського місіонерського поля [9, с. 309].

Отже, підведемо підсумки вище викладеному. Перші адвентисти в Херсонській губернії могли з'явитися ще наприкінці 80-х років XIX століття, однак інформація про існуванні їх громад відсутня. Вони датуються лише 1909 роком, коли було офіційно зареєстровано Одеську громаду адвентистів. У цьому місті також існувала ще одна громада, що складалася переважно з руських адвентистів. Ці організації, швидше за все, не діяли спільно, хоча певні кроки до об'єднання робилися. Одесу взагалі можна вважати центром руху адвентистів на Херсонщині. В місті проводилися з'їзди, як регіональні, так і на рівні структурних підрозділів конфесії. Крім Одеського, адвентисти існували щонайменше в шести повітах губернії.

Починаючи з 1910 року політика влади щодо адвентистів змінюється, вони зазнають дедалі більше утисків і репресій. Особливо вони посилюються з початком Першої світової війни. Керівники громад заарештовувалися і висилалися з місця діяльності. Громади ж з часом закривалися. У 1912 році була заборонена діяльність першої з одеських громад адвентистів, а у 1914 році – другої. Проте нелегально вони продовжували діяти до 1917 року.

Література

1. Центральний державний історичний архів України, ф. 268, оп.1, спр. 904.
2. Там само, ф. 274, оп. 4, спр. 457.
3. Там само, ф. 385, оп. 2, спр. 58.
4. Там само, ф. 442, оп. 861, спр. 312.
5. Архів Євро-Азійського відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня – Спр.1.
6. Там само. – Спр. 2.
7. Адвентизм и иоаннитство перед судом миссионерской критики / Под ред. В.М.Скворцова. – СПб.: Колокол, 1911. – 24 с.
8. Жукалюк Н.А. Вспоминайте наставников ваших. – К.: Джерело життя, 1999. – 672 с.
9. Лебсак Г.И. Великое Адвентистское Движение и Адвентисты Седьмого Дня в России. – 2006. – 352 с.

В.М.Іващук

Вплив політичних і суспільних умов

на діяльність західноукраїнських відділень УЦК в Польщі в 1920–30-х рр. та їх ідейну базу

Однією із провідних громадських інституцій наддніпрянських політичних емігрантів у Польщі у 1920–30-х рр. був Український Центральний Комітет (УЦК). Він серед іншого був громадською базою уряду УНР в екзилі, з ним і співпрацювала. Чисельні відділення УЦК, природно, намагалися на місцях репрезентувати ідеї цього [9, с. 34–46]. Тож проблема унерівських впливів у Західній Україні становить значний інтерес і надалі потребує висвітлення.

Тому завданням даної статті є розгляд загальних і місцевих політичних та суспільних умов, в яких доводилося діяти частині наддніпрянських політемігрантів, що гуртувалися в західноукраїнських відділеннях УЦК. Проаналізуємо також деякі ідейні погляди політемігрантів, що загалом були схожі з тими, яких дотримувалася головна управа УЦК в Польщі.

Як зазначав ще в червні 1922 року один з відомих наддніпрянських політичних емігрантів у Польщі В.Сальський, офіцер колишньої армії УНР, "громадянство еміграційне – кволе, отруєне мікробом саможерття і самозгуби, а тому безпорадне [6, арк. 25]. Гірко робиться, коли подумати, що можна опинитись на вулиці в державі [Польщі. – Авт.], де кілька мільйонів тої нації, за кращу долю якої боролись". Зважаючи на таку оцінку тогочасної суспільної ситуації серед різноментальних груп українців (західних і східних), видається, що в той час існували значні проблеми з їх взаємною позитивною перцепцією [6, арк. 21].

У редакційній статті "Діла" від 7 серпня 1923 року під назвою "Між двома огнями" сконстатовано зацікавленість польської влади представниками наддніпрянської політичної еміграції, що перебували в Польщі. Крім того, галицькі журналісти вважали, що "українська еміграція в Польщі – трагічний епізод у визвольній боротьбі України". Редакція для ілюстрації цього процитувала статтю А.Баб'яньського в "Курері польським" за 2 серпня 1923 року під назвою "Про український рух". А.Баб'яньський констатував певну недостачу якого-небудь контакту між українцями і якою-небудь з польських партій. В пошуках групи, з якою, на його думку, найлегше було би знайти контакт, даний автор виділив саме наддніпрянську політеміграцію, зазначаючи, що "маємо в Польщі поважну українську групу, яка числить около 30 тисяч людей, зв'язаних з нами традицією спільної боротьби з большевиками. Ця

група, зі значною інтелігенцією, займає, може, найбільш річеве і реальне становище серед інших напрямів". Виходячи з цього, редакція "Діла" вважала, що вирішення українсько-польського конфлікту можливе "не в з'єднанні собі окремих груп, а у вирівнюванні поррахунків з цілим українським народом – можна знайти розв'язку історичних спорів" [1, с. 1].

Про полонофільську орієнтацію частини наддніпрянської політеміграції в Польщі в 1919–20 рр. та негативне її сприйняття значною частиною галицького громадянства може свідчити редакційна стаття "Діла" під назвою "Кінець легенди", яка була опублікована у цій газеті 18 листопада 1923 року. Галицькі журналісти зазначали, що довгий час серед наддніпрянської інтелігенції панувала думка про польську прихильність до України, про бажання її визволити з-під російського гніту, більше того, з їх слів, наддніпрянці навіть творили різні теорії про спільність інтересів між Польщею і Україною. Проте "віками витворену ворожнечу українських мас до польського панства" наддніпрянці зараховували до "безпредметового, пережитого атавізму, хоч не згадували про польський атавізм". Редакція "Діла" заявляла буквально наступне: "Якийсь наркотик одурманив був наддніпрянську інтелігенцію. І в тому дурмані роблено кроки, які до живого обурювали західноукраїнське громадянство. Справді "атавістично" складано декларації і "трактати" в 1919–1920 рр.". У зазначеній статті стверджувалось, що після невдачі київського походу діячі т.з. "тарнівського центру" втішали себе тим, що на просторах Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя буде створений "Український П'ємонт", проте, за висловом галицьких журналістів, коли "поляки почали будувати польський бастион від ферментуючого Сходу... штучно сконструйовану "ідеологію" в нівець повернуло само життя" [2, с. 1].

Незважаючи на це, в друкованому органі УЦК в Польщі – журналі "Вісти" за грудень 1926 року було зазначено, що "українська еміграція і досі... залишається вірною найвищому, національному ідеалові державної незалежності України... отже, роля української політичної еміграції є зараз історично необхідною... [вона – Авт.] полягає в тому, щоб бути втіленням протесту перед народами світу проти чужинецької окупаційної влади на Україні". Як фактори впливу на політеміграцію, між іншим, треба відзначити і ряд інших обставин. По-перше, головна управа УЦК в Польщі, виходячи з раніше наведеної позиції, вважала принизливим повернення політичних емігрантів до Радянської України, в порядку

оголошеної там раніше амністії (репатріації), якою більшовицькі спецслужби хотіли розкласти активну політеміграцію, поки там діє окупаційна радянська влада [4, арк. 1]. Окрім того, управа однієї з провідних громадських організацій наддніпрянської політичної еміграції загалом засуджувала набуття емігрантом громадянства тої держави, де він перебуває, оскільки, на думку управи УЦК, "...коли б вся українська політична еміграція стала на той шлях – це некорисно відбилося б на боротьбі українського народу за державну незалежність".

Головна управа УЦК у Варшаві також стояла на позиції, що наддніпрянські емігранти, які набули польське громадянство, не належать більше до української еміграції, а тому не можуть брати участь у будь-яких зборах чи з'їздах наддніпрянської еміграції у Польщі [12, арк. 33]. Проте прийнятним вважалося набуття наддніпрянським емігрантом громадянства, коли мотивом такого кроку було бажання працювати культурно на користь українського населення, яке проживало в межах держави перебування емігранта [5, арк. 2].

28–30 вересня 1934 року у Варшаві відбувся III делегатський з'їзд Українського Центрального Комітету в Польщі. За його наслідками член управи УЦК генерал-хорунжий армії УНР В.Сальський у грудні 1934 року підготував коротке резюме. Цікавою в контексті аналізу стану відносин серед частини тодішньої наддніпрянської політичної еміграції є деяка тодішня геополітична аналітика, котра на загальних політичних умовах, як видається, теж могла впливати на діяльність еміграції. Власне, В.Сальський вважав, що оскільки наддніпрянська еміграція перебувала на теренах різних держав, тому ці держави до української проблеми ставилися по-різному: для одних тоді стан на Україні був вигідний – це, на його думку, були прихильники єдиної Росії, інші були зацікавлені в поваленні більшовиків і у відродженні нових держав на терені СРСР. Фактом було те, стверджував В.Сальський, що "обидва напрямки європейської політики збігаються щодо питання зудару, або якнайбільшого тертя, серед української еміграції. Першим це вигідно, як ослаблення протибільшовицьких сил, другим, як засіб остаточно вилонити з цієї боротьби співзвучну своїм інтересам українську концепцію, для чого підсилюється певну українську групу, щоб вона руйнувала спільний патріотичний фронт". Крім того, В.Сальським було помічене також інше характерне тоді для наддніпрянської політичної еміграції явище. Якщо

до певного періоду всі українські політичні групи, які боролись між собою, цілком лояльно ставилися до військової еміграції армії УНР як до певної цілісності, то на час написання В.Сальським свого резюме було помітне настирливе намагання певної політичної групи, як стверджував автор, "підмінити старі бойові прапори, відомі на Україні, новими, посеред гасел на яких невиразно мерехтить "самостійна Україна" і зовсім відсутня "зорганізована воля народу". Більше того, він опосередковано закликав наддніпрянську політичну еміграцію не піддаватися крайнім націоналістичним ухилам деяких політемігрантів, стверджуючи, що "з того часу, коли певні політичні групи від обміну думками намагаються перейти до накинення не тільки еміграції, але й окупованій Україні (мимо її згоди) таку форму державности, яка не тільки не сприяє об'єднанню наших сил в боротьбі з Москвою, а загрожує перетворенням тієї боротьби в громадянську війну з населенням цілої України...". А тому, вважав В.Сальський, "кожен крок, скерований на ослаблення наших рядів і розбиття вояцтва, яко цілости, від кого б він не походив, є злочином"[10, арк. 12].

Аналізуючи лист №173 відділу УЦК у м.Станіславові від 2 жовтня 1928 року до правління Української Станиці в м.Каліші, можна також виділити схожі з поглядами головної управи УЦК державницькі ідейні погляди місцевого осередку наддніпрянської політичної еміграції, а також інформацію про самооцінку становища, в якому тоді перебували наддніпрянські політичні емігранти. Як йдеться у листі, місцеві емігранти були переконані, що українська політична еміграція, вірна тим державно-політичним ідеалам, які винесли з України, скоро мала бути покликана до боротьби за незалежність рідного краю, за "остаточне знищення московського червоного окупанта". Стверджувалося, що перебування у вигнанні емігранти повинні використати як найдоцільніше, щоб повернутись на Україну не тільки зі знаннями й готовим планом боротьби з ворогом, але й з "реальним пляном державно-політичного будівництва... цього вимагає од нас наш народ і ми од цієї вимоги не смієм ухилитися".

Наддніпрянські політичні емігранти, які перебували на Станіславщині, також сконстатували невисокий сучасний їм стан потенційних можливостей організованої еміграції, в якій вони перебували: "На жаль, завдання свогого наша еміграція не виконує. Причини цього різні, а головна – це брак організації, яка б заставила нас взятися за державно-політичну працю, відсунула від нас

зневіру і розпач, а підтримувала цю іскорку надії на краще майбутнє, яка так слабо жевріє у наших серцях". У контексті запланованого II делегатського з'їзду української політеміграції, який мав відбутися у Варшаві 29–30 грудня 1928 року, та виходячи з обставин, що склалися, ініціативна група наддніпрянських політичних емігрантів під протекторатом відділу УЦК в Станіславові (у складі полковника С.Білецького – голови місцевого відділу УЦК та голови ініціативної групи – Г.Любарівського) мала, однак, намір скликати 4 листопада 1928 року обласний політичний з'їзд наддніпрянської політичної еміграції у Станіславові [12, арк. 43]. До участі в акції планувалося запросити делегатів та гостей з усіх емігрантських осередків у Польщі. Був також сформований і порядок денний майбутніх зборів – перевірка мандатів учасників зборів; організація української політичної еміграції в Польщі; взаємні інформації з життя української еміграції; вільні пропозиції. Однак, як свідчить телеграфічне повідомлення від 31 жовтня 1928 року представника польської влади – воєводи Станіславщини до керівництва Української Станиці в Каліші, емігрантський з'їзд, який був запланований на 4 листопада 1928 року, не був оголошений у встановленому законом порядку, а тому польська влада не дозволила його проведення [7, арк.1,4].

Про причини, характер, мотиви та перспективи взаємних перцепцій між наддніпрянськими політичними емігрантами та галицькою і волинською суспільністю та вплив на них місцевих політичних умов можна також судити зі вступного слова керівництва УЦК в Польщі у друкованому органі цієї провідної емігрантської інституції – журналі "Вісті"(№8–9 за січень–лютий 1927 року). Керівництво організації публічно наголошувало, що перед кожним українським політичним емігрантом, особливо, коли він перебуває в Польщі, постає питання про ставлення до польського народу та польської держави. Зазначалося також, що в цьому питанні на українську еміграцію може впливати ставлення до Польщі місцевого українського населення, що мешкає в її кордонах. Стверджувалося, що це ставлення, на Волині і особливо в Галичині, є часто негативне, з огляду на відсутність задоволення польською державою національних потреб українського населення. Керівництво УЦК в Польщі тоді зокрема зазначало, що "настрої місцевого українського населення можна зрозуміти як настрої людей, що живуть виключно місцевими інтересами і всею своєю психікою гос-

тро відчують невизнання за ними права на вільний розвиток національної культури".

УЦК відзначало, що настрої місцевого населення набули такої гостроти ще раніше, і що вони могли змінюватися, на їх погляд, лише поступово, в залежності від дійсного задоволення державною владою національно-культурних та матеріальних потреб місцевого українського населення. Виходячи з цього, ставлення українського політичного емігранта до польського народу і польської держави, наголошувало УЦК, мусить базуватися не на тих питаннях внутрішніх відносин поміж польською державною владою та місцевим українським населенням в межах Польщі, а, як стверджувало керівництво УЦК, "на далеко більшої ваги політичних засадах" (що опосередковано виглядало як дії, спрямовані на відокремлення та ціннісну маргіналізацію наддніпрянських політичних емігрантів від галицької та волинської української громадськості та їх цінностей). Деталізовано вони полягали в "конечности усталення і зміцнення приязних стосунків поміж народами українським і польським в інтересах взаємного підпертя в можливій в майбутньому боротьбі обох народів з відродженою російською державою". Прикметною у цьому зв'язку є думка історика О.Субтельного, який вважав, що тоді "існувала разюча невідповідність між тим, що польський уряд підтримував східноукраїнський уряд на вигнанні у Варшаві (який міг знадобитися у разі війни з СРСР), та його небажанням визнавати політичні домагання західних українців" [8, с. 372]. Спираючись на досвід, частина наддніпрянських політичних емігрантів вважала, що відроджена Росія однаково не позбудеться своїх імперіалістичних схильностей і спробує підпорядкувати собі Україну, і таким чином, зміцнівши, зможе стати реальною загрозою для добробуту незалежної Польщі [3, арк. 2].

УЦК наголошував, що українська політична еміграція, як еміграція народу, що борюся за державну незалежність своєї Батьківщини, не може не вважати найвищим національним ідеалом державну незалежність України [однак не було жодної згадки про необхідність її соборності. – Авт]. Оскільки тільки незалежність України, на думку цієї частини наддніпрянських політичних емігрантів, може дати змогу вільного розвитку всіх сил українського народу, його національної культури. Виходячи з цього, центральна управа УЦК, очевидно, пропонувала наддніпрянським політичним емігрантам, що проживали в Польщі (особливо це стосува-

лося тих емігрантів, які проживали в Галичині та на Волині) і які належали до цієї організації чи поділяли її позицію, певну модель громадянської поведінки. Вона формулювалася наступним чином: "Стоючи на ґрунті конечности здобуття незалежности України, кожен український політичний емігрант мусить сприяти усталенню приятних стосунків по-між народом польським і українським, встановлення між тими народами взаємного довір'я як запоруки взаємної підтримки в майбутній боротьбі проти імперіалістичних посягань Росії".

Далі наголошувалось, що українська політична еміграція повинна розуміти, що коли в боротьбі за осягнення найбільшого ідеалу – незалежності України, "єдиним шляхом до цього осягнення є порозуміння з сусідніми народами, хоч би й ціною деяких компромісів, то на це порозуміння треба йти..., бо без цього українському народові не осягнути державної незалежности". Центральна управа УЦК сформулювала певний імператив до своїх прихильників, який формулювався наступним чином: "...Кожен український політичний емігрант, не вмішуючись у внутрішні справи польської держави, не займаючись політикою серед місцевого українського населення, має право і навіть обов'язок впливати, по мірі своїх сил, на польське суспільство в напрямі більшого зрозуміння з ним конечности в інтересах польських і українських, переведення санації стосунків на землях, заселених українцями, що знаходяться в межах Польщі". Передумовою такого впливу з боку української політичної еміграції на польське суспільство УЦК вважало встановлення українськими політичними емігрантами прихильних стосунків у польському суспільстві та створення відчуття довіри з боку останнього до української політичної еміграції. Стверджувалося також, що ця довіра, крім прихильного ставлення до польського народу, не могла бути осягнена українським політичним емігрантом без вияву цілковитої порядності, солідності та інших моральних якостей [3, арк. 3, 4].

Більше того, 13 вересня 1927 року УЦК у Польщі своїм об'язником №9 закликав наддніпрянську політичну еміграцію в Польщі до лояльного ставлення до держави свого перебування. Підставою даної інструкції було відповідне повідомлення міністра внутрішніх справ Польщі [11, арк. 6]. Справа в тому, що у попереджувальному повідомленні МВС Польщі за вересень 1927 року зазначалося, що Польща на підставі міжнародних договорів за принципом взаємності зобов'язалася перед СРСР не дозволяти

перебування на своїй території організацій, які мають на меті збройну боротьбу з СРСР чи підготовку до повалення силою державного устрою або суспільного ладу в державах, що належать до Союзу. Однак, як стало відомо уряду Польщі, деякі особи та організації, які користуються в Польщі правом політичного притулку, порушують такі міжнародні договори, що створює Польщі непорозуміння на міжнародній арені. Відповідно МВС Польщі попередило, що подібна поведінка є неприпустимою і потягне за собою небажані наслідки – ліквідацію організацій, закриття часописів і видворення винних осіб з території Польщі, що проводять таку діяльність [11, арк. 7]. Тому головна управа УЦК (голова – М.Ковальський) зазначала, що українська політична еміграція, яка користується гостинністю польського народу, "мусить додержуватись в своєму громадському та особистому життю повної лояльності до законів Річпосполитої Польської та до їх міжнародних трактатів". УЦК наголошувало, що, користуючись правом політичного притулку в Польщі, наддніпрянська політична еміграція повинна була пам'ятати, що її діяльність, яка пов'язана з реалізацією ідеї незалежності України, з якої вони емігрували, не повинна наражати уряд Польщі на непорозуміння та труднощі на міжнародній арені. Тому головна управа УЦК в Польщі засудила будь-які самочинні виступи окремих осіб, а також ті українські еміграційні організації у Польщі, діяльність яких має деструктивний характер, і закликала всіх наддніпрянських політичних емігрантів до консолідованої роботи у порозумінні та під керівництвом УЦК у Польщі [11, арк. 6].

Відомо також і про ряд інших пізніших випадків максимальної лояльності політемігрантів до польської влади. Так, як свідчить обіжники №1327 головної управи УЦК від 13 травня 1935 року, усі відділи УЦК у Польщі було закликано надсилати на адресу голови Ради Міністрів Польщі В.Славка та на ім'я відповідних воєвод та старост, де діє відділ УЦК, співчуття з приводу смерті Й.Пілсудського. Місцевим відділам УЦК був також розісланий приблизний шаблон тексту цього співчуття, де зокрема слід було вказати, що "...нарешті й український нарід і українська еміграція відчують щирий смуток з приводу смерти маршала Юзефа Пілсудського, з ініціативи якого Польща в 1920-му визнала незалежність УНР" [11, арк. 99]. Обіжник №28 головної управи УЦК до місцевих відділів від 3 червня 1936 року: місцевим відділам пропонувалось по можливості надіслати Президенту Польщі проф.

І. Мосціцькому привітання з приводу 10-річчя обрання його Президентом Польської Республіки [11, арк. 104].

Отже, можна зробити висновок про те, що загальні та місцеві політичні і суспільні умови, в яких тоді перебувала частина наддніпрянської політеміграції, що об'єднувалась у західноукраїнських відділеннях УЦК, не були сприятливими для проведення ефективною політично-репрезентативною діяльністю з метою досягнення незалежності України в перспективі. Це, по-перше, змушувало частину наддніпрянських політичних емігрантів, що гуртувались в УЦК, декларувати свої незалежницькі позиції майбутнього розвитку України, нехтуючи, проте, її соборністю (адже напевно підтримка боротьби за незалежність України, як показав досвід, вимагала територіальних компенсацій за це для Польщі, тобто відмови від претензій на Галичину та Волинь). А, по-друге, вимагало від усіх наддніпрянських політичних емігрантів, котрі були в рядах УЦК, а особливо тих, які перебували в Галичині та на Волині, цілковитої лояльності до польської влади та її дій. Останнє, в силу відомих історичних обставин, на мою думку, не сприяло позитивному характеру перцепції місцевим громадянством Галичини та Волині наддніпрянських політичних емігрантів за умови, коли вони діяли так, як їх до цього закликала центральна управа УЦК. Це, в кращому випадку, скоріше сприяло нейтральному, а в гіршому – ворожому ставленню до наддніпрянських політичних емігрантів з боку місцевого українського населення, а, отже, за великим рахунком, перешкоджало об'єднавчим процесам всередині розділеної на групи української нації.

Крім того, розпорядження польської влади формально були тим об'єктивним форс-мажором, який обмежував активну політичну діяльність частини наддніпрянської політичної еміграції. У даному випадку – військової, яка перебувала на західноукраїнських землях і яка переважно гуртувалась в Українському Центральному Комітеті.

Література

1. Діло. – 1923. – 7 серпня.
2. Діло. – 1923. – 18 листопада.
3. Орган Українського Центрального Комітету // Вісті. – 1927. – №8–9 (січень-лютий). – Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові), ф. 516, оп. 1, спр. 4, арк. 1–24.

4. Звернення УЦК в Польщі до української політичної еміграції про амністію емігрантів в СРСР // ЦДІАУ у м.Львові, ф. 580, оп. 1, спр. 86, арк. 1.
5. Історична довідка УЦК про діяльність української еміграції у Польщі // ЦДІАУ у м.Львові, ф. 580, оп. 1, спр. 15, арк. 1–17;
6. Листи Сальського В. // ЦДІАУ у м.Львові, ф. 369, оп. 1, спр. 25, арк. 1–36.
7. Листування правління станиці з УЦК у Варшаві, відділом у Станіславові та воєводським управлінням у Лодзі про скликання з'їзду української політичної еміграції у Станіславові // ЦДІАУ у м.Львові, ф. 580, оп. 1, спр. 108, арк. 1–4.
8. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
9. Український Центральний Комітет // Енциклопедія українознавства: В 10 т. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 34–46.
10. Циркуляр та інструкція УЦК у Варшаві про скликання II делегатського з'їзду української політичної еміграції в Польщі // ЦДІАУ у м.Львові, ф. 580, оп. 1, спр. 8, арк. 1–12.
11. Циркуляри Українського Центрального Комітету (УЦК) в Польщі // ЦДІАУ у м.Львові, ф. 580, оп. 1, спр. 6, арк. —106.
12. Циркуляри УЦК у Варшаві та листування про підготовку і проведення II делегатського з'їзду української політичної еміграції в Польщі. Резолюції з'їзду // ЦДІАУ у м.Львові, ф. 580, оп. 1, спр. 7, арк. 1–45.

В.В.Вісин

Становище української кооперації на Волині у другій половині 30-х років ХХ ст.

Велика господарська криза на початку 30-х років викликала потребу безпосереднього втручання держави в господарче життя краю. Реорганізація мала торкнутися і кооперації. Найважливішим аргументом таких планів, на думку влади, була необхідність узгодження способів розвитку кооперації з намірами держави у сфері економіки. Запропоновані зміни мали на меті зміцнення контролю за діяльністю ревізійних союзів; надати владі можливість упроваджувати територіальні обмеження, щоб запобігти взаємопроникненню цих союзів; змінювати умови надання союзам права ревізії або позбавлення їх цього права [1]. Це обмежувало терен діяльності насамперед Ревізійного Союзу Українських кооперативів (РСУК). 20 червня 1934 р. РСУК подав до Міністерства фінансів прохання про затвердження права

ревізії своїх кооперативів. У відповіді міністерство зажадало від союзу змінити до 30 жовтня 1934 р. свій статут і сподівалося отримати від РСУК згоду на обмеження своєї діяльності до 3-х південно-східних воєводств [2]. Реакція українського суспільства на це починання влади була моментальна. 5 листопада 1934 р. прем'єр Леон Козловський прийняв делегацію всіх українських політичних угруповань, яка подала спільну заяву про наслідки розпоряджень державної влади про впорядкування статуту про кооперацію [3].

Під кінець листопада 1934 р. українська преса писала, що РСУК отримав лист від кооперативної ради про право ревізії і компетенції Союзу. В ньому було сказано, що РСУК зберігав усі права і компетенції до 31 грудня 1934 р. Натомість від 1 січня 1935 р. Союз мав право ревізувати кооперативи тільки на терені Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, з обмеженням його компетенції до оптових, споживчих, кредитних, молочарських і міських робітничих кооперативів. Цей тимчасовий стан для РСУК мав бути до 31 березня 1935 р. Дальше продовження ревізійних прав Союзу залежало від прийняття до цього терміну нового статуту, який врахував би вимоги кооперативної ради [4].

Після цього рішення польської влади РСУК втратив у: Волинському воєводстві 308 кооперативів, Люблінському – 69, Поліському – 25 і Краківському – 21; а загалом – 423 кооперативи [5]. Кількість втрачених РСУК кооперативів досить незначна (Союз на той час налічував біля 3 тисяч кооперативів). Через відсутність інформації про кількість членів і розмір капіталів окремих кооперативів важко визначити господарські втрати Союзу. Натомість втрата політична була очевидна, тим більше що український ревізійний союз із центром у Львові не мав у своїх кооперативах на Волині, а також у своєму відділі в Луцьку жодного представника з Галичини. Членами кооперативів на Волині були тільки волиняни, українці з різноманітними політичними і суспільними поглядами [6].

РСУК, хоча формально і погодився з обмеженням терену своєї діяльності, все ж неодноразово намагався змінити рішення польських властей. Так, наприклад: серед резолюцій, прийнятих на загальних зборах РСУК у Львові 27–28 червня 1938 р., значилась і така: "Загальні збори РСУК доручають раді РСУК відновити нашому ревізійному союзу патронацьке управління на Волині,

Поліссі та Лемківщині, які до 31.12.1934 р. належали до нашого Союзу" [7].

Крім цього, новий молочарський закон, виданий у 1936 р., регламентував мережу як приватних, так і кооперативних молочарень. Першість на існування в даному районі мали більші й краще устатковані товариства. Мережа молочарень в окрузі й право на їхнє існування цілком залежали від рільничої палати.

Обидва закони, з додатковими адміністративними приписами щодо українських земель, приховували в собі загрозливі тенденції: давали державній адміністрації змогу згори регулювати районізацію союзних кооперативних об'єднань, розташування та густоту мережі спілок, врахування спільного характеру. У цих законах приховувалась небезпека нівеляції прикріплення кооперативних об'єднань за територіальним, а не національним принципом.

У Польщі замість національних кооперативних союзів мали б постати регіональні і загальнодержавні об'єднання, в яких під спільним дахом забезпечувався б вплив і верховенство "державної нації". Це загрожувало кооперативним принципам добровільного гуртування і господарської ініціативи об'єднаних, вносили в кооперацію більше примусу з боку державної адміністрації, що, як показав не один досвід в історії кооперативного руху, "...спиняє розвиток кооперації, її господарський поступ і підриває її суспільну вартість" [8].

Таким чином, польська влада знищила єдиний інституціональний український поміст, який єднав українців Галичини з рештою українських етнічних земель у Польщі, серед яких ключове місце займала Волинь. Тільки українська кооперація через свій ревізійний союз об'єднувала практично все українське суспільство в Другій Речіпосполитій, диференційоване, проте, не тільки політично чи релігійно, але також з погляду стану народної свідомості.

В результаті реорганізації кількість ревізійних союзів Речіпосполитої зменшилась з 33 до 10, з яких на території Волині діяли: національно мішаний Волинський кооперативний союз "Гурт", варшавський союз споживчих кооперативів "Сполем" та варшавський союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Українські кооперативи, які належали до РСУК, були вимушені перервати своє членство в провідній українській кооперативній організації й перейти до 3-х названих союзів [9]. Міські споживчі кооперативи були приєднані до "Сполема". Частину сільських і

містечкових кооперативів включив у свою систему "Гурт". Молодечарські, кредитні та 217 споживчих кооперативів вступили до Союзу рільничих і зарібково-господарчих кооперативів [10]. Таким чином після 1934 р. українська кооперація на Волині була насильно відірвана від РСУК і потрапила під польський вплив. У такому стані вона перебувала до початку Другої світової війни.

Якою ж була доля українських кооперативів у системі польських ревізійних союзів?

Насамперед розглянемо діяльність українських кооперативів, які потрапили до волинського кооперативного союзу "Гурт". У другій половині 1932 р. невеликий гурток кооператорів-поляків та українців запропонував ввести нові методи праці в кооперативний рух на Волині. Було проаналізовано матеріали дрібних сільських кооперативів і обмірковано організаційні підстави нового типу кооперативів, які, на їхню думку, мали бути більш пристосованими до місцевих політичних та господарських умов. У результаті було встановлено, що дрібні кооперативи деморалізують населення, вводючи до кооперативного руху партійно-політичну боротьбу й загострення національних відносин, що шкодило польсько-українським взаєминам. Усе це стало підставою для творення проекту нового типу кооперативів, які відповідали б мішаному складу населення і, найголовніше, – "регіональній" політиці воєводи Г.Юзевського. Організаційні збори першого на Волині районного кооперативу відбулися в місті Дубно у грудні 1932 р. [11].

1 жовтня 1933 р. було відкрито першу крамницю в м.Дубно [12]. З цього часу почали створюватись районні кооперативи по всій Волині. Спочатку вони об'єднувались у Волинському союзі кооперативних і комунальних організацій. 2–3 грудня 1933 р. у м.Рівному відбувся I з'їзд представників районних господарсько-споживчих кооперативів Волинського союзу кооперативних і комунальних організацій. На ньому з доповіддю "Про стан районних кооперативів на Волині" виступив голова цього союзу Й.Волошиновський. У ній зазначалось, що на Волині є 7 районних кооперативів з 15 складами, що об'єднують 2382 особи [13]. На 1 січня 1934 р. на Волині вже було 10 районних кооперативів, 20 складів і 3.480 членів [14].

20 жовтня 1934 р. на організаційних зборах делегатів 15 районних кооперативів Волині було ухвалено статут союзу. Волинський союз кооперативних і комунальних організацій був перейменований на Волинський кооперативний союз "Гурт" з центром у

Луцьку. 20 листопада 1934 р. цей статут був зареєстрований Луцьким окружним судом, а 6 грудня його затвердив міністр фінансів. Цього ж дня міністр фінансів своїм рекриптом надав союзіві право проведення ревізій кооперативів, що належали до нього або належатимуть на терені Волині [15].

З прийняттям нового кооперативного закону "Гурт" перетворився в центр кооперативних організацій, отримав право ревізії товариств і розпочав акцію приєднання волинських кооперативів, що раніше належали РСУК. Правда, право ревізії для "Гурту" не було повним. Воно обмежувалось тільки кооперативами загального заупу і збуту. Це ставило його, у порівнянні з іншими кооперативними союзами Польщі, в гірше становище. Перспектива стати єдиним волинським кооперативним центром польських і українських товариств не здійснилась. Але факт появи регіонального волинського кооперативного союзу з правами законної ревізії було осягнуто. Перед українськими кооперативами стала дилема: або вписатися в члени вже існуючих варшавських союзів, або стати в ряди окремого волинського союзу. Цієї можливості вибору не було у молочарських і кредитних товариств, яких "Гурт" не мав права об'єднувати. Вони були приєднані до Союзу рільничих кооперативів. Але ця можливість була дана всім господарсько-споживчим кооперативам, яких на Волині була більшість.

Діяльність "Гурту" керували Й. Волошиновський і В.Мачушенко, головою наглядової ради був Т.Шемплінський, віце-головою В.Мороз [16]. Спосіб утворення нового кооперативного союзу суперечив багатьом принципам кооперативного руху. Функції головного організатора місцевих осередків "Гурту" найчастіше виконували представники місцевої державної адміністрації. Це був рух, як неодноразово підкреслювала українська сторона, накинутий "зверху". Для прикладу, в переліку осіб, які підписували декларацію районного кооперативу "Гурт" у Луцьку, поряд Юлії Юзевської, дружини воєводи, значилися: голова земського окружного управління, віце-воєвода, депутати ББВР [17]. Відповідно до напрямку національної політики на Волині кооперативи "Гурту" спиралися на співпрацю поляків з українцями. Тому і не дивно, що після 1934 р. українські кооперативи не пішли до нього і не стали в ряди його прибічників. Вони воліли шукати подальшої долі у варшавських союзах. Щоб зрозуміти причину цього явища, слід зважати на те, що "Гурт" від початку свого існування став на шлях експерименту, впроваджуючи відмінні від інших союзів

принципи, які задовольняли не всі кооперативи. Це насамперед те, що "Гурт" об'єднував товариства, які обслуговували виключно своїх членів. У життєвій практиці цю засаду було тяжко реалізувати, оскільки всі інші кооперативні союзи в Польщі не забороняли своїм товариствам торгувати з нечленами. Українські кооперативи, приналежні до РСУК, також дотримувалися цього і не могли одразу перейти на обслуговування лише своїх членів.

Кілька літ існування "Гурту" підтвердило, що теоретичні засади, на яких будувався цей союз, були непогані, але малоефективні на практиці. В економічній сфері кооперативи не досягли значних результатів. До культурно-освітньої діяльності союз звернувся лише в останній рік своєї діяльності [18]. Це пояснюється тим, що "Гурт" був створений для реалізації окреслених політичних цілей польського уряду, а не для допомоги українським кооперативам, які вийшли з РСУК. Навіть найслабші кооперативні товариства "Гурту" могли розраховувати на фінансову підтримку державної адміністрації. Проте однією з багатьох ілюзій воєводи Юзевського було переконання, що адміністративними методами можна припинити політичну інтеграцію українців Волині й Галичини. Найяскравіше це проявилось у розвитку кооперативного руху. Українські кооперативи, реорганізовані Г.Юзевським у нові ревізійні союзи, не перестали бути бастионами незалежного українського руху хоча б тому, що в них і надалі працювали ті ж люди [19]. Союз "Гурт", як і інші аналогічні утраквінстичні, регіональні волинські організації не дуже зміцнив позиції польської влади на Волині. До того ж українці до "Гурту" відносилися з підозрою, хоч у його межах не було національних конфліктів. Нові кооперативи в 1938 р. не виникали, а старі почали занепадати. Керівництво союзу почало шукати виходу з такого становища.

20 жовтня 1938 р. в м.Рівному відбулося спільне засідання управи і наглядової ради волинського кооперативного союзу "Гурт". Управа союзу прийняла рішення про прилучення "Гурту" до варшавського Союзу рільничих і зарібково-господарчих кооперативів (СР і ЗГК). У свою чергу 27 жовтня 1938 р. відбулося засідання окружної ради СР і ЗГК, на якому було ухвалено прийняти всі організації "Гурту" до свого складу з 1 січня 1939 р. [20]. Однак, всупереч цим рішенням, "Гурт" об'єднався із Союзом споживчих кооперативів "Сполем". На зміну патрона вплинуло те, що "Сполем" мав власні кооперативні фабрики і

гуртівні на Волині і прагнув забезпечити товарами свої кооперативи за дешевими цінами. Крім цього, "Сполем" був краще організований і мав значний досвід роботи та багаторічні традиції. Після об'єднання з "Гуртом" за багатьма показниками він дорівнює СР і ЗГК [21]. Таким чином було уніфіковано волинську кооперацію у двох ревізійних союзах, що об'єднували й українські, і польські кооперативи.

Після прийняття нового кооперативного закону в Польщі поряд із "Гуртом" був утворений новий Союз рільничих і зарібково-господарчих кооперативів Речіпосполитої Польської у Варшаві (СР і ЗГК). Він повстав шляхом об'єднання дев'яти ревізійних союзів польської держави, а саме: Центральної каси рільничих спілок, Банку союзу зарібкових спілок, Союзу молочарських і яйчарських кооперативів у Варшаві і Союзу молочарсько-господарчих кооперативів у Познані, Малопольського молочарського союзу в Кракові і Союзу рільників у Познані, Союзу рільничих кооперативів у Варшаві, Бюро доручень рільничих синдикатів у Варшаві, Синдикату рільничих кооперативів у Кракові [22]. Із них на Волині до цього часу діяла лише філія варшавського Союзу рільничих кооперативів. У 1933 р. у ньому був зосереджений 191 польський кооператив [23]. До кінця 1934 р. їх кількість зросла до 279 [24].

Новоутворений СР і ЗГК на території всієї польської держави об'єднував 2602 – кас Стефчика; 618 – народних банків; 936 – молочарських кооперативів; 529 – рільничо-торгових та рільничо-споживчих кооперативів; 88 – різних; разом 4773 або 43,4% загальної кількості об'єднаних кооперативів Польщі. В цих товариствах було зосереджено 1,5 млн. членів або 73,5% загальної кількості членів ревізійних союзів [25]. Це був найбільший ревізійний союз Польщі. Діяльність союзу відображала власна преса союзу: двотижневик "Порадник кооперативів" (6500 примірників), тижневик "Часописи рільничих кооперативів" (7000 прим.); місячник "Об'єднання" (1000 прим.); двотижневик "Молочарський і яйчарський поради́к" (1500 прим.). В них обговорювались господарські справи союзу і друкувались пропагандистські статті. Також союз видавав книжки, брошури, кооперативні плакати та необхідну документацію для ведення облікової роботи товариств [26]. На Волині виходив двомовний орган союзу "Рільник".

14 березня 1935 р. відбулося друге засідання головної ради СР і ЗГК. На ньому був прийнятий бюджет союзу, визначено місця осідку окружних союзів, призначено їх директорів. Окружні союзи встановлювалися в м.Луцьку, Варшаві, Львові, Кракові, Познані та інших великих містах Польщі. До окружного союзу в Луцьку належало біля 600 кредитних, молочарських, рільничо-торговельних кооперативів. Серед них знаходилось до 300 кооперативів, що раніше належали до Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові і згідно з кооперативним законом перейшли під опіку СР і ЗГК. Директором Окружного союзу в Луцьку було призначено Степана Понцета [27].

Таким чином, варшавський союз, до якого перейшла основна маса кооперативів північно-західних земель, утворив для їх організаційної та ревізійної обслуги свою експозитуру в Луцьку. В ній із 19 штатних працівників було тільки троє українців, та й ті на другорядних посадах. До включення 45% волинських хліборобських кооперативів мали суто український характер, а в багатьох мішаних також переважала українська більшість. Друкований орган союзу "Рільник" стверджував, що "навіть польські кооператори, які знають добре волинські відносини й людський матеріал, який веде кооперативи, одностайно визнають, що українські кооператори вкладають у працю більше посвяти, відданості, ентузіазму..." [28].

Ось так у 1935 р. слідом за Волинським кооперативним союзом "Гурт" постала друга організація для українських кооперативів, які до цього належали РСУК. На 1 вересня 1935 р., в час коли вже закінчилася інституалізація окружного союзу рільничих та заробітково-господарчих кооперативів у Луцьку, в ньому налічувалось: кредитних кооперативів – 251; рільничо-споживчих – 212; молочарських – 58; рільничо-торговельних – 7; кооперативних млинів – 2; овочевих і насінницьких – 2; кооперативних бетонярень – 2; шевських кооперативів – 1; кооперативний народний дім – 1; кооперативний базар народного промислу – 1; всього – 537 кооперативів [29].

Волинський окружний союз рільничих і зарібно-господарських кооперативів проіснував біля чотирьох з половиною років. Найвищого свого розвитку він досяг наприкінці 1937 р. Спочатку в кооперативах, що потрапили до цього союзу, у діловодстві ніби і

застосовувалася українська мова і в керівництві були українці. Проте незабаром вийшло розпорядження влади вилучити з ужитку всі українські книги і замінити їх польськими. Відтоді вся кореспонденція велася виключно польською мовою. На з'їзді у Луцьку 8 червня 1937 р. делегати українських кооперативів – члени варшавського союзу протестували проти перепон адміністративної влади, проти нехтування правами членів користуватися рідною мовою та домагалися українського часопису для своїх кооперативів [30].

Проте ревізійний апарат польського союзу проводив політику на злиття і комасацію здорових українських товариств із слабшими польськими. Нові кооперативи не виникали, а старі занепадали під чужою опікою. Союз не давав навіть посвідчень про доцільність заснувати десь новий кооператив. Коли з таким проханням звернулися члени-засновники садівничо-городничого кооперативу "Волинська продукція" у Луцьку, то Союз відповів: "До заснування українського кооперативу не допустимо, бо нас тут є менше 20% і ми розпорошені... Подайте статут польською мовою, викиньте з нього постанову, що діловедення буде вестись українською мовою; введіть до Надзірної ради і управи поляків, тоді поговоримо..." [31]. Під кінець 1930-х рр. майже половина українських кооперативів занепали. Наприклад, лише на Ковельщині із сотні добрих кооперативів уже під кінець 1935 р. залишилося ледве тридцять. У кооперативах зменшувалось членство, занепадала кооперативна діяльність. Союз взагалі не захищав свої товариства від нападів місцевої адміністрації. Висока оплата ревізорів надмірно обтяжувала бюджет кооперативів. Занепад кооперативної діяльності відбувався не тільки в українських кооперативах, а й в усьому союзі рільничих і зарібково-господарчих кооперативів. Цей спад почався у 1938 р. і тривав до початку Другої світової війни. Якщо на 1 січня 1938 р. у волинському окружному союзі було 577 товариств [32], то до липня цього ж року їх кількість скоротилась до 564 [33]. В січні 1939 р. залишився лише 531 кооператив [34].

Одним з трьох ревізійних союзів, до яких перейшли українські кооперативи, що до 1935 р. належали РСУК, був варшавський споживчий кооператив "Сполем". Після видання нового кооперативного закону 1934 р. до нього було приєднано невелику

частину українських міських споживчих товариств. Діяльність "Сполема" більш поширеною була на Холмщині. На Волині вона була незначною, тому що міська споживча кооперація тут була розвинена досить слабо. Після об'єднання з кооперативами РСУК, на початку 1935 р. кількість товариств союзу "Сполем" на Волині становила 65 [35]. До 1938 р. вона зросла до 72 [36]. Це були міські споживчі товариства з двома гуртовими складами у Луцьку і Кременці. Причому районний кооператив у Кременці мав 11 крамниць. Товариства, зосереджені у "Сполемі", продавали переважно споживчі товари. Збут продуктів сільського господарства був мінімальним. На Волині на початку 1939 р. до "Сполему" входило 82 товариства, половина яких була українськими [37].

Отже, ми розглянули розвиток кооперативного руху на Волині в другій половині 30-х років. Після видання нового кооперативного закону Польщі в 1934 р. відбулася реорганізація кооперативної мережі всієї держави, внаслідок чого найбільш постраждала українська кооперація на Волині. Кооперативи, що належали до провідного українського кооперативного центру – РСУК, було насильно від нього відірвано і приєднано до трьох союзів, що діяли на терені воєводства, в основному до українсько-польського "Гурту" та польського союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Це було зумовлено зміною політичного режиму в Польщі та політикою волинського воєводи Г.Юзевського.

Якщо до середини 1937 р. кооперативи Волині ще виказували якийсь поступ, то з кінця 1937 р. наступає застій і припинення розвитку до початку Другої світової війни [38]. Це пояснювалось тим, що кооперація в другій половині 30-х років була поділена між трьома союзами, які проводили неузгоджену політику. Поряд з цим вплив реакційної політики щодо українських кооперативів Волинського воєводства, що переважали над польськими, призвів до занепаду перших і негативно позначився на загальному розвитку кооперації.

Під кінець 30-х років були ще деякі штучні проекти створення "Волинського союзу" кооперативів, проте до здійснення цих планів так і не дійшло. Український кооперативний рух на Волині був по суті ліквідований, розчинений у польських кооперативних центрах.

Література

1. AAN, RS s. 36.
2. В.Р-У. – 1934. – 4.11. – №44. – С. 11–12.
3. В.Р-У. – 1934. – 15.11. – №47. – С. 4.
4. В.Р-У. – 1934. – 15.11. – №47. – С. 11.
5. Відтята частина від цілості // ГКЧ. – 1935. – 17 лютого. – №7. – С. 6.
6. В.Р-У. – 1934. – 15.11. – № 47. – С. 5.
7. Кооперативне Молочарство. – 1938. – №7–8. – С. 13.
8. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 368
9. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 262 с.
10. Ліквідація "Гурту" // Кооперативна Республіка. – 1938. – №11. – С. 350.
11. Рік праці Волинського Союзу // Українська Нива. – 1934. – 19 січня. – Ч. 3 (408). – С. 2.
12. Рік праці Волинського Союзу // Українська Нива. – 1934. – 19 січня. – Ч. 3 (408). – С. 2.
13. І з'їзд представників районних кооперативів Волині // Українська Нива. – 1933. – 24 грудня. – Ч. 44 (405). – С. 3.
14. Рік праці Волинського Союзу // Українська Нива. – 1934. – 19 січня. – Ч. 3 (408). – С. 2.
15. Легалізація Волинського Кооперативного Союзу "Гурт" // Українська Нива. – 1934. – 12 грудня. – Ч. 38(443). – С. 1.
16. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 202 s. Rozdział 6. Pod rządami Henryka Józewskiego 1928–1938. – S. 166.
17. В.Р-У. – 1934. – 25 листопада. – №47. – С. 6.
18. Культурно-освітня діяльність районних кооперативів на Волині // Волинське Слово. – 1938. – 10 квітня. – №12 (49). – С. 2.
19. Kęsik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego: 1892–1981. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 206 s. Rozdział V. Ponownie w administracji wojewódzkiej. – S. 114.
20. Ліквідація "Гурту" // Волинське Слово. – 1938. – 6 листопада. №30. – С. 4.
21. Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. II. – Львів: Вид-во Льв. комерц. академії, 2001. – С.120.
22. Волинський Базар Народного Промислу // Рільник. – 1935. – 25 вересня. – Ч. 18 (31). – С. 296.
23. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4832 – Відомості про політику польського уряду щодо українців. арк. 20.
24. AAN,UWW, 979/83. – Załącznik ą 6. Sprawozdanie z sytuacji na Wołyńiu, wresień 1934. – S. 50.

25. Волинський Базар Народного Промислу // Рільник. – 1935. – 25 вересня. – Ч. 18 (31). – С.297.
26. Волинський Базар Народного Промислу // Рільник. – 1935. – 25 вересня. – Ч. 18 (31). – С. 297.
27. Реорганізація рільничої кооперації на Волині // Рільник. – 1935. – 25 березня. – Ч. 6 (19). – С. 93.
28. Реорганізація рільничої кооперації на Волині // Рільник. – 1935. – 25 березня. – Ч. 6 (19). – С. 95.
29. Молочарська кооперація на Волині // Рільник. – 1935. – 1 вересня. – Ч. 16 (29). – С. 253.
30. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 476.
31. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 477.
32. Конференція рільничо-торговельної кооперації // Рільник. – 1938. – 1 лютого. – Ч. 5 (101). – С. 60.
33. Кооперація на Волині // Волинське Слово. – 1938. – 17 липня. – №20. – С. 3.
34. ДАВО, ф. 46. оп. 6, спр. 579 – Статистичні дані про Волинське воєводство. арк. 11.
35. Кооперативна нарада // Рільник. – 1935. – 25 червня. – Ч. 12 (25). – С. 190.
36. Кооперація на Волині // Волинське Слово. – 1938. – 17 липня. – №20. – С. 3.
37. Польська споживча кооперація // ГКЧ. – 1939. – 19 березня. – Ч. 12. – С. 8.
38. Квасницький С. Господарчий огляд за 1936 р. // Волинське Слово. – 1937. – 1 січня. – №1. – С. 6.

П.М.Чернега

Матеріально-побутове становище трудівників України напередодні нападу Німеччини на СРСР

У 1940 р. населення Української РСР становило 41340 тис. людей. З них у містах мешкало 14023 тис. осіб, у селах – 27317 тис. Найбільшу частину населення становили жінки – 21585 тис., чоловіки – 19755 тис. У Південно-Західному районі республіки проживало – 19982 тис. людей, у Донецько-Придніпровському – 16387 тис., і у Південному – 4971 тис. З 6578 тис. працівників народного господарства робітники разом з молодшим обслуговуючим персоналом і працівниками охорони становили 4610 тис. осіб [1].

Форсована індустріалізація кінця 20–30-х років спричинила гострі протиріччя соціального розвитку й геноцид сталінського режиму

проти українського народу. Досягнення в галузі освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення поєднувалися зі стагнацією матеріального рівня життя й прямим падінням купівельної спроможності населення, з важкою довготривалою житловою кризою.

У другій половині 30-х років продовжували зростати ціни на продовольчі і промислові товари. Державні роздрібні ціни у 1940 р. були у 6–7 разів більші, ніж у 1928 р. Вони перевищували базарні ціни у 4–5 разів [2].

Заробітки робітників і службовців не відповідали росту цін. Купівельна спроможність заробітної плати напередодні війни була явно меншою, ніж у другій половині 20-х років. У 1940 р. щомісячна заробітна плата робітників пересічно становила 32,3 крб., службовців – 35,8 крб., інженерно-технічних працівників – 68,9. крб., а колгоспників – близько 5 крб. (з розрахунку масштабу радянських грошей другої половини 1980-х років) [3]. Оплата праці селян була мізерною і катастрофічно відставала від зростання цін. За певне число відпрацьованих трудовнів працівники колгоспів майже нічого не отримували – ні грошей, ні вироблених продуктів. Селянство виживало за рахунок врожаю присадибних ділянок і крадіжок вирощеної ними у колгоспах сільськогосподарської продукції.

Негативні тенденції спостерігалися у розвитку і зміні структури споживання матеріальних благ. У загальному обсязі державного і кооперативного товарообігу збільшувалася питома вага продовольчих товарів. У 1940 р. оплата продуктів харчування становила 63% товарообігу, тоді як у 1932 р. – 55% [4]. Досвід країн з ринковою економікою свідчить, що зростання витрат на продукти харчування призводить до падіння рівня матеріального споживання, до злиденного життя трудівників.

Напередодні війни якість харчування була гіршою, ніж у 1913 р. Споживання м'яса однією людиною у 1940 р. становило 15–20 кг., а у 1913 – 29 кг. на рік. Про неякісне харчування населення СРСР свідчило різке збільшення споживання картоплі, особливо у воєнні й післявоєнні роки. У 1950 воно становило 241 кг., тоді як у 1913 р. – лише 114 кг [5]. Особливо погіршилося харчування селян, які становили більшість населення України. Сталінська індустріалізація за рахунок селянства призвела до того, що колгоспники споживали м'яса на душу населення у 1,5 рази менше, ніж робітники і службовці, молока – у 1,1 рази і цукру – в 1,5–2 рази [6].

Для виходу з цього важкого становища РНК СРСР і ЦК

ВКП(б) у 1939–1940 рр. прийняли низку рішень про виділення робітникам, службовцям і працівникам колгоспів додаткових індивідуальних земельних ділянок, а також про створення підсобних господарств городньо-овочевого і тваринницького спрямування на підприємствах міст і у сільській місцевості.

Для поліпшення забезпечення промислових працівників продовольчими і промисловими товарами влада залучала їх найбільш масову організацію – профспілки. У 1934 р. у зв'язку з ліквідацією Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції профспілкам передали функції державного контролю за роботою підприємств торгівлі, громадського харчування, житлово-комунального будівництва і побутового забезпечення. Житлово-побутові відділи Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС) центральних, республіканських, обласних і районних комітетів, відповідні комісії фабрично-заводських і місцевих комітетів та цехкомів здійснювали безпосередній контроль за правильною і своєчасною витратою виділених державою коштів на матеріально-побутове забезпечення трудящих. Роботу торгової мережі їдалень, буфетів, продовольчих і промтоварних баз, підприємств побуту контролювали тисячі громадських контролерів.

Активістам громадських організацій доводилося виконувати контрольні функції в умовах партійної диктатури, сформованої чіткої адміністративно-командної системи керівництва всіма сферами життя держави і суспільства. Керівництво торгових і побутових підприємств створювало всілякі перешкоди робітничим контролерам у процесі їх роботи. Окремі керівники партійних і радянських органів досить часто прикривали зловживання і порушення правил торгівлі й матеріально-побутового забезпечення трудівників. У таких випадках профспілкові органи заслуховували звіти директорів магазинів, баз, їдалень, побутових підприємств, домагалися вживання адміністративних заходів або ставили питання про притягнення порушників до кримінальної відповідальності.

Більшість трудових колективів не зуміли організувати належний робітничий контроль за громадським харчуванням і торгівлею. На підприємствах Вінниці, Житомира, Кіровограда, Кременчука, Полтави, Сум, Чернігова мирилися з тим, що їдальні знаходяться у непридатних приміщеннях і в незадовільному санітарному стані, з низькою якістю страв, з масовими порушеннями правил торгівлі тощо [7].

Проблеми матеріально-побутового забезпечення робітників

знайшли відображення у виступах делегатів і рішеннях XVIII з'їзду ВКП(б) (березень 1939 р.). На виконання рішень партії РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 7 вересня 1940 р. прийняли постанову "Про організацію підсобних господарств городньо-овочевого і тваринницького спрямування на підприємствах міст і сільській місцевості", яким зобов'язали господарські органи і громадські об'єднання взяти активну участь у збільшенні продовольчих ресурсів, поліпшенні організації і культури торгівлі. Наркомат вугільної промисловості й ЦК спілки гірників Донбасу виділили кошти і матеріально-технічні ресурси для організації підсобних господарств, розвитку індивідуального й колективного городництва на шахтах і підприємствах галузі [8]. Підсобні господарства створили в овочевих і приміських радгоспах, а їх робітникам виділили додаткові наділи городніх ділянок [9]. У 1939 р. робітникам і службовцям республіки виділили для індивідуальних городів 1,6% усіх посівних площ. Вони виростили на них 11,3% овочів і картоплі, 0,8% технічних і 0,7% кормових культур від зібраного валового врожаю названої продукції [10]. Тисячі тон овочів, молока, масла, м'яса отримали робітничі їдальні, дитячі садки і ясла, будинки відпочинку й санітарно-профілактичні заклади від підсобних господарств.

Норми виділення продовольчих товарів були мізерними, харчування в їдальнях малокалорійним, увесь час відчувалася гостра нестача хліба, а вартість продуктів на базарах була занадто високою. Така ситуація у забезпеченні трудівників продовольчими товарами була зумовлена як об'єктивними умовами воєнного часу, так і суб'єктивним обставинами, сутністю самого сталінського режиму, діяльністю його партійної, державної і господарської номенклатури. Вона і в злиденні воєнні роки була надійно захищена від виникаючих матеріально-побутових проблем, відгороджена від свого народу продуманою системою пільг і привілеїв. Серед них домінували матеріальні блага, такі як: першочергове отримання великих і у престижних районах квартир, забезпечення спецпайками, спецідальнями, закритими магазинами і базами для розподілу продовольчих і промислових товарів (спецрозподільниками), персональні оклади і різні грошові виплати для відповідальних працівників. Питання забезпечення партійно-радянської і господарської номенклатури продуктами харчування постійно перебувало у центрі уваги республіканського керівництва.

Важливе місце у забезпеченні робітників і службовців, а також усього населення продуктовими товарами займали підсобні

господарства, індивідуальне й колективне городництво. Присадибні ділянки колгоспників і робітників радгоспів, городи працівників, зайнятих у промисловому виробництві, а не державний сектор були вирішальним фактором у забезпеченні населення споживчими товарами. Український народ, як і народи інших республік СРСР, вижив завдяки вирощеним і виробленим на присадибних ділянках продуктам харчування. За роки війни загальний грошовий обіг селянського ринку виріс у 7 разів у порівнянні з довоєнним і в 1,7 рази перевищив державний обіг товарів [11].

Надання переваги розвитку важкої індустрії і мілітаризація промисловості для підготовки більшовицької держави до насильного експорту та втілення на практиці ідеї світової пролетарської революції і вимушені загрозою війни великі витрати на військово-промисловий комплекс, зумовили гостру нестачу житла і злиденне матеріально-побутове життя населення. Відповідальність за вирішення цих проблем партія поклала на профспілки. Передавши громадській організації такі важливі сфери життя, сталінський режим позбувався надзвичайно важкої, невдячної й рутинної роботи, здатної поглинути його. Він фактично відмовився від виконання програмних завдань, задля яких була здійснена більшовицькою партією пролетарська революція. Профспілкам і тим, хто ратував за належні житлові і матеріально-побутові умови життя, Сталін з трибуни XIV з'їзду ВКП(б), який відбувся у червні 1930 р., недвозначно заявив, що житлова проблема, на його думку, є одним з "другорядних питань" соціалістичного будівництва [12].

У радянській державі широко практикувалося індивідуальне будівництво житла за рахунок коштів трудівників, а також спорудження для робітників і службовців комунальних квартир, у кімнатах яких мешкали декілька сімей, які користувалися однією кухнею, туалетом, а то і не мали цих послуг. Працівникам, які перебралися до міст у період індустріалізації, будували бараки, землянки, обладнували помешкання у підвалах та інших непристосованих приміщеннях. Протягом 1938 – першого півріччя 1941 рр. у республіці виділили для будівництва житла 2297 млн. крб. За рахунок державних, громадських і кооперативних організацій збудували понад 4 млн. кв. м. житлової площі, з них на кошти трудівників – 1807 тис. кв. м [13].

Житлове будівництво 30-х років не встигало за збільшенням чисельності міського населення, що спричинило гостру житлову кризу у великих промислових центрах. Наприкінці 30-х – на початку 40-х років на кожного міського жителя припадало 6,3 кв. м ко-

рисної площі житла, стільки, як у 1917 р., і майже у 1,5 разів менше, ніж на середину 20-х років [14]. Російські дослідники Л.Гордон і Е.Клопов стверджують, що забезпеченість житлом була ще нижчою і становила пересічно 5 кв. м на одну людину [15].

Напередодні війни дві третини населення мешкало у сільській місцевості, в житлових приміщеннях, які не мали елементарних побутових умов. Форсування сталінським режимом промислового розвитку за рахунок трудівників призвело до падіння і стагнації матеріального рівня життя людей. Державні роздрібні ціни на продуктіві і промислові товари в 1940 р. були у 6–7 разів вищі, ніж у 1928 р [16]. Купівельна спроможність населення була значно нижчою, ніж у другій половині 20-х років. Зростання питомої ваги продовольчих товарів у матеріальному споживанні людей до 63% свідчило про їх загальне зuboжіння [17].

Напередодні й у початковий період війни у країні гостро постала проблема забезпечення населення побутовими товарами. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 7 січня 1941 р. прийняли постанову "Про заходи щодо збільшення виробництва товарів широкого вжитку і продовольства з місцевої сировини". Вони зобов'язали союзні, республіканські й обласні радянські та господарські органи широкого розгорнути на підприємствах місцевої промисловості й промкооперації виробництво сільськогосподарського інвентаря, будівельних матеріалів, скляних, металевих, хімічних, бавовняних і трикотажних виробів, посуду, меблів, взуття, палива і продовольчих товарів з місцевих сировинних ресурсів. Усю продукцію, вироблену на підприємствах з відходів місцевої сировини, було дозволено залишати повністю, а з державної недефіцитної сировини – 50% у розпорядженні місцевих органів влади [18]. Наприкінці 30-х років збільшилося число підприємств торгівлі до 92,2 тис. а громадського харчування – до 18,7 тис., але населення України, як і СРСР, відчувало гостру нестачу продуктів харчування і промислових товарів [19].

Аналіз документів архівів свідчать про злочинну байдужість окремих партійних, радянських і господарських керівників до задоволення потреб робітників і службовців, особливо молоді. Багато рішень, що приймали центральні органи влади, а також свої вони не виконували, не використовували виділені кошти на житлове будівництво і матеріальне забезпечення трудівників.

Війна, без сумніву, до неймовірного поглибила житлово-побутову кризу, але витoki її знаходилися у самій природі політичної системи. Тіснота комунальних квартир, тягар барачного й

підвального життя, патріархальна простота побуту – усе це визначало житлові умови сімей робітників і службовців ще до війни.

Література

1. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбил. стат. ежегодник. – М., 1987. – С. 374–375, 377, 380, 414, 417.
2. Майер В.Ф. Доходы населения и рост благосостояния народа. – М., 1968. – С. 96–97; Социальное развитие рабочего класса СССР: Рост численности, квалификации, благосостояния рабочих в развитом социалистическом обществе: Ист.-социол. очерки. – М., 1977. – С. 280; Народное хозяйство СССР в 1960 г.: Стат. ежегодник. – М., 1961. – С. 737.
3. Труд в СССР. Стат. сборник. – М., 1968. – С. 138, 145.
4. Народное хозяйство СССР в 1960 г. Стат. ежегодник. – С. 686; СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской социалистической революции: Стат. сб. – М., 1970 – С. 182–183; Народное хозяйство СССР в 1988 г.: Стат. ежегодник. – М., 1989. – С. 91; Народное хозяйство СССР в 1990: Стат. ежегодник. – М., 1991 – С. 113; Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы. – М., 1989. – С. 104.
5. Народное хозяйство СССР в 1967 г.: Стат. ежегодник. – М., 1968. – С. 697–742; Народное хозяйство за 70 лет.: Юбил. стат. ежегодник. – М., 1987. – С. 444.
6. Гордон Л.А. Клопов Э.В. Что это было? – С. 107; Народное хозяйство СССР в 1967 г.: Стат. ежегодник. – М., 1968. – С. 697.
7. Труд. – 1939. – 22 апреля; Комуніст. – 1941. – 18 січня.
8. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.: Сб. док. – М., 1966. – Т. 2. – С. 773.
9. Коммунистическая партия Украины в резолюциях, решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 993; Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ), ф. 5451, оп. 25, спр. 1, арк. 3.
10. Очерки истории профессиональных союзов Украинской СССР. – К., 1980. – С. 341–342.
11. Отечественная история. – 2001. – №3. – С. 70.
12. Сталин И.В. Соч. – Т. 13. – С. 2.
13. История Украинской ССР. – Т. 7. – С. 591. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 341.
14. Страна Советов за 50 лет.: Сб. стат. материалов. – М., 1967. – С. 15, 248; СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской социалистической революции.: Стат. сб. – М., 1970. – С. 24, 180.
15. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? – С. 110.
16. Майер В.Ф. Доходы населения и рост благосостояния народа. – М., 1968. – С. 96 – 97.
17. Народное хозяйство СССР в 1960 г. Стат. ежегодник. – С. 686.
18. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйствен-

ным вопросам: Сб. док.: В 4 т. – М., 1957. – Т. 2. – С. 665, 667.

19. История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1984. – Т. 7. – С. 588–589.

М.В.Брегеда

Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення Західної України після смерті Й.Сталіна¹

Період хрущовської "відлиги" є винятково важливим у вітчизняній історії, який суттєво вплинув на подальший розвиток держави і суспільства. Провісником початку "відлиги" було 5 березня 1953 року – смерть Й.Сталіна. Тогочасний соціум розпочав складний рух до оновлення, болісно переосмислюючи пройдене й намагаючись визначити контури майбутнього. В людей поволі формувалося нове відношення до життя, вони звільнялися від страху перед репресіями, ставали вільнішими у своїх висловлюваннях і вчинках.

Нова влада мала виконати ряд невідкладних завдань, зокрема реформувати систему, створену Й.Сталіним, та відмовитися від масового терору як засобу її збереження. Водночас партійно-державному керівництву потрібно було заручитися підтримкою населення. Важливим кроком у цьому напрямку мало стати визнання прав окремих народів і національностей. Розпочинається процес лібералізації у відносинах союзних республік з центром та обмеження впливу русифікаторських тенденцій.

Розвиток західноукраїнських земель після смерті Й.Сталіна вирізнявся на загальноукраїнському тлі наявністю ряду специфічних особливостей, що підсилює науковий і суспільний інтерес до даної проблеми. В радянській історіографії історичний розвиток краю в цей період розглядався винятково в контексті історії радянської України як складової частини СРСР. У зв'язку з цим замовчувалися такі важливі моменти в історії західноукраїнського регіону, як, наприклад, пожвавлення суспільно-політичного життя, викликане обговоренням громадськістю "Доповідної записки" Л.Берії та постанови Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 року

---

¹ Робота над даною статтею стала можливою завдяки підтримці Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з Фонду ім. Івана Лєська.

"Про політичне і господарське становище західних областей УРСР". Цей конкретний факт і тогочасні події в цілому або ігнорувалися, або оцінювалися прорежимною історіографією не інакше, як намагання Л.Берії розпалити національну ворожнечу і підірвати основи соціалізму.

Ґрунтовні наукові дослідження суспільно-політичних процесів у західному регіоні республіки, проведені вітчизняними вченими, починають з'являтися з початку 1990-х років [1]. Суттєву роль у цьому відіграла відмова від режиму псевдотаємності, який багато років, на догоду вузькогруповим інтересам партійно-державних "верхів", позбавляв дослідників доступу до елементарної інформації. Відбувається серйозне розширення джерельної бази за рахунок залучення до наукового обігу нових документів з архівів силових структур.

Дана стаття присвячена суспільно-політичним настроям населення Західної України після смерті Й.Сталіна. Використані нами матеріали дають можливість визначити особливості процесу десталінізації, який розпочався в західноукраїнському регіоні. Спробуємо об'єктивно й виважено підійти до висвітлення діяльності Л.Берії та її оцінки місцевим населенням, з'ясування суспільної реакції на висунуті йому звинувачення.

Щоб набути такого авторитету й такої репутації, яка була в Й.Сталіна, перед новим керівництвом постала необхідність чимось захопити більшість громадськості й, передусім, керівні кадри управлінського персоналу, еліту. В траурні дні була розгорнута широка агітаційна кампанія за вступ до лав КПРС. Варто зазначити, що жителі Західної України були більш критичними і менш довірливими по відношенню до радянської влади, ніж жителі інших регіонів республіки. Негативні настрої населення краю визначали заходи влади, спрямовані на "радянізацію" регіону, боротьба з націоналістичним підпіллям, асиміляційні впливи тощо. Цю тенденцію можна простежити за чисельністю заяв громадян з проханням прийняти їх до партії. Найбільше бажajoчих було в східних областях: Харківська – 6898, Ворошиловградська – 3336, Сталінська – 2037 заяв. Деяко меншу активність проявляло населення Півдня та Центру: Дніпропетровська обл. – 1100, Ізмаїльська обл. – 832, Одеська обл. – 659, м. Київ – 500, Запорізька обл. – 378. Найменше заяв про прийом до партії надійшло в західних областях: Дрогобицька – 257, Львівська – 230 [2].

Для зняття національної напруженості й припинення протистояння в Західній Україні за ініціативою Л.Берії намічалось провести ряд заходів. З його ім'ям пов'язували поворот у галузі національної політики, що полягав у наданні більших прав союзним республікам і ліквідації русифікаторських тенденцій. 16 травня 1953 року Л.Берія надіслав "Доповідну записку" до ЦК КПРС, в якій детально аналізувалося становище в західноукраїнському регіоні. На її основі 26 травня 1953 року Президія ЦК прийняла постанову "Про політичне і господарське становище західних областей УРСР". В документі наводилися викривальні за своєю суттю факти про масові репресії щодо західного українства, про політику русифікації. На підставі статистичних даних про кількість місцевих і приїжджих кадрів в управлінських структурах робився висновок про цілеспрямовану дискримінацію населення Західної України [3, с.10–11].

Л.Берія представив у Президію ЦК проект, в якому пропонувалося повернутися до ленінської практики призначення осіб корінної національності на керівні посади в національних республіках та областях. Він наполягав на етнічному складі місцевих кадрів і щоб їх не переводили до Москви. Президія ЦК КПРС звільнила росіянина Л.Мельникова від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ й призначила на його місце українця О.Кириченка, який займав до цього посаду другого секретаря. Крім цього, було визнано необхідним провести на Західній Україні зниження норм державного постачання сільськогосподарських продуктів і обов'язкових грошових платежів. Новому керівнику доручили провести в західних областях республіки пленуми обкомів і міськомів та обговорити на них "Доповідну записку" Л.Берії і постанову ЦК КПРС "Про політичне і господарське становище західних областей УРСР".

Обговорення зазначених документів стало приводом для постановки проблем, що роками накопичувалися в суспільно-політичному житті Західної України. Учасники пленумів, які відбулися 11–14 червня 1953 року, різко критикували обкоми й облвиконкоми за серйозні недоліки в керівництві господарством і культурним будівництвом, за допущені політичні помилки, "викривлення ленінсько-сталінської національної політики", зокрема недооцінку висування місцевих кадрів та ігнорування української

мови. Також піддавалися гострій критиці ЦК КПУ, Рада Міністрів УРСР і колишній секретар ЦК КПУ Л.Мельников [4].

У цьому сенсі характерним був виступ на пленумі Козинського райкому партії Рівненської обл. начальника політвідділу МТС Борща, який говорив: "Не дивлячись на зростання політичної активності місцевих жителів, місцеві кадри висувались на керівну роботу слабо, зв'язок з населенням в основному проводився російською мовою. Діловодство в партійних, радянських і господарських органах велось теж російською мовою. В цьому винні не тільки райком, а й обком та ЦК КПУ. Часто замість повсякденної масово-політичної роботи з населенням допускалось адміністрування, порушення соціалістичної законності" [5].

Кандидат у члени Рівненського райкому КПУ Іщенко зазначив, що "ЦК КПУ і Мін-во вищої освіти припускали помилки в справі висунення на керівну роботу спеціалістів з вищою освітою. Мали місце випадки, коли деякі місцеві товариші закінчили вищі учбові заклади – медичний, ветеринарний, політехнічний та інші інститути, і їх направили на роботу в східні області України, тоді, коли у нас в області була велика потреба в цих кадрах" [6].

Більшість місцевого населення виражала задоволення прийнятими партією рішеннями. Так, зав. промисловим відділом редакції газети "Радянська Волинь" (м.Луцьк) К.Петрушак у розмові з групою працівників редакції сказав: "Це рішення правильне, а то місцевих людей дуже повільно висували на керівні посади. Керівники установ і підприємств, які приїхали в область зі східних областей, відносились до місцевих людей з недовір'ям і цим перешкождали їх культурному росту, хоч серед місцевих є гарні, чесні працівники" [7].

Деякі з працівників, які прибули для роботи зі східних областей, висловлювали невдоволення. Наприклад, житель м.Устилуга, Волинської обл., В.Олійник у листі до Н.Тимофey (зі Сталінської обл., Андріївського р-ну, радгоспу "Самарські ставки") писав: "У нас зараз всіх росіян звільняють і відправляють у Східну Україну, а на їх місце висувують і призначають працівників із числа місцевого населення. Таким, як ми, роботу важко буде знайти. Так що приблизно місяця через два тут Рад не буде" [8].

На багатьох пленумах простежувалося прагнення місцевого партійного керівництва уникнути обговорення "гострих" питань.

Зокрема, секретар Тернопільського обкому партії Шевчук, зачитуючи постанову ЦК КПРС і "Доповідну записку" Л.Берії, випустив із тексту цих документів окремі факти про кількість репресованих. Присутній на пленумі член Бюро ЦК КПУ Кальченко у своєму виступі назвав ці цифри [9].

Учасниками партійних зборів було вирішено в найближчий час розробити програму заходів, спрямовану на виправлення становища. Втім, після арешту Л.Берії "Доповідна записка" була вилучена із протоколів Президії ЦК КПРС, а прийняті по ній рішення відмінені.

Повідомлення про викриття Л.Берії спричинило значний суспільний резонанс. В усіх обкомах, міськкомах і райкомах Компартії України пройшли збори, на яких обговорювалася постанова пленуму ЦК. Загалом в УРСР, за станом на 15 липня 1953 року, відбулося 17 тис. зборів, на яких були присутніми понад 3 млн. 390 тис. чоловік [10].

Реакція західноукраїнського населення на звинувачення Л.Берії в злочинній антипартійній і антидержавній діяльності суттєво вирізнялася на загальному тлі. Зважаючи на реформаторські ініціативи Л.Берії, які стосувалися поліпшення суспільно-політичної ситуації та зняття національної напруги в регіоні, його особа користувалася значними симпатіями й популярністю. Водночас простежувалося негативне відношення до політики радянської влади. Наприклад, житель с.Валя Кузьмін, Чернівецької обл., М.Іремія заявив: "Берія хотів зробити покращення для народу, зменшити непосильні податки для населення, припинити випуск займу і розпустити колгоспи. Саме за це його зробили ворогом, виключили із членів КПРС і зняли з роботи, а потім арештували. Ось яка радянська демократія" [11]. "Берія має багато своїх прихильників у Радянському Союзі й органах державної безпеки, попереду важка робота по очистці радянського апарату від його впливу", – зазначав священик с.Старосілля, Волинської обл., М.Сегейда [12].

Шкодувала про усунення правителя викладач Чернівецького держуніверситету Дуткевич: "Берія, якщо б він не поспішав, то міг би ще багато зробити для українців, оскільки заходи в Західній Україні проводилися по доповідній записці Берія" [13]. "До арешту Берії йшли розмови про те, що з нового року колгоспи будуть ро-

зпущені. Це було б добре, але після арешту Берії цього, напевно, не буде, а навпаки, колгоспи будуть ще більше зміцнювати і колгоспникам доведеться працювати більше", – заявив серед колгоспників житель с.Глібовичі-Свирзькі, Львівської обл., Щербатий [14].

Відчувалося незадоволення й неприйняття населенням партійно-бюрократичної системи. Зокрема, житель м.Луцька І.Палійко в листі до своєї знайомої писав: "Більше за все страхитливо й дивно те, що, як стало відомо, Мельникова зняв Берія, тоді все Українське ЦК одностайно голосувало за це. Пройшов тільки місяць і ці ж люди кричать про націоналізм Берії, який проявлявся в знятті Мельникова. А де ж були голови в ЦК? Виходить, що Українське ЦК голосує "за" або "проти", як автомат. Те ж саме роблять на місцях. Не звикли самостійно думати..." [15].

Численні недоумки, що містилися в постанові липневого пленуму, викликали значну кількість запитань під час партійних зборів у Західній Україні. Серед них характерними були такі: "В чому конкретно полягають злочинні дії Берії в національній політиці?"; "Чи залишається в силі постанова ЦК КПРС від 26 травня 1953 року про західні області України?" [16]; "Чи не є зняття з роботи Мельникова справою рук Берії?"; "Як розуміти недоліки в роботі ЦК КПУ в західних областях України: в світлі постанови липневого пленуму ЦК КПРС?" [17].

Таким чином, серед населення Західної України було набагато критичніше сприйняття радянської влади і її політики, ніж в інших регіонах держави. Позначалися на цьому нетривале перебування території в складі СРСР і заходи, які проводилися після її приєднання. Зокрема насильницька колективізація, русифікація, боротьба з українськими націоналістами, примусове виселення громадян, недовіра до місцевих жителів, призначення керівних кадрів зі східних областей тощо.

Для зміни іміджу системи спадкоємцям вождя потрібно було піддати критиці її найбільш одіозні прояви. За активної участі Л.Берії були проведені реформаторські заходи, які сприяли певній демократизації і лібералізації суспільного життя. З його ім'ям пов'язували поворот у галузі національної політики, за надання більших прав союзним республікам і проти русифікаторських тенденцій.

Активізації процесу десталінізації на західноукраїнських землях сприяло обнародування "Доповідної записки" Л.Берії та постанови Президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 року "Про політичне і господарське становище західних областей УРСР", які містили викривальну інформацію про діяльність радянської влади в регіоні. Їх обговорення стало приводом для оцінки політичної ситуації в країні, розмови про недоліки партійно-бюрократичної системи, постановки соціально-побутових проблем. Люди позбавлялися страху перед владою, відходили від позицій аполітичності й абсентеїзму, починали відверто висловлювати свої думки, погляди.

Водночас надмірна ініціативність і посилення впливу Л.Берії викликали невдоволення серед його партійних соратників, які організували змову з метою усунення небезпечного конкурента в боротьбі за владу. Проте він встиг домогтися часткових змін, більш широкого введення в держапарат союзних республік національних кадрів і діловодства на місцевій мові. Проведені заходи додали Л.Берії значного авторитету серед населення Західної України, яке не схвалювало його викриття.

Сподіваємося, що поставлена нами проблема знайде відображення у подальших наукових дослідженнях. На наш погляд, доцільно було б простежити еволюцію взаємовідносин влади й західноукраїнського населення в період "відлиги". Крім того, інтерес викликає питання суспільно-політичних настроїв західних українців у цей період.

Література

1. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). – К., 1999; Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні: Др. пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст. – К., 2000; Корнейко А.О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 рр. (на матеріалах західних областей) / Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1999; Марусик Т. Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945–1950-ті рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – №1–2; Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. – Тернопіль, 1993; Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті рр. ХХ ст. – К., 1994; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: Сер. 1950-х – поч. 1990-х рр. – К., 1998; Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік. – Львів, 2005; Ярош Б.О. Тоталітарний

режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995 та інші.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 3249, арк. 49.

3. Корнейко А.О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 рр. (на матеріалах західних областей) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 20 с.

4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2774, арк. 68.

5. Там само, спр. 3061, арк. 19.

6. Там само, арк. 21.

7. Там само, спр. 2774, арк. 75.

8. Там само, арк. 86.

9. Там само, арк. 73.

10. Там само, спр. 2775, арк. 128.

11. Там само, арк. 341.

12. Там само, спр. 2736, арк. 144.

13. Там само, спр. 3062, арк. 224.

14. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. П-3, оп. 4, спр. 794, арк. 91–92.

15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 230.

16. ДАЛО, ф. П-3, оп. 4, спр. 794, арк. 69.

17. Там само, спр. 800, арк. 201.

О.Д.Бойко

Сучасний політичний міф: як створити потужний інструмент маніпулювання суспільною свідомістю?

Політичний міф – феномен колективної психіки, в основі якого лежить штучно створене узагальнене, спрощене, контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретує суспільні процеси, поєднуючи реальність з вигадками, містикою, фантазіями. Основна мета створення політичного міфу – формування потужного і надзвичайно специфічного засобу активної і цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізацію та втримання.

Генетично політичний міф пов'язаний з архетипами давнини і є результатом суспільної творчості та надбанням колективної свідомості. В силу цих обставин він може суттєво впливати на процес формування світобачення і світосприйняття, закарбування у пам'яті та свідомості певних психологічних та ідеологічних установок, які можуть у подальшому відігравати роль стійких стимулів до дії та жорстких табу. В результаті політичний міф оберігає і стверджує прийняту систему цінностей та правил, під-

римує і санкціонує певні норми поведінки. Міф націлює людину на повторення вже досягнутого, апробованого, засвоєного. Він суміщає два аспекти: діахронічний (розповідь про минуле) і синхронічний (пояснення сьогодення або майбутнього).

Важливою функцією політичної міфології є політичне моделювання. Це пояснюється тим, що політичний міф, як правило, є набором готових рецептів, прецедентів, зразків для запозичення та наслідування, які можуть служити орієнтиром у критичних ситуаціях.

Глибинний зміст міфу полягає в отождненні речі, людини, дії з лаконічним, максимально спрощеним образом, "картинкою", що спонтанно створюється колективною уявою або ж нав'язується їй ззовні. У результаті міф підміняє об'єктивне суб'єктивним; внутрішнє, змістовне – зовнішнім; суттєве – його подібністю. Фантазія у союзі з емоцією є причиною того, що у міфі цілком органічно можуть поєднуватися реальність і вигадка; виникати неіснуючі образи; народжуватися легенди; з'являтися вигадані причинні зв'язки між реальними об'єктами; гранично ідеалізуватися лідери, процеси, факти тощо. На думку Р.Соколової, міф, по суті справи, заповнює вакуум реального знання, він виступає у ролі посередника між справжнім знанням і нерозпізнаною помилкою [1].

Міфологія як специфічна форма свідомості виникла у глибоку давнину. Цікаво і показово, що з появою таких суспільних явищ, як релігія, наука, ідеологія, вона не зникла, а модернізувалась, пристосувалась до життя, і відродилась у XIX ст. феноменом "соціальної міфології". Ця трансформація зумовила, з одного боку, втрату онтологічного, буттєвого змісту, що було притаманне класичній міфології; з іншого – зберегла та посилила її функціональний сенс: згуртовувати та направляти народні маси [2]. У сучасну добу ці процеси отримали новий імпульс і знайшли свій вияв у явищі реміфологізації.

На думку фахівців, реміфологізації притаманні три типи відтворення міфу: автоматичне відображення міфу в буденній свідомості; ідеологічне нав'язування тієї чи іншої міфологеми; художня реконструкція міфу у сфері естетичної творчості. Своєрідним підґрунтям для поширення та утвердження соціальної міфології у суспільній свідомості є несистемність буденного мислення. За цих обставин саме міф може виступати в якості вищої форми системності, що доступна буденній свідомості. Міф поставляє буденній свідомості системність того рівня, який не вимагає і не

припускає чітких логічних доказів, обмежуючись більш менш зовнішніми зв'язками між явищами [3].

На відміну від архаїчних, релігійних міфів, давніх переказів, сучасний політичний міф гранично актуальний, конкретний, прагматичний, адресний та функціональний, хоча в ньому можуть бути віддзеркалені віковічні надії, сподівання і вірування. С.Кара-Мурза дуже влучно характеризує принципову особливість сучасного політичного міфу. Він стверджує, що якщо у попередні історичні періоди у політичному житті абсолютно домінували методи придушення і примушення при цілковитому ігноруванні відчуттів та думок людей, то в основі сучасної політичної міфології лежить не пряма санкція чи заборона тих чи інших дій, а підготовка ґрунту для цих акцій – спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати і контролювати їх діяння. "Політичні міфи, – зазначає С.Кара-Мурза, – діють так само, як змія, що паралізує кролика перед тим, як атакувати його. Люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Вони переможені і скорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбулося" [4].

Специфічність сучасного політичного міфу як засобу активної і цілеспрямованої боротьби за владу, її легітимізацію та втримання, полягає в тому, що у багатьох випадках він значно ефективніший за насилля. Це пояснюється тим, що насильницькі методи завжди виступають у ролі зовнішнього чинника, якому активно протистоять останні бастіони людської гідності – приватне життя, особиста свобода тощо, а політична міфологія, закарбовуючись у пам'яті завдяки простим та яскравим образам, гіпнотично зомбує свідомість, руйнуючи згадані цінності і стимулюючи людину до певних дій та поведінки, які є необхідними за задумом політично-го маніпулятора.

Фахівці стверджують, що політичні міфи мають низку особливостей:

- міфи не з'являються спонтанно, а створюються штучно, свідомо і цілеспрямовано;

- основу міфів складають усвідомлені і культивовані політиками колективні сподівання і надії, засвоєні масовою свідомістю;

- у міфах з'єднуються дві різномірні якості: тверезий розрахунок і фанатична віра, що дозволяють політикам звільняти себе від усіх моральних перешкод;

- міфи не піддаються руйнуванню за допомогою раціональних аргументів, і тому цілком правомірна їх оцінка як ненаукового знання; політичні міфи в кращому разі – напівправа;

- міфи безпосередньо пов'язані з політичною реальністю, вони покликані виправдати той або інший хід подій, забезпечувати абсолютну упевненість людей у правоті здійснюваних політичних акцій;

- політичні міфи з'явилися значно пізніше за міфи художні, що обумовлене пізнішим створенням політичних структур і соціальною диференціацією [5].

Історичний досвід показує, що до політичної міфології найчастіше звертаються в переломні моменти історії – у період криз, катастроф, дестабілізацій, революцій. Це пояснюється специфікою міфу як політичного інструменту – він забезпечує доступ до важелів управління масовою свідомістю в умовах гострого дефіциту владних ресурсів. На думку А.Цуладзе, міф дозволяє:

- докорінно переламати ситуацію, що склалася на політичній арені, різко змінити розстановку сил на свою користь;

- перерозподілити владні ресурси, не зустрічаючи серйозного опору з боку деморалізованих супротивників;

- дістати доступ до нових важелів влади [6].

Яскравим прикладом новітнього політичного міфотворення може служити міфологія Біловезької пуці, пов'язана з процесом припинення існування СРСР у грудні 1991 р. Цій проблемі автор вже присвятив декілька праць [7]. Разом з тим, сюжет "міф як інструмент політичного маніпулювання" мною був розкритий недовістатньо. Ця стаття і є спробою заповнити прогалину.

Біловезька політична міфологія 1991 р. включає цілий комплекс різнопланових міфів.

Перший міф – про "спонтанність" підписання угоди в Біловезькій Пуці. "Раптовість, спонтанність розпаду буквально струсунула світ", – зазначає М.Максимова, характеризуючи наслідки біловезької угоди [8]. "Дуже швидко стало зрозуміло, – підкреслює М.Багров, – що все, що відбулося у грудні, відбулось спонтанно, як неодноразово було у нашій країні, коли спрацьовував основний принцип – потрібно ув'язатись у бій" [9]. Подібних тверджень політиків та науковців у публіцистичній та науковій літературі можна зустріти чимало. Родоначальниками ідеї "спонтанності", очевидно, слід вважати трьох "біловезьких зубрів" – Б.Єльцина, Л.Кравчука та С.Шушкевича.

Другий поширений міф стосовно подій у Біловезькій Пуці – це міф "про те, що "трійка" розпустила/розвалила СРСР". Ця ідея набула значного поширення у пресі, на радіо та телебаченні

(особливо центральних, що знаходилися ще під впливом союзного керівництва) одразу після підписання біловезької угоди.

Ключовою ідеєю третього міфу є думка про те, що лідери України, Білорусі та Росії мали юридичне право прийняти рішення про припинення існування Радянського Союзу як "суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності". Безумовно, родоначальниками цього міфу були "біловезькі зубри" та їх команди, оскільки його поширення у засобах масової інформації створювало у широкого загалу ілюзію цілковитої легітимності біловезьких рішень і давало "карт бланш" на подальші дії. З часом він набув певного поширення у науковій та навчальній літературі. Зокрема, С.Грабовський, С.Ставроян, Л.Шкляр у своїх "Нарисах з історії українського державотворення" стверджують, що рішення про утворення СНД є "легітимним і політично-виваженим", оскільки четвертий співзасновник СРСР – Закавказька федерація на момент укладення угоди вже давно не існувала як державне утворення [11].

Суть четвертого міфу полягала в тому, що Біловезька угода в основному трактувалась її підписантами як трансформація СРСР у СНД, а не як демонтаж Радянського Союзу.

Процес створення політичних міфів має свою технологію, її ключові елементи чітко відслідковуються у процесі виникнення, поширення та ствердження біловезької міфології:

1. Формування узагальненого спрощеного контрастного уявлення про дійсність ("чорне – біле"; "герой – злодій", "наші – вороги" тощо). Вибудова образів носіїв Добра і Зла – героя та антигероя. Одразу після підписання Біловезької угоди центральні ЗМІ, які ще перебували під контролем союзного керівництва, поширили міф про те, що три лідери "розвалили Союз", іншими словами, намагались вплинути на суспільну свідомість за допомогою вибудови міфологем "антигерої", "злодії", "вороги". У цьому зв'язку, очевидно, не випадково Л.Кравчук під час виступу 10 грудня 1991 р. у Верховній Раді України у незвично різкій для себе манері заявив: "І ось після того, коли це відбулося, нас почали звинувачувати у розвалі Союзу. В останні два дні – вчора і сьогодні – головною темою центральних органів та інших засобів масової інформації є те, що ось три держави чи три керівники, чи шість керівників, розвалили врешті-решт Союз, і в цьому їх найглибша провина. Але сьогодні можна спитати: хто ж дійсно вин-

ний в тому розвалі? Коли почався той розвал? Принаймні кожному зрозуміло, що він розпочався не 7–8 грудня, а в період, коли почалась перебудова. Це абсолютно кожному зрозуміло. Ми навіть точно знаємо авторів цього розвалу..." [11].

Через кілька років Леонід Макарович у інтерв'ю газеті "Аргументы и факты" менш емоційно, але більш точно розкрив природу "біловезьких рішень": "Після серпневого путчу всім стало ясно, що якщо не вжити рішучих заходів, то буде обвальна руйнація Радянського Союзу... І коли ми зібралися в Біловезькій Пущі, то **мова не йшла про розвал Радянського Союзу, а як цей розвал, який став об'єктивним, спрямувати в таке русло, щоб він не став ну, скажімо, прототипом югославського. Ось яке у нас було завдання** (виділено – О.Б.)" [12].

Те, що невдовзі після підписання угоди в Біловезькій Пущі, незважаючи на галас у засобах масової інформації, до СНД приєдналась значна частина колишніх радянських республік, як і те, що не було активних масових народних виступів проти цієї акції, лише засвідчує, що Л.Кравчук, Б.Єльцин та С.Шушкевич своїм, інтуїтивно відчутим, чи аналітично прорахованим, рішенням не розпустили/розвалили СРСР, а реалізовували один з тих небагатьох варіантів, які запрограмувала Історія.

2. Нав'язування ілюзії простого пояснення всіх суспільних проблем, протиріч та суперечностей, а на цій основі забезпечення комфортності та захищеності існування. Так, в основі міфу про правомірність ліквідації СРСР лежала теза, що Україна, Росія та Білорусія були тими державами-засновниками Радянського Союзу, а звідси мають право на розпуск. Про те, що це була справді ілюзія і "біловезькі" документи не мали належної юридичної бази, свідчить низка політико-правових "неув'язок", що називаються в науковій літературі, найбільш типовими та поширеними є:

- з юридичної точки зору, Союз РСР не міг припинити своє існування в результаті рішення прийнятого однією, декількома чи навіть більшістю республік, що знаходились у його складі. Перш за все тому, що Договір 1922 р. як правовий документ, давно втратив свою силу. Замість нього було розроблено другий, суттєво відмінний за змістом (72 статті замість 26) текст Договору, який і став головною частиною Конституції СРСР 1924 року, яка у свою чергу втратила силу у 1936 р., у зв'язку зі вступом у силу нової

Конституції СРСР. За цих обставин статус РРФСР, України та Білорусі як "держав-засновників Союзу РСР" був суто символічним, оскільки юридично вони не мали ніяких переваг перед останніми союзними республіками. Крім того, Договір 1922 року не передбачав як механізму припинення своєї дії, так і порядку такої процедури, тому всі суб'єкти Союзу мали лише правову можливість вплинути на долю союзної держави – реалізувати на практиці своє конституційне право на вільний вихід із СРСР;

- навіть якщо умовно визнати РРФСР, Україну та Білорусію "державами-засновниками Союзу РСР", то четвертим співзасновником у 1922 р. була Закавказька федерація, спадкоємці якої: Вірменія, Азербайджан та Грузія – мали такі ж, як і слов'янські республіки, юридичні права вирішувати долю СРСР;

- комплекс надзвичайно складних проблем, пов'язаний з матеріальною і нематеріальною "спадщиною" СРСР, що припинив своє існування", не міг бути вирішений одномоментно під час короткої зустрічі, адже він включав питання про виконання міжнародних зобов'язань Радянського Союзу, союзна власність у країні та за її межами, збройні сили, враховуючи ядерний потенціал, тощо. Всі ці проблеми заторкували інтереси як усіх ексчленів Союзу, так і третіх країн, тому знайти оптимальні формули їх вирішення можна було лише після тривалих переговорів та узгоджень;

- будь-які односторонні дії однієї чи декількох союзних республік–суверенних держав, направлені на припинення існування Союзу РСР, на думку фахівців, "грубо порушували основний принцип рівноправності суб'єктів Союзу і життєві інтереси решти суверенних (незалежних) держав, що формально або фактично залишалися у Союзі";

- якщо три республіки залишили Союз, то він все одно формально продовжував існувати, так як про вихід з нього не заявили інші республіки, які відповідно до Конституції були співзасновниками єдиної держави нарівні з Росією, Україною та Білорусією;

- статті Угоди про те, що "діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав–членів Співдружності припиняється" (ст.14) і що "з моменту підписання цієї Угоди на територіях, держав, що його підписали, не допускається застосування норм третіх держав, в тому числі колишнього Союзу РСР (ст.11), з одного боку, були юридично необґрунтованими, оскільки Угода, відповідно до вимог республіканських конституцій, не могла вступити в

дію до ратифікації її парламентами республік, з іншого – могли призвести до некерованості суспільства і підриву правопорядку;

- в Угоді, укладеній у Біловезькій Пуці, пропонувалася нова модель державності, що суперечила проекту Договору про Союз Суверенних Держав, який протягом тривалого часу обговорювався в рамках "ново-огарьовського процесу". За цих обставин, на думку юристів, остаточне рішення про запровадження запропонованої трьома лідерами моделі після обговорення у Верховних Радах республік мав прийняти З'їзд народних депутатів СРСР [13].

3. Створення паралельної віртуальної реальності, яка б приваблювала об'єкт маніпулювання (окрему людину/суспільство в цілому) своєю зручністю, простотою, зрозумілістю; розкривала нові перспективи; дарувала шанс, надію, сподівання на легкі та прості способи реалізації планів та досягнення ідеалів. Офіційним вектором руху у Біловезькій угоді проголошено інтеграцію в межах СНД, реальним (за задумом як Л.Кравчука, так і Г.Бурбуліса) стала поетапна дезінтеграція, якій намагалися надати вигляду "цивілізованого шлюбозрозлучення". Про те, що міфологема трансформації СРСР у СНД була своєрідним засобом політичної маніпуляції, з усією відвертістю пише у своїх спогадах один із учасників Біловезької зустрічі, член української делегації М.Голубець: "З точки зору сьогодення, це (мова йде про СНД – О.Б.) могло виглядати якимось новим наддержавним об'єднанням, новим союзом. **Але не в цьому найголовніша суть, а в тому, що три незалежні держави спільно, одностайно й однозначно проголосили смерть імперії зла – Союзу Радянських Соціалістичних Республік !**" (виділено О.Б.) Отже, підписані у "Віскулях" документи мали характер рамкової угоди і були покликані виконати два взаємопов'язані завдання:

перше – "пропагандистське" – створити у світового співтовариства та власних громадян ілюзію юридичних рідностей та підвалин для побудови нового перспективного міждержавного утворення;

друге – "приземлено-прагматичне" – заповнити той політично-державний вакуум, який неодмінно повинен був утворитися після остаточної руйнації СРСР.

4. Імплантація у міф елементів дива, чудес, відхилення від норм повсякденності з метою стимулювання принципової відмови від перевірки достовірності, тобто відповідності міфу реаліям (Диво не перевіряють, ним захоплюються). Ва-

рто підкреслити, що ще й досі грудневі події у білоруській урядовій резиденції "Віскулі" оповиті міфічною машкарою таємничості. Втім, Б.Єльцин у своїх "Записках президента" описує цей сюжет романтично-буденно: "Був чудовий зимовий вечір. Стояв легкий морозець. Тихий сніжок. Справжній дзвінкий грудень. У резиденції Голови Верховної Ради Республіки Білорусь ми зібралися утръох: Шушкевич, Кравчук і я. Зібралися, щоб вирішити долю Союзу" [14]. Про те, що, на перший погляд, ніщо не свідчило на цьому етапі про радикальні зміни в СРСР, переконує і інтерв'ю М.Горбачова французькому телебаченню, передане в ефір 8 грудня 1991 р., лейтмотивом якого були фрази Президента Радянського Союзу: "Центр – це я!" і "Я тримаю палець на ядерній кнопці!" "Я не буду брати участі у розвалі Союзу" [15]. Втім, вже через декілька годин потому "сталося диво" – підписана біловезька угода кардинально змінила не лише долю М.Горбачова, а й баланс сил на міжнародній арені та геополітичну ситуацію у світі. Не випадково вже наступного дня "Советская Белоруссия" вийшла з інтригуючим заголовком: "36 годин, які приголомшили світ". Справді, диво не перевіряють, ним захоплюються, особливо тоді, коли й перевірити не має по чому, оскільки у руках дослідника нічого немає, крім офіційних документів, реальні поточні документи відсутні (за свідченням фахівців, "відшукати стенограму зустрічі не вдалось, ймовірно за все, вона просто не велась...") [16].

5. Підтримка за рахунок гри на емоціях та переживаннях сліпої віри в міф, що, з одного боку, блокує критичне мислення, з іншого, виступає своєрідним каталізатором неадекватної інтерпретації суспільних процесів на основі поєднання реальності з вигадками, містикою, фантазіями. Ключову роль у поширенні біловезької міфології відіграли ЗМІ, які емоційно коментували подію у "Віскулях". Зокрема, агентство "Франс Пресс" акцентувало: "Президенти тръох слов'янських республік підвели ризику під існуванням Радянського Союзу, народженого більшовицькою революцією. Відчайдушна спроба М.Горбачова побудувати новий Союз закінчилася провалом. Але нез'ясованим залишається ключове питання: хто очолить Радянські збройні сили і хто буде здійснювати контроль над ядерним арсеналом? І як розуміти слова Горбачова у недавньому телеінтерв'ю: "Тільки я можу розпочати ядерну війну". Англійське агентство "Бі-Бі-Сі" відзначало, що "створення Росією, Україною та Білоруссю Спів-

дружності поховало плани М.Горбачова зберегти СРСР у дещо оновленому вигляді. Влада тепер належить керівникам ведучих радянських республік, які репрезентують три четверті населення колишнього СРСР".

У коментарі американської телекомпанії "Сі-Ен-Ен" зазначалось: "Ми стали свідками заключного акту великої трагедії. Значення прийнятих у Мінську документів вражає уяву. Одним ударом найбільша держава у світі, яка впливала на половину земної кулі, зникла з карти планети. Президент Горбачов та інші офіційні особи у Кремлі репрезентують країну, яка не існує. Однак світ надто добре знає, що може відбутися, якщо колись велика держава розпадається на шматки..." [17]. Отже, ми маємо класику жанру політичного маніпулювання: а) форсування емоційного сприйняття за рахунок потрібної лексики ("підвели ризику", "відчайдушна спроба", "провал", "поховано плани", "акт великої трагедії", "вражає уяву", "розпад на шматки" тощо); б) сіяння елементів страху та невизначеності ("хто очолить Радянські збройні сили?"; "хто буде здійснювати контроль над ядерним арсеналом?"), тобто створення оптимального ґрунту для поширення і зміцнення політичної міфології у суспільній свідомості.

6. Включення у розкрутку міфу широких кіл громадськості. Результатами цього виду народної творчості, як правило, стають а) поява нових деталей, подробиць, варіантів того чи іншого міфу; б) помітне зростання віри у міф, оскільки нічому так не віриш, як фразі "...у народі кажуть". Основними каталізаторами цих процесів є політичні анекдоти та чутки.

7. Штучне створення напруги між полюсами "минуле" – "майбутнє", шляхом (при потребі) формування у міфологемі необхідної маніпуляторіві комбінації: а) "ностальгії за минулим – страхом перед майбутнім"; б) "зречення минулого – перспективи світлого майбутнього". Найцікавіше те, що при кардинальних відмінностях цих моделей основна мета є незмінною – згуртування та мобілізація мас на потрібну маніпуляторіві дію. Штучність створення напруги між полюсами "минуле" – "майбутнє" полягає в механічній заміні "+" на "-" і навпаки "-" на "+". У результаті форсованого перегляду в добу перебудови історичного минулого, включення у цей процес нефахівців дуже часто а) мали місце перекоси і перегини в оцінках історичних подій та явищ; б) відбувалися невиправдані трансформації "героїв" у "зло-

чинців" та "злочинців" у "героїв"; в) палітра суджень про минуле зводилася до жорсткої альтернативи: "або чорне – або біле". Все це створило підґрунтя для політичного маніпулювання та поширення політичних міфів.

8. Приховане/закамуфльоване вмонтування у політичний міф мотивації, яка в подальшому простимулює потрібні маніпуляторіві дії окремої людини – групи людей – суспільства. У біловезькій міфології чітко прослідковується ланцюжок: 1) дії Б.Єльцина, Л.Кравчука та С.Шушкевича не були завчасно підготовленими, а тим більше зловмисними (Міф про спонтанність прийняття рішення стосовно розпуску СРСР); 2) всі ухвалені рішення є юридично обґрунтованими та законними (Міф про право України, Білорусії та Росії прийняти рішення щодо припинення існування Радянського Союзу законний); 3) біловезькі рішення відкривали нові перспективи (Міф про те, що основною метою Біловезької угоди є перспективна трансформація ССРСР у СНД, а не демонтаж Радянського Союзу). Іншими словами, якщо те, що відбулося є спонтанним і не зловмисним, юридично обґрунтованим та ще й відкриває нові рожеві перспективи, то... це треба вітати та підтримувати. Навіть міф, ініційований протилежною стороною, – про одномоментний розвал трьома лідерами СРСР – лише відтіняє та побічно підтримує базові тези трьох попередніх міфів, адже навряд чи хто повірить, що кілька осіб на таємній зустрічі ліквідували державу, яка проіснувала більше семидесяти років і вистояла у огні Великої Вітчизняної війни.

Не слід забувати також про те, що своєрідними каталізаторами впровадження та "потрібного" сприйняття біловезької міфології суспільством стали, власне, класичні фактори маніпулятивної дії, які направляють громадську думку шляхом стереотипного мислення: а) обмеження часу сприйняття; б) активне відволікання від осмислення (грудень 1991 р. був періодом, коли людину змушено більше цікавили побутові проблеми, пошуки способів виживання у складних умовах, а не глобальні проблеми держави); в) стимулювання емоційного мислення (попередній період масових мітингових акцій суттєво знизив поріг критичності, аналітичності мислення та різко підняв значення емоційного сприйняття); г) перевантаження інформацією (у добу перебудови людина отримала зашкалюючо велику дозу нової, сенсаційної інформації, яка кардинально впливала на світобачення, а часу на

осмислення та усвідомлення не було, що різко збільшило розумову напругу).

Отже, політичний міф є ефективним засобом маніпулювання, оскільки він, базуючись на таких властивостях побутової свідомості, як консерватизм поглядів, схематизм сприйняття, несистемність мислення, автоматизм реакції по суті кодує/програмує внутрішній світ людини, готуючи ґрунт для необхідних маніпуляторів поведінки та дій. З огляду на це міфологія Біловезької Пущі стала ефективним інструментом впливу на суспільну свідомість, яскравим прикладом використання політичної маніпуляції для ефективної боротьби за владу.

Література

1. Технология власти (философско-политический анализ). – М., 1995. – С. 110–111.
2. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С. 360.
3. Политическая психология / Под общей ред. А.А.Деркача, В.И.Жукова, Л.Г.Лаптева. – М., 2001. – С. 173–174.
4. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., 2001. – С. 206.
5. Политология / Под ред. М.А.Василика. – 2-е изд. – СПб., 1999. – С.124.
6. Цуладзе А. Политическая мифология. – М., 2003. – С.144–145.
7. Міфи Біловезької Пущі // Сучасність. – 2005. – №12; Біловезька угода 1991 р.: суть та наслідки // Університет. – 2005. – №6; Україна: від путчу до Пущі (серпень – грудень 1991 р.): Монографія. – Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2006; "Спонтанність" підписання угоди в Біловезькій Пущі 1991 р.: анатомія міфу// Збірник наукових праць викладачів Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2006.
8. Максимова М. От "имперского" Союза к Содружеству независимых государств // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – №4. – С. 5.
9. Багров М. Крым: время надежд и тревог. – Б.м., Б.изд., Б.г. – С. 209.
10. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 462.
11. Цит. за: Исаков В.Б. Расчлененка. Кто и как развалил Советский Союз: Хроника. Документы. – М., 1998. – С.112–113.
12. Цит. за: Чемерис В. Президент. – К., 1994. – С. 282.
13. Див.: Лазарев. Комитет конституционного надзора СССР (Подводя итоги) // Государство и право. – 1992. – №5. – С. 32; Станкевич З.А. История крушения СССР: Политико-правовые аспекты. – М., 2001. – С. 299 – 302; Шакина М. Минский треугольник // Новое время. – 1991. – № 50. – С. 6–7; Савицкий В. Все же самолеты дол-

жны летать // Новое время. – 1991. – 50. – С. 7; Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю 1985 – 1991 гг. – М., 2002. – С. 355; Горбачев М.С. Размышления о прошлом и будущем. – М., 1998. – С. 158; Ципко А. "Не хочу быть участником убийства..." // Литературная газета. – 1991. – 6 ноября. – С. 3.

14. Ельцин Б.Н. Записки президента. – М., 1994. – С. 143.

15. Геллер М.Я. Российские заметки 1991–1996. – М., 1998. – С. 54–55, 57.

16. Содружество Независимых Государств: портрет на фоне перемен. – Минск, 1996. – С. 16.

17. Цит. за: Содружество Независимых Государств: портрет на фоне перемен. – Минск, 1996. – С. 18.

Г.А.Гарбар

Сфера гостинності в Миколаївській області кінця 70-х – початку 80-х років ХХ ст.: послуги закладів відпочинку та рекреації

Основними елементами туристської інфраструктури території є: засоби тимчасового розміщення – готелі, мотелі, кемпінги тощо; засоби харчування – ресторани, кафе, їдальні, тощо; транспортні шляхи і засоби, що надають відповідні послуги туристам, установи рекреаційно-розважальної сфери – музеї, театри, історичні, художні і архітектурні пам'ятки, розважальні установи, а також організаційні структури, що забезпечують надання туристичних послуг – туристичні, екскурсійні бюро, турбази тощо (в залежності від характеру та конкретно-історичних форм господарської діяльності у туристичній сфері). Серед засобів тимчасового розміщення слід виділити заклади відпочинку та рекреації, такі як пансіонати, бази відпочинку, будинки відпочинку, навіть санаторії і профілакторії.

Дослідження історії розвитку цієї складової сфери гостинності у зв'язку із туристською діяльністю можуть бути представлені підрозділом у книзі вітчизняних авторів В.Федорченка і Т.Дьорової "Історія туризму в Україні" (К., 2002), статтю Л.Мамеєвої (Гостиничный бизнес. – 2000. – №1). Звісно, що у цьому відношенні більше "пощастило" закладам відпочинку та рекреації Криму. Проте в цілому історія розвитку цих закладів в Україні ще чекає на своїх дослідників.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб дослідити стан та тенденції розвитку закладів відпочинку та рекреації на території Миколаївської області кінця 70-х – початку 80-х років ХХ століття.

Хронологічні рамки і географічні межі визначаються тим, що зазначений період в історії розвитку вітчизняного туризму вважається одним з найбільш динамічних за радянських часів, а щодо Миколаївської області, то вона може вважатися однією з найменш досліджених у цьому відношенні по Україні.

Заклади відпочинку і рекреації у Радянському Союзі майже з самого початку знаходилися у віданні профспілок – ВЦРПС та її республіканських структур. Як, правило, вони були зорієнтовані на сімейний або просто на "дорослий" внутрішній туризм та відпочинок.

Внутрішній туризм у Радянському Союзі повоєнного періоду здійснювався по лінії ВЦРПС, а з 1958 року – і Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" ЦК ВЛКСМ. Центральним органом, який здійснював керівництво цією справою, з 1969 року стає Центральна рада з туризму та екскурсій (ЦРТЕ), а на рівні України – Українська республіканська рада з туризму та екскурсій (УРРТЕ), якій підпорядковувалися обласні (міські) ради з туризму та екскурсій.

Долучалися до внутрішнього туризму і Міністерство освіти УРСР і його структури: обласні і районні відділи народної освіти, а також Державний комітет з професійно-технічної освіти, які взаємодіяли із БММТ "Супутник", що відповідав як молодіжний туризм у цілому.

Зрозуміло, що стратегічні цілі, ідеологію і контроль визначали і здійснювали ЦК КПРС, ЦК КПУ, обласні, міські, районні комітети комуністичної партії.

Особливістю розвитку туризму на території Миколаївської області було те, що область внаслідок статусу закритого міста обласного центру, а також м.Первомайська не здійснювала прийому іноземних туристів аж до кінця 80-х років. Туризм, що розвивався, був насамперед внутрішнім, значну його частину складав місцевий, тобто обмежений територією області.

Потужною складовою інфраструктури, що забезпечувала цей вид туризму і відпочинку, була мережа пансіонатів і баз відпочинку.

Відповідні заклади підпорядковувалися обласній раді профспілок, а також були власністю певних підприємств як самої області, так і установ чи підприємств з інших областей України. Ма-

ло власну базу і Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" Миколаївського обласного комітету ЛКСМУ.

Кінець 70-х – початок 80-х років для внутрішнього туризму і рекреації характеризується подальшим зростанням темпів розвитку. Проте особливість його полягає у тому, що матеріальна база за темпами свого розвитку суттєво відстає від темпів зростання кількості радянських туристів, які подорожували маршрутами Радянського Союзу і відпочивали на радянських курортах і в зонах відпочинку. Що ж до Миколаївської області, то внаслідок особливого статусу рекреаційна зона розвивалася взагалі повільно. Попри те, що область мала непогані пляжі на Чорноморському узбережжі, облаштування їх бажало кращого. Це, стосувалося і мережі закладів відпочинку та рекреації, які в основному зосереджувалися у приморській зоні.

У 1979 році мешканців області приймають кілька пансіонатів і баз відпочинку. Серед них пансіонат "Кооператор" в м.Очаків, будинок відпочинку "Комунар" в м.Миколаєві, база відпочинку "Сонячна" у с.Рибаківка. Бережанського району, база відпочинку "Алые паруса" у с.Коблеве, база відпочинку "Орбіта", база відпочинку "Зоря", база відпочинку "Чорноморець", база відпочинку "Наука".

Крім цього, на території області функціонують туристичні бази, підвідомчі обласній раді з подорожей та екскурсій: "Очаків" і "Южный Буг".

Пансіонат "Кооператор" в м.Очаків, що належить Миколаївському облспоживсоюзу, приймає за рік 2329 чоловік, маючи 250 ліжкомісць [1, арк. 3].

База відпочинку "Сонячна" у Бережанському районі в с.Рибаківка приймає робітників Миколаївської ТЕЦ у кількості 516 осіб [2, арк.17].

Миколаївський Парфумерний комбінат "Алые паруса" має базу відпочинку з такою ж назвою у с.Коблево Бережанського району і приймає у 1979 році 1538 чоловік [2, арк. 52].

База відпочинку "Орбіта" належала Миколаївському трансформаторному заводу, база відпочинку "Зоря" – Південно-турбінному заводу "Зоря", база відпочинку "Чорноморець" – Чорноморському суднобудівельному заводу, база відпочинку "Наука" – Південному конструкторському бюро "Електрогідраліка".

На території Миколаївської області також діяли заклади рекреації і відпочинку, які належали Молдавському об'єднанню пан-

сіонатів "Коблево", Кіровоградському обласному управлінню автотранспорту, бази відпочинку Львівського політехнічного інституту, Дніпропетровського обласного управління газового господарства.

Подальший розвиток вітчизняного туризму визначається стратегічними завданнями, що їх було сформульовано у спільній ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС Постанові №983 від 31 жовтня 1980 р. "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні".

На республіканському рівні завдання конкретизувалися у Постанові ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Уккрудпрофу від 23 грудня 1980 року №665.

Документ всесоюзного рівня був конкретизований на рівні області у Постанові №44 бюро Миколаївського обкому Компартії України, виконкому обласної Ради народних депутатів і президії обласної ради профспілок від 23 січня 1981 року "Про організацію виконання постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні від 31 жовтня 1980 р. №983" і постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Уккрудпрофу від 23 грудня 1980 року №665".

В Постанові, підписаній секретарем Миколаївського обкому компартії, головою виконкому обласної ради народних депутатів Л.Г.Шараєвим, зазначалося:

"І. Міськкомам, райкомам, Компартії України, міськрай-виконкомам, обкомам профспілок, обкому ЛКСМ України, облплану, обласній раді з туризму та екскурсій; обласним управлінням культури і профтехосвіти, обласному відділу народної освіти за участю зацікавлених організацій і установ вжити заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій в області, забезпечити суттєве збільшення обсягу та підвищення якості обслуговування, вдосконалення видів та форм послуг, що надаються..." [3, арк. 21].

Відповіддю на завдання, сформульоване у пункті сьомому постанови – "здійснити спільні заходи з раціонального використання підвідомчих готелів для розміщення й обслуговування радянських... туристів" – ставав пункт постанови бюро, який приписував "керівникам підприємств і організацій спільно з комітетами профспілок надавати місця на базах відпочинку для розміщення туристів і екскурсантів після закінчення літнього сезону" [3, там са-

мо] і у Додатку №2 визначалася низка підвідомчих баз відпочинку із вказівкою кількості місць, що повинні були виділятися згідно з цією постановою.

Згідно з цим Додатком №2 до постанови визначався перелік баз відпочинку і установ, у яких виділялися місця для прийому туристів з 1 вересня по 1 жовтня щорічно і кількість місць. Так, на базі відпочинку "Орбіта" Миколаївського трансформаторного заводу виділялося 200 місць, на базі відпочинку "Зоря" ЮТЗ "Зоря" – 100, на базі відпочинку "Чорноморець" Чорноморського суднобудівельного заводу – 300, на базі відпочинку Парфумерно-косметичного комбінату "Алые паруса" – 150, на базі відпочинку "Наука" Південно-молдавського конструкторського бюро "Електрогідравліка" – 60.

Молдавське об'єднання пансіонатів "Коблево" виділяло 100 місць, база Кіровоградського обласного управління автотранспорту – 90, база Львівського політехнічного інституту – 90, база Дніпропетровського обласного управління газового господарства – 90 місць [3, арк. 24].

Які ж реалії у сфері гостинності, зокрема засобів розміщення для внутрішніх туристів – існували у Миколаївській області на момент прийняття цієї постанови? І які зрушення відбулися у цьому напрямі після її прийняття? Відповіді на ці питання можна знайти на основі аналізу річних звітів БМТТ "Супутник" Миколаївського ОК ЛКСМУ, Миколаївського міськомкомуністичної партії, Миколаївського облоно, облради з туризму та екскурсій за першу половину 80-х років та пояснювальних і інформаційних довідок зазначених установ протягом цього терміну.

Туристичний сезон 1980 року відбувся до прийняття Постанови №44, тому знаходився у реаліях попереднього періоду.

База тимчасового розміщення для туристів виділялася не лише БМТТ "Супутник" Миколаївського обкому комсомолу, а й, на основі заявок, облрадою з туризму і екскурсій. Так, в інформації, яку подає до обласного комітету КПУ обласна рада з туризму і екскурсій за 1982 рік, зазначається, що на цій основі щорічно "з 1 липня по 1 вересня Миколаївський суднобудівельний інститут і технікуми надавали місця в гуртожитках для розміщення туристів" [3, арк. 60].

"Миколаївська філія Одеського інженерно-будівельного інституту надає, згідно з постановою (мається на увазі – Постанова №44 Миколаївського обкому КПУ – Г.Г.), допомогу облradі з туризму та екскурсій в розміщенні туристів, виділяються на літо 65 місць в гуртожитку" [Там само].

Крім цього, для оздоровлення туристів, у відповідності з Додатком №2 до цієї Постанови, місця виділяються на базі відпочинку "Орбіта", на базі відпочинку ЮТЗ "Зоря", а на базі відпочинку "Наука" заводу ПКБ "Електрогідравлики" у вересні 1982 року "відпочивало 93 туристи, що на 33 особи більше, ніж визначалося Додатком №2" [3, арк. 62].

Таким чином, партійні і урядові документи, конкретизуючись на рівні області через постанови Миколаївського обкому КПУ, знаходили свою реалізацію в роботі відповідних структур. Матеріалізація послуг гостинності відбувалась у сфері послуг розміщення, екскурсійних послуг, транспортних послуг, харчування, рекреаційно-розважальних. Матеріальна структура, яка забезпечувала послуги розміщення, постає у вигляді баз відпочинку, а також пансіонатів, рідше готелів, а частіше – орендованих гуртожитків шкіл, профтехучилищ, інститутів міст Миколаєва та Очакова.

Спочатку до гуртожитків, що виділяються для розміщення туристів по лінії БММТ "Супутник" і обласної ради з туризму та екскурсій, додаються бази відпочинку підприємств не тільки області, але й інших міст України і навіть таких, що належали до республіки Молдова, розташованих на території області (Коблево).

Так, на початку 80-х рр. (січень 1981 р.) фігурує 9 баз відпочинку підприємств, які надають місця для прийому туристів у вересні–жовтні (після закінчення літнього сезону) із загальною кількістю 1180 місць (де факто ця кількість інколи виявляється більшою – звіт міськкому партії 1982 р.) Всі ці бази відомчого підпорядкування. З них п'ять Миколаївських підприємств, чотири належать підприємствам з-за меж області: Молдавському об'єднанню пансіонатів Коблево, Кіровоградському облуправлінню автотранспорту, Львівській політехніці, Дніпропетровському обласному управлінню газового господарства. Залучаються до розміщення туристів і турбази, підвідомчі облраді з подорожей та екскурсій: "Очаків" и "Южный Буг".

Разом із тим, проблема з мережею закладів тимчасового розміщення туристів, у тому числі у закладах відпочинку та рекреації, залишається і на середину 80-х років.

І до неї знов повертається місцева влада, намагаючись її вирішити. Так, у Постанові бюро Миколаївського обкому КПУ від 17 вересня 1985 року (протокол №27, § I) "Про заходи з розвитку туризму і вдосконалення туристсько-екскурсійного обслуговування населення в Миколаївській області у 1985–1990 роках і на період

до 2000 року" відмічалось, що незважаючи на те, що в області "вжито певних заходів з будівництва і реконструкції туристсько-екскурсійних баз, прокладено нові туристські і екскурсійні маршрути, подальший розвиток отримав самостійний туризм...", а "за 4,5 роки одинадцяті п'ятирічки населенню надано послуг на 34,6 млн. руб. обслуговано 518,6 тис. туристів і 3321.8 тис. екскурсантів", залишається низка проблем: "Не виконуються завдання з виділення місць в гуртожитках, школах, навчальних закладах, зонах відпочинку для розміщення туристів... Комбінатом "Миколаєвпромбуд", трестом "Чорноморкурортбуд" не освоюються капітальні вкладення на будівництво туристських об'єктів..." [3, арк. 86].

Таким чином, можна зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду розвиток таких складових сфери гостинності Миколаївської області як заклади відпочинку та рекреації характеризуються в цілому позитивною динамікою, проте, суттєво відстають за темпами свого розвитку від потреб області.

Література

1. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-2133, оп. 8, спр. 1258.
2. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-2133, оп. 8, спр. 1904.
3. Державний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 80, спр. 82.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Н.О.Ципляк

Основні напрямки виховного процесу в Чернігівській духовній семінарії

Чернігівська духовна семінарія (1786–1919) була не лише духовним навчальним закладом, а й своєрідним науковим та культурним осередком регіону. Зважаючи на певну ізольованість духовної семінарії від зовнішнього світу, значна увага в ній приділялася вихованню семінаристів. "Нравственное воспитание в семинарии, – зазначалося в її Статуті, – имеет целью правильное образование характера учащихся, соответственно будущему их назначению. Осуществлению сей цели должны содействовать как воспитывающие, так и обучающие" [1].

Піклування про моральне виховання і нагляд за поведінкою належали до кола обов'язків інспектора. За Статутом 1814 р. інспектора обирало Правління семінарії з числа викладачів з наступним затвердженням єпархіальним архієреєм. Інспектор мав бути присутнім на молитвах, в їдальні, під час підготовки уроків, стежити за відвідуваннями занять, поведінкою та станом здоров'я. Водночас він складав щомісячні та річні відомості про успіхи та поведінку вихованців семінарії. За Статутом 1867 р. інспектора обирали на зборах викладачів, причому він мусив мати ступінь магістра і викладати один з предметів семінарського курсу. За Статутом 1884 р. інспектора призначав на посаду Св.Синод за поданням єпархіального архієрея.

Помічниками інспектора на початку XIX ст. були так звані "старші" семінаристи, які призначалися Правлінням семінарії з кращих вихованців і мали наглядати за поведінкою, виконанням домашніх завдань, дотриманням чистоти та охайності. Проводячи ревізію Чернігівської духовної семінарії у 1822 р., інспектор Київської духовної семінарії Смарагд відзначав, що за поведінкою вихованців семінарії стежить інспектор за допомогою "старших", які керуються відповідною інструкцією [2].

У квітні 1868 р. Св.Синод скасував інститут "старших", і за порядком в класах та на вечірніх заняттях мали стежити усі вихованці по черзі [3]. Незважаючи на це, Правління Чернігівської духовної семінарії у 1870 р. замість "старших" запровадило "чергових", які призначалися в кожному класі інспектором для нагляду за порядком [4].

Проводячи ревізію Чернігівської семінарії у 1876 р., С.Миропольський зазначав, що головною опорою інспекції були самі учні – "чергові", серед яких існувала певна ієрархія: класні, квартирні та загальні. Останні були безпосередніми помічниками інспектора і наглядали за порядком у семінарії в цілому [5].

Статут 1867 р. запроваджував нову посаду – помічника інспектора, який затверджувався єпархіальним архієреєм за поданням ректора або інспектора [6]. У випадках відсутності кандидатів на цю посаду випускникам семінарії по першому розряду дозволялося тимчасово виконувати обов'язки помічника інспектора з платнею 150 крб. на рік [7]. У 1873 р. у Чернігівській духовній семінарії існували дві посади помічника інспектора, одна з яких залишалася вакантною [8].

У 1871 р. Св.Синод запровадив посаду наглядача, яку могли посідати випускники, які закінчили семінарію по першому розряду [9].

Обов'язки помічника інспектора та наглядача були чітко визначені у відповідних інструкціях, затверджених Педагогічним зібранням Чернігівської семінарії.

У зв'язку зі зростанням чисельності вихованців збільшувалась і кількість членів інспекції. Так, у 1909–1910 навчальному році в Чернігівській духовній семінарії інспектору допомагали вже п'ять помічників – викладачів семінарії та три наглядачі з числа вихованців семінарії, що стежили за поведінкою семінаристів у гуртожитку [10]. Починаючи з 1914 р. у кожному класі був класний вихователь та черговий семінарист [11].

З метою покращення релігійного виховання Статутом 1884 р. вводилася нова посада – священника семінарської церкви, який водночас мав стати духовником для семінаристів [12]. 1 січня 1885 р. духовником та священником семінарської церкви було призначено протоієрея П.Огієвського [13].

Нагляд за вихованцями з боку членів інспекції в Чернігівській духовній семінарії ускладнювався у зв'язку з відсутністю належної

кількості місць у гуртожитку, де мешкали лише казеннокошті вихованці. У 1869–1870 навчальному році половина семінаристів (123 чол.) мешкала на 36 квартирах, розташованих у різних частинах міста, причому господарями тільки 6 з них були священослужителі та їхні вдови, а решти – чиновники та міщани. Саме тому депутати Єпархіального з'їзду духовенства у січні 1870 р. порушили питання про відкриття гуртожитку для своєкоштных семінаристів [14]. Першою спробою його розв'язання було облаштування у 1879–1880 навчальному році гуртожитку для своєкоштных вихованців на семінарському подвір'ї, у приміщенні, де раніше розташовувалось духовне училище. Втім, кількість семінаристів постійно зростала, і у 1883 р. з 310 семінаристів 90 мешкали на приватних квартирах. Остаточно це питання було вирішено лише у 1905 р., коли було збудовано новий гуртожиток, і відтоді своскоштным вихованцям дозволялось мешкати тільки у батьків та найближчих родичів [15].

Відповідно до положень Статутів до головних завдань викладачів і вихователів семінарії належали розвиток у вихованців почуття і усвідомлення обов'язку, виховання чесності, правдивості, щирості, доброти та працелюбності, глибокої християнської віри, любові та поваги до Православної Церкви. Головними засобами для досягнення цих цілей були постійний нагляд з боку інспектора та його помічників, настанови, зауваження та догани, організація дозвілля.

Статути встановлювали суворий нагляд за кожним кроком вихованців. Розклад дня вихованців Чернігівської семінарії був наступним: о 6 годині – підйом; з 7 до 8 – час на молитву та підготовку до занять; з 9 до 12 – заняття в класах; з 13 до 14 – обід; з 15 до 16 – заняття; з 17 – прогулянка; з 18 до 20 – домашні завдання; з 21 до 22 – вечерея, відпочинок та молитва; 22 – відбій [16].

Спосіб життя вихованців та правила їхньої поведінки були докладно визначені особливою інструкцією, затвердженою Педагогічним зібранням Чернігівської духовної семінарії у 1873 р. [17]. У 1877 р. були затверджені оновлені "Правила поведінки вихованців Чернігівської духовної семінарії", що склалися з 111 параграфів. Вони регламентували обов'язки вихованців, поведінку в навчальний та позанавчальний час, обов'язки чергових [18].

Але незважаючи на такий пильний контроль з боку інспектора, його помічників та викладачів за життям та поведінкою вихованців, вони не завжди могли запобігти пропускам уроків без поважних причин та обов'язкових молитов, відлучкам у нічний час, гри в карти, грубості, курінню, пияцтву. Покаранням за появу в нетверезому стані відповідно до положень семінарського Статуту було виключення, але Правління Чернігівської семінарії дуже рідко вдавалося до такої міри покарання, замінюючи її карцером або суворою доганою. Інколи виключали за власним бажанням і ставили четвірку з поведінки, щоб вихованці мали змогу вступити до світського навчального закладу [19].

До основних засобів покарання належали зауваження, догана, зниження балів за поведінку, голодний стіл, карцер, а також позбавлення казенного утримання, повідомлення батькам [20]. Проступки записувались в інспекторському журналі. Більш вагомі проступки семінаристів розглядалися Правлінням семінарії за поданням інспектора. За постійні пропуски занять та лінощі Педагогічне зібрання Чернігівської семінарії іноді позбавляло вихованців казенного утримання [21].

Один з вихованців семінарії І.Подвойський у своїх спогадах зазначав, що на початку ХХ ст. семінаристи перебували під постійним наглядом своїх "духовних наставників", які з метою утримання семінаристів у повній покорі використовували будь-які засоби – доноси, залякування, карцер та ін. [22].

Місцева громадськість закликала звернути увагу на стан здоров'я та фізичне виховання семінаристів, наголошуючи на тому, що більшість з них слабкі фізично, мають розхитані нерви, важко переносять будь-які невдачі та не вміють боротися з ними [23].

Для розвитку "телесных сил" в Чернігівській семінарії під керівництвом окремого вчителя і під наглядом лікаря проводились гімнастичні вправи. Наприкінці ХІХ ст. ці заняття відбувались тричі на тиждень [24]. Зазвичай викладачем був офіцер у відставці, який змушував вихованців виконувати вправи із солдатської підготовки. Така одноманітність набридала вихованцям, і кількість охочих займатися фізичною підготовкою швидко зменшувалась. Вихованці 5 та 6 класів взагалі не відвідували ці заняття, семінаристи перших чотирьох класів – за бажанням [25]. Ситуація змінилася, коли у 1909 р. для навчання гімнастиці було запрошено

представника відомого чеського гімнастичного товариства "Сокіл" – Я.Інемана. Заняття відбувалися чотири рази на тиждень ввечері протягом години. Семінаристи були поділені на чотири групи по 50-60 чоловік. Кожна з груп, у свою чергу, поділялась ще на чотири підгрупи. Заняття відбувались у великій семінарській залі, а в теплу погоду – на свіжому повітрі [26].

Для фізичного розвитку вихованці також здійснювали прогулянки на свіжому повітрі в семінарському саду або в місті, взимку каталися на ковзанах на семінарському подвір'ї [27].

З виховною метою проводились екскурсії та паломництва до святих місць. Перша екскурсія вихованців відбулася у 1909 р.: "Наша семинарія ще не делала екскурсий. Знали, конечно, что ученики группами ездят по России, осматривают, пользуются при этом какими-то льготами". Запропонував здійснити екскурсію викладач словесності В.Дроздов. Екскурсія чернігівських семінаристів розпочалась 15 червня 1909 р. Пароплавом екскурсанти дісталися до Києва, де пробули три дні. За цей час вони відвідали Києво-Печерську лавру, Аскольдову могилу, Духовну академію, Ботанічний сад, церкви та монастирі. Далі рушили потягом до Севастополя і розмістилися в церковно-приходській школі Херсонського монастиря. Вони відвідали Херсонес, Інкерман, Бахчисарай, Ялту, Алупку. Далі маршрут екскурсантів пролягав морем до Одеси, звідки вони повернулися на потязі до Чернігова [28].

У 1910 р. вихованці семінарії разом з ректором та помічником інспектора здійснили паломницьку екскурсію до Любеча. Вони оглянули Любеч та відвідали печеру преподобного Антонія. 23 квітня семінаристи брали участь у перенесенні мощів Св.Єфросинії. Провівши мощі, паломники виїхали з Любеча до Києва, де відвідали Києво-Печерську лавру, і 26 квітня пароплавом повернулися до Чернігова [29].

У 1912 р. відбулася ще одна екскурсія чернігівських семінаристів на Південь за маршрутом Київ – Владикавказ – Тифліс – Ялта – Севастополь – Одеса – Чернігів [30].

У семінарії регулярно проводились літературно-музичні вечори, що користувалися популярністю у передової інтелігенції Чернігова. Семінарія мала найкращий в місті хор, а також духовий оркестр, оркестр народних інструментів, прекрасних декламаторів. Святковими вечорами вихованці семінарії відвідували

науково-богословські лекції та релігійні читання в Єпархіальному домі. Нарешті, вихованці відвідували учнівські вечори в Єпархіальному жіночому училищі й жіночих гімназіях, а також на свята з дозволу інспектора відвідували театральні вистави, сеанси кінематографу, концерти [31].

Духовні семінарії мали на меті підготувати освічених священнослужителів з широким кругозором. Виховний процес спрямовувався на формування особистості "ідеального православного". Не становила винятку і Чернігівська духовна семінарія, основними напрямками виховного процесу в якій були релігійне, моральне, інтелектуальне, естетичне і фізичне виховання семінаристів.

Література

1. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг. – СПб., 1908. – С. 3.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК України), ф. 711, оп. 2, спр. 474, арк. 23 зв.
3. Белявский Ф. О реформе духовной школы. – СПб., 1907. – С. 135.
4. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 802, оп. 91, спр. 5, арк. 38.
5. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 88, арк. 15.
6. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий. – С. 39.
7. РДІА, ф. 802, оп. 91, спр. 5, арк. 38.
8. О ревизии духовно-учебных заведений в Чернигове (в 1873 году). – СПб., 1873. – С. 12.
9. Об учреждении в духовных семинариях должности надзирателей из воспитанников оных... // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – №10. – С. 245.
10. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1406, арк. 19.
11. РДІА, ф. 802, оп. 11, спр. 115, арк. 16.
12. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий. – С. 75.
13. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 52, арк. 202 зв.
14. РДІА, ф. 802, оп. 91, спр. 5, арк. 38.
15. От Правления Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1905. – № 15. – С. 562.
16. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 682, оп. 1, спр. 65, арк. 1279.
17. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 52, арк. 79 зв.
18. Правила поведения для учеников Черниговской духовной семинарии. – Чернигов, 1877.
19. РДІА, ф. 802, оп. 91, спр. 5, арк. 38.
20. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 88, арк. 22.
21. РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 52, арк. 83 зв.
22. ДАЧО, ф. Р, 8860, оп.1, спр. 55, арк. 5.

23. К вопросу о физическом воспитании учащихся // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 20.– Часть неофициальная. – С. 551.
24. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1293, арк. 23.
25. РДІА, ф. 797, оп. 50, спр. 101, арк. 85.
26. Из жизни Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. – 1909. – 15 апреля. – Часть неофициальная. – С. 321.
27. РДІА, ф. 802, оп.15, спр. 1293, арк.23.
28. В Крым (Экскурсия воспитанников Черниговской духовной семинарии) // Вера и жизнь. – 1912. – № 1, 3, 5, 12–19.
29. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1406, арк. 21.
30. Хроника местной жизни // Вера и жизнь. – 1912. – № 13. – С. 105.
31. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1293, арк. 23 зв.

А.І.Чуткий

"Забуте" століття: ХІХ ст. у вітчизняній історичній науці та освіті (з'ясування проблеми)

Сучасна вітчизняна історична наука приділяє значну увагу вивченню різних складових історії України та різних її етапів. Проте ще й досі залишається своєрідна прогалина – історія України ХІХ ст. Вона обумовлена тим, що це століття в історії України не було позначене ані глобальними війнами, ані визначними правителями; та й сама українська держава в цей час не існувала. Відповідно, цей період, який дістав свого часу назву-тавро "ніч бездержавності", так із цим тавром і залишився. Українські історики, особливо сучасні, уникали докладного вивчення ХІХ століття як другорядного і непоказного, на їхню думку. Другою характерною рисою цього століття ("в поданні" наукової, і, особливо, навчальної літератури) є його "розкол" на історію Західної та Східної (Наддніпрянської або Підросійської) України. Дане положення зустрічається як у діаспорній [9; с. 268–328; 30, с. 256–416], так і у навчальній літературі, створеній вже у незалежній Україні [1; 3; 7; 11; 12; 13; 15; 16; 17; 18; 19; 21; 28; 35; 37]. Але наскільки виправданим є перше і друге?

По-перше, мусимо визнати, що подібна ситуація (відсутність особливої уваги до вивчення ХІХ ст.) є невинуватеною. Адже саме у цьому столітті набув свого завершення психологічний і загалом

ментальний тип українця, остаточно сформувалась українська нація і було закладено програму дій на наступний період [26; с. 118–376]. Для порівняння, в історичній науці за кордоном увага до історії XIX ст. є набагато більшою, як до століття, яке ознаменувалось остаточним утвердженням європейської гегемонії у світі, оформленням західного світогляду, завершенням переходу від феодалізму до капіталізму, прискоренням науково-технічного прогресу тощо. В цьому зв'язку зазначимо, що хоча у XIX ст. Україна і була позбавлена власної державності, але в її історії дане століття мало важливі наслідки. Так, якщо розглядати соціальну складову історії – саме в XIX ст. відбулось оформлення сучасного поділу населення України на класи буржуазії (підприємців), інтелігенції, робітників та селян, з подальшою стратифікацією кожного з цих класів на окремі мікросоціальні групи. Щодо історії економічної – завершився перехід до ринкової економіки, з відповідним утвердженням капіталістичного ладу з вільнонайманою працею, спеціалізацією регіонів, фабрично-заводським виробництвом у промисловості та фермерством у сільському господарстві, розвитими товарно-грошовими відносинами, і загалом – різким підвищенням значення економіки (так, саме наприкінці XIX ст. у Києві виникла ідея заснування вищого закладу освіти економічного профілю, яка у 1906 р. була реалізована внаслідок відкриття Вищих комерційних курсів, трансформованих на Комерційний інститут). У політичній сфері відбулось оформлення ідеї політичної незалежності України. Щодо сфери культури – збільшився потяг до освіти, а інтелігенція, зрівши чисельно, перетворилась на окремий клас суспільства, виникли нові напрямки науки, активізувався розвиток техніки, загалом урізноманітнилися напрямки і види творчості. Щодо сфери ментальності – відбулось остаточне утвердження західного прагматичного і меркантильного світогляду, а також низки суто національних рис, які набувши поширення серед загалу, дозволяють вести мову про завершення формування українського етносу та його трансформації на націю. Цей, далеко не повний перелік кардинальних змін, безперечно, підкреслює принципову важливість XIX ст. в історії України, так само, як і інших країн Європи та світу загалом. Інакше кажучи, у нас є свій резон приділяти особливу увагу історії України XIX ст. Навіть більше, закладена у XIX ст. програма розвитку не є вичерпною й дотепер, оскільки українці ще й досі не спромоглися цілковито позбутись закладених (або таких, що поглибилися у цьому столітті) ментальних особливостей

української нації. Мається на увазі комплекс подвійної лояльності (роздвоєння політичної відданості), а звідси – і меншовартості; зневіра у можливості самостійності України; романтизм та ідеалістичність світогляду, що обумовлювало дії які йшли врозріз із життєвими реаліями; досить часте переважання ролі внутрішніх конфліктів, навіть у найбільш важких умовах. Саме тому українська нація і на початку третього тисячоліття не змогла змінити задане у XIX ст. русло свого розвитку, з усіма його помилковими (негативними) установками. Можна вести мову, що успіхи і поразки української історії XX ст. закладались особливостями розвитку української нації у XIX ст. Тому, щоб уникнути повторення помилок і виробити новий, найбільш оптимальний шлях подальшого розвитку, варто докладно вивчати українську історію XIX ст.

Проте, окрім можливості виявитись не контекстуальними закордонним історичним студіям, а отже і невідповідними до світового рівня у випадку неприділення їй належної уваги, подібне несправедливе ставлення до історії України XIX ст. має і більш практичні наслідки. Мається на увазі те, що своєрідне "випадання" XIX ст. із загальної схеми української історії розриває її контекст, роблячи, таким чином, саму цю історію якоюсь уривчастою, а отже і штучною.

Таким чином, все вище зазначене змушує змінити підхід до вивчення історії України XIX ст. у плані приділення цій епосі належної уваги і встановлення всіх аспектів розвитку України того часу, а також з'ясування їхнього впливу на сучасну історію нашої держави.

Щодо другої складової даної проблеми (подання матеріалу з історії України XIX ст., особливо ж у навчальній літературі, за принципом поділу на історії Підросійської та Західної України), можемо стверджувати, що подібний підхід до вивчення історії України має суто практичну причину: значно легше вивчати об'єкт, поділивши його на складові. Але наскільки це є виправданим у випадку українських реалій? Безперечно, Україна з кінця XVIII і до початку XX ст. перебувала у складі двох імперій – Австрійської (Австро-Угорської) та Російської. Історичний розвиток обох цих імперій мав свою специфіку, що позначалась на їх складових, – це також безперечно. Проте безперечним є і те, що обидві ці імперії мали подібний політичний устрій, перебували у складі європейської цивілізації, у них відбувались тотожні процеси у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах, подібним був

політичний статус українських земель у їхньому складі. А щодо особливостей, то вони існують і в розвитку окремих населених пунктів, або ж індивідів. Подібні дослідження (коли об'єкт вивчення подрібнюється) сприяють кращому вивченню самого об'єкту, але це стосується вузькоспеціальних досліджень, які зараз поширюються у вітчизняній, і особливо у закордонній історичній науці [10; 23; 29; 36]. На нашу думку, подібний рівень досліджень є найкращим, але маються на увазі дослідження вузько наукові. Натомість застосування подібного підходу у навчальній літературі та комплексних працях з історії України (що охоплюють весь період вітчизняної історії) лише посилює стереотип "розколотої" історії, а звідси крок до переконання підростаючих поколінь українських громадян у неможливості, в силу історичної закономірності, єдності України. На нашу думку, важко припустити, що подібне ставлення до даного історичного періоду було обумовлене лише його "непоказним характером". Тут можна твердити про свідоме спотворення підходу до нього зовнішніх сил, аби отримати додатковий аргумент на користь твердження про відсутність самостійної української історії. Варто згадати, що саме в працях російських (та проросійських налаштованих українських) істориків XIX – початку XX ст. виникло твердження про поділ українських земель на Малоросію та Червонону (Під'яремну) Русь [2; 34; 10], яке поєднувалось із запереченням самостійності української нації та історії [31; 23; 29; 20]. В радянський період це твердження стало пануючим, активно поширювалось через систему освіти [14, с. 409–759; 22], а українську історію почали "розколювати" починаючи з XVII ст. Як наслідок, у цілому ряду поколінь населення України формувалось уявлення про історію України як фрагмент на тлі історії Росії, а також – про принципову відмінність між західними та східними українцями, ледь не більшу, ніж між українцями та росіянами. Зберігається подібний підхід і в сучасних російських підручниках з історії, в яких часом знову з'являється твердження про "дві гілки єдиного древа" ("история российских народов") [7, с. 79]. Трапляються подібні рецепції і в окремих українських істориків [32]. Впливає цей хибний стереотип і на західних дослідників історії України [38, с. 7–16].

До того ж, роль пропаганди подібного підходу до історії України XIX ст. виявилась настільки сильною, що вже на початку XX ст. більшість українців сприйняло її. Саме тому чимало лідерів визвольних змагань 1917–1921 рр., в принципі правильно визначаючи причини поразки цих змагань, не змогли виявити їхні витoki,

які і приховувались в особливостях розвитку української нації у XIX ст. [4; 5]. А тільки у випадку встановлення справжніх джерел поразок, як відомо, можна віднайти відповідь на питання про їх уникнення у майбутньому. Тут варто зазначити, що початково голоси про єдність України лунали відкрито і часто. Зокрема, ще з часів феодальної роздробленості Київської Русі можна згадати палкі заклики до єдності цілого ряду князів, літописців, церковних діячів тощо. Не зникали заклики до єдності і в наступні століття. Тут можна згадати і констатацію факту єдності України "обох боків Дніпра", що містилась у політичній програмі Б.Хмельницького та ряду наступних гетьманів, у авторів козацьких літописів, зокрема в Самовидця. Але поступово ці голоси лунали все слабше, будучи заглушеними офіційною російською пропагандою. І чим менше було згадок про єдність, тим важче було її досягти, бо єдність (так само і розкол) будь-чого спочатку формується у свідомості, а вже потім проектується на реальні умови життя. Фактично можна казати про те що розкол України відбувається не так у географічній площині, як у психологічній, у свідомості кожної конкретної людини. І на заході України є люди, які відчують себе українцями (поряд із русинами, бойками і т.п.), так само, як і на сході (поряд із так званими "руськими", які часто мають дуже мало спільного із справжніми росіянами). Отже, проблема розколу української історії, самої України – це проблема ментальна, психологічна.

Таким чином, потрібно цілеспрямовано змінювати сам характер подання матеріалу з історії України XIX ст. у плані нівеляції відмінностей між західною та східною її частинами, і натомість – показувати спільні риси їхнього історичного поступу. Велика роль у цій, прямо скажемо – державної ваги справі має належати системі освіти. Подібним шляхом (перетворення навчального курсу з вітчизняної історії на засіб прищеплення державного патріотизму та консолідації громадян) пройшло чимало держав. У цій справі варто запозичувати досвід кращих, зокрема Франції [24, с. 14–23, 33], де з першого класу починають вивчати власну історію, і саме завдяки її консолідуєчій ролі (оскільки саме таке завдання розумно ставлять до історичної дисципліни французи) державі вдалось поступово подолати проблему сепаратизму та міжрегіональної конфронтації. При цьому в історії Франції також був тривалий період її політичного розколу, і відмінності між, наприклад, Провансом і Нормандією ніяк не менші за відмінності між Наддніпрянщиною і Галичиною (так, у XIX ст. навіть йшлося про окрему провансальсь-

ку мову). Проте і мешканці Провансу, і мешканці Нормандії зараз відчувають себе перш за все французами.

Отже, ми коротко схарактеризували стан наукової розробки даної теми у сучасній вітчизняній історичній науці. При цьому ми хочемо наголосити, що XIX ст. не слід розглядати виключно як унікальне. Так, воно дійсно було несхожим на інші (своїми політичними, ментальними та соціо-економічними обставинами), але при цьому воно було наслідком попередньої української історії, розвиваючи закладені в попередні століття програми та закладаючи цілі і можливі шляхи їхнього досягнення на майбутнє.

Таким чином, роблячи загальні висновки з теми даного дослідження, можна констатувати, що вітчизняна історична наука ще не вповні позбулась комплексу меншовартості та впливів попередньої заполітизованої історіографії. Всі ці недоліки виявляються у неналежному ставленні до вивчення періоду XIX ст. в українській історії, у намаганні копіювати усталені схеми (в плані подання історії України XIX ст. як поділеної на два незалежні русла – історію західноукраїнських земель та Підросійської України), що сприяє (хоча і ненавмисно) усвідомленню розколу історії України (а отже – і самого українського суспільства).

На противагу цьому доцільно збільшити увагу до вивчення історії України XIX ст., а також змінити сам характер його вивчення. Потрібно інтегрувати історію західноукраїнських земель та Підросійської України. Всіляко підкреслювати не так відмінності, як спільні риси історичного розвитку окремих регіонів України. Лише такий підхід дозволить перетворити історію з науки, яка роз'єднує, на науку, що сприяє консолідації нації. Таку роль вона має у всіх розвинутих країнах і такою має бути в Україні, оскільки наша багатостраждальна історія так потребує порозуміння і єдності, що навіть якщо це і не було дійсністю політичною, проте було споконвічною мрією всіх прошарків українського суспільства. Враховуючи сучасні євроінтеграційні прагнення України, також варто подавати історію України в контексті загальноєвропейської та загальноносвітової, підкреслюючи традиційну "включеність" України у європейський історичний процес та відданість українського суспільства європейським цінностям. Але при цьому не слід забувати про специфіку власне української історичної ситуації.

Потрібно також переосмислити сам історичний час, який вносить корективи в астрономічну хронологію початку і кінця століть: оскільки кожне століття – це ціла епоха, і межі епох не обов'яз-

ково мають співпадати з астрономічними рамками століть. Так, XIX ст. в історії України як окрему історичну епоху, на нашу думку, доцільно починати 80–90-ми рр. XVIII ст., а закінчувати 1914 р.

Нарешті, хочемо зазначити, що всі ці зміни мають відобразитись, у першу чергу, у змісті підручників з історії України, присвячених відповідному періоду вітчизняної історії, аби у нових поколіннях громадян України припинило ще зі шкільної та студентської лави закладатись уявлення про одвічний розкол українського суспільства.

Літератури

1. Алексєєв Ю. Історія України. – К.: Каравела, 2006. – 256 с.
2. Арсенєва С.А. Галицкая Русь. – СПб.: Училищный Совет при Святейшем Синоде, 1905. – 208 с.
3. Бойко О. Історія України. – К.: Академія, 2006. – 688 с.
4. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. – К.: Вид. т-во "Криниця", 1991. – 128 с.
5. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990.
6. Всемирная история: Учебник для вузов / Под ред. Г.Б.Поляка, А.Н.Марковой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 742 с.
7. Гусев В.І., Калінцев Ю.О., Кульчицький С.В. Історія України. – К.: Вища школа, 2003. – 431 с.
8. Гинзбург К. Сыр и черви. – Пер. с итал. – М.: РГГУ, 2000. – 272 с.
9. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – Препринт. вид. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – 349 с.
10. Зубрицкий Д.И. История древнего Галичско-Русского княжества. – Львов: Ставропигийский институт, 1852.
11. Иванов В.М. Історія держави і права України. – К.: МАУП, 2002. – Ч. 1. – 264 с.
12. Історія України ХХ – початку ХХІ ст. – К.: Знання, 2004. – 582 с.
13. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.І.Гурій, Я.Д.Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін. – Т. 1. – К.: Україна, 1995. – 350 с.; Т. 2. – К., 1996. – 494 с.
14. История Украинской ССР. – Т. 1. – К.: Издательство АН УССР, 1953. – 838 с.
15. Коваль М.В. и др. История Украины. – К.: Освіта, 1991. – 367 с.
16. Кормич Л. Історія України від найдавніших часів і до початку 21 ст. – Х.: Одиссей, 2004. – 480 с.
17. Кормич Л. Історія України. – К.: Алерта, 2006. – 412 с.
18. Лановик Б. Історія України. – К.: Знання-Прес, 2006. – 598 с.
19. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К.: Знання-Прес, 2002. – 669 с.
20. Любарт М.К. Семья во французском обществе. – М.: Наука, 2005. – 296 с.

21. Мицик Ю.А. Історія України. – Ч. 2. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2001. – 130 с.
22. Погодин Н.П. Древняя Русская история. – М.: Синодальная тип., 1872.
23. Полевой Н.А. История Русского народа. – М.: Тип. Августа Семена, 1830.
24. Про А. Двенадцать уроков по истории: Пер. с фр. – М.: РГГУ, 2000. – 336 с.
25. Прошлое – крупным планом: Современные исследования по микроистории. – СПб.: Алетейя, 2003. – 268 с.
26. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
27. Сарбей В.Г., Спицкий В.Є. Історія України. – К.: Радянська школа, 1987. – 176 с.
28. Сливка Ю. Історія України від найдавніших часів до початку ХХІ ст. – Л.: Світ, 2002. – 520 с.
29. Соловьев С. История России. – М.: Университетская тип., 1879.
30. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
31. Татищев В.Н. История Российская. – М., Л.: Наука, 1964.
32. Толочко П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. – СПб.: Алетейя, 2005. – 218 с.
33. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка: Пер. с англ. – М.: Издательство "Весь Мир", 2000. – 296 с.
34. Троицкий Д.И. Галицкое княжество. – М., 1905. – 46 с.
35. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. – Ч. 1. – К.: Генеза, 2003. – 352 с.
36. Фуше М. Европейская республика: Пер. с фр. – М.: Международные отношения, 1999. – 168 с.
37. Чуткий А. Історія України. – К.: МАУП, 2006. – 352 с.
38. Karpeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. – Munchen, 1994. – 287 s.

П.П.Моціяка

Директорство Й.Леціуса в Історико-філологічному інституті князя Безбородька (1913–1914 рр.)

Йосип Ернестович Леціус (?–?) очолював Історико-філологічний інститут у Ніжині всього тільки один рік – з вересня 1913 р. до вересня 1914 р., проте залишив помітний слід в історії Ніжинської вищої школи, передовсім спробою кардинального і всебічного оновлення діяльності інституту.

На жаль, у архівних фондах Історико-філологічного інституту, що зберігаються у Відділі державного архіву Чернігівської області

в м.Ніжині, відсутній формулярний аркуш (аналог сучасного аркуша обліку кадрів) Й.Леціуса, звідки можна було б дізнатися про його життєвий шлях до приходу на директорську посаду в Ніжині. Крім того, постать Й.Леціуса не була об'єктом уваги дослідників, окрім короткої згадки в праці Г.В.Самойленка і С.Г.Самойленка "Ніжинська вища школа: сторінки історії". І тому завданням нашого дослідження буде спроба створення цілісного портрета Й.Е.Леціуса з опорою виключно на архівні матеріали з фондів Історико-філологічного інституту.

Професор Йосип Ернестович Леціус викладав класичну філологію з 1886 р. Працював у Київському університеті і був у 1890–1899 рр. головою Київського товариства класичної філології і педагогіки. Після виходу у відставку (ймовірно, в 1910 р.) два роки працював директором Естляндської дворянської гімназії в м.Ревель [1].

Професор Й.Леціус 20 серпня (старого стилю) 1913 р. був призначений директором Історико-філологічного інституту в Ніжині (публікація в "Правительственном вестнике" №186 за 1913 рік) [2] з посадовим окладом в 6 тис. рублів (без вирахування) [3] та встановленою пенсією в 2400 рублів [4].

Після призначення на посаду директора Й.Леціус відразу поринув у вир фінансово-господарської і навчальної діяльності закладу. 6 і 7 вересня 1913 р. під керівництвом нового директора відбулися перші засідання відповідно правління та конференції інституту. На засіданні правління Й.Леціус запропонував низку першорядних заходів, а саме: телефонізувати інститут, провести електричну сигналізацію в приміщенні інституту і гімназії, привести до належного стану інститутський парк. Тоді ж розглядалася пропозиція ніжинського відділення акціонерного товариства "Вл.А.Долинський" стосовно облаштування в інституті електричного освітлення, і на другому засіданні правління 9 вересня було ухвалено реалізувати цю пропозицію в місячний термін [5]. У відповідності з ухвалою правління технічна контора "Енергія" надала кошторис на облаштування електричного освітлення в інституті на суму 12 тис.829 руб.94 коп. [6].

Крім того, директор відразу ж звернув увагу правління на те, що обслуговуючий персонал навчального закладу, "який має безпосереднє спілкування з учнями і студентами, одягнений вкрай

непристойно, і тому їм треба видати казенні ліvreї" [7]. Правління підтримало пропозицію директора.

Трохи пізніше Й.Леціус прохав міністра освіти Л.А.Кассо прийняти його і обговорити питання про "загальний стан Інституту, ... і особливо про ті будівельні роботи, які тут мають бути в найближчому майбутньому...Пристаплю до складання планомірного проекту необхідних робіт з впорядкування і відтворення всього Інституту" [8].

Коли в березні 1914 р. Свити Його Величності генерал-майор Воєйков надіслав до інституту запит стосовно розвитку в навчальному закладі гімнастики і спорту, Й.Леціус відверто відповів: "Тут, взагалі, нічого немає і все страшно запущено. Сподіваюся, що завдяки підтримці Вашого Превосходительства мені вдасться тут дещо створити" [9]. Разом з тим, у цьому ж листі до Воєйкова директор зауважував, що студенти виявили бажання займатися гімнастикою і прохали його надати їм вже таку можливість реалізувати. Й.Леціус відвів студентам одну з кімнат для гімнастичних занять і висловив думку про "необхідність введення штатної посади вчителя гімнастики і фехтування з окладом не менше 1500 рублів на рік з правом на пенсію" [10]. Крім приміщення, студенти також прохали директора придбати необхідні гімнастичні снаряди і спорядження. Правління інституту 25 листопада 1913 р. розглядало пропозицію директора і ухвалило "придбати для гімнастики паралельні бруси, трапецію і два шкіряних матраци" [11].

Проте директор розумів, що це ще не є вирішенням проблеми і запропонував правлінню ідею будівництва окремого приміщення для гімнастики, що й було ухвалено правлінням. Проект гімнастичного манежу був розроблений викладачем Ніжинського нижчого технічного училища інженером-технологом Пуліковським. Цей проект та всю необхідну документацію 6 січня 1914 р. було надіслано для схвалення та прийняття позитивного рішення до Міністерства освіти [12]. А в березні 1914 р. Й.Леціус у листі до міністра освіти Л.А.Кассо наголошував на невідкладності асигнувань необхідних коштів на побудову гімнастичного манежу, а також власної інститутської електростанції (оскільки в грудні 1913 р. з'ясувалося, що спорудження в Ніжині міської електростанції відсунуто, за словами директора, *ad Calendas graecas* – тобто на невизначений час [13]. Крім того, у цьому ж листі до міністра Й.Леціус висловився досить категорично стосовно фінансового

забезпечення інституту. Ще раніше він зауважував, що "Інститут знаходиться на порозі фінансової катастрофи (він отримує все ще ту ж суму на опалення, освітлення, найм обслуговуючого персоналу і ремонт, що й 1875 р.; суми цієї ледве вистачає на опалення, а спеціальних коштів немає)" [14]. Тому директор наполягав на покращенні фінансування: "Якщо Міністерство бажає, щоби Інститут в м.Ніжині, нині неймовірно запущений, був приведений до порядку і надалі утримувався в порядку, і, звичайно, воно цього бажає, то воно повинно мати в своєму розпорядженні для цього свого закладу на ведення господарства не 12 тис. рублів на рік, а щонайменше 24 тис., а краще 25–26 тис., і, крім того, воно повинно вимагати від казни відсотків від капіталу, пожертвованого кн. Безбородьком, і вжити їх на поточні потреби Інституту в якості спеціальних коштів останнього" [15].

Не обмежуючись ґрунтовним листуванням з міністерством, директор 10 червня 1914 р. їде до міністра Л.А.Кассо "обговорити особисто потреби Інституту" [16]. Так, зокрема, на думку Й.Леціуса, Інституту вкрай був потрібен на 1915 рік кредит в 40 тис. руб. "на встановлення елементарного благоустрою, та кошти на окрему будівлю для бібліотеки". Крім того, директор прохав дозволу збудувати окрему будівлю для гімназії в 1916 р., а також "...якщо ми зможемо 1917 р. побудувати ще й інтернат та облаштувати центральне опалення в головному корпусі, то вся робота з впорядкування Інституту буде завершена" [17].

Проте таким масштабним планам перебудови не судилося здійснитися. Відчутного удару по намірах директора завдало рішення будівельного комітету Міністерства Народної освіти, який розглядав проект гімнастичного залу і 5 травня ухвалив відхилити проект як неприйнятний [18]. 29 червня 1914 р. Й.Леціус знову в Міністерстві доводив, що технічні характеристики гімнастичного залу є обґрунтованими і прохав повторно розглянути поданий проект [19]. Але чиновники Міністерства були неблаганними.

У плани Й.Леціуса входила також і реорганізація навчального закладу. Так, зокрема, у доповідній записці міністру (на 10 аркушах) від 15 грудня 1913 р. директор пропонував "за збереження нині існуючого Інституту, ...відновити юридичний ліцей, який існував протягом 35 років. Об'єднаний вищий навчальний заклад міг би бути названим Ніжинською Академією". Й.Леціус доводив, що

"відновлення ліцею при цьому є здійсненням без значних витрат. Необхідна кількість аудиторій і приміщень бібліотеки можуть бути відведеними у головній будівлі Інституту за умови ліквідації інтернату. Знадобляться тільки двоповерхові флігелі у садибі Інституту з 8-ма квартирами для професорів і викладачів Юридичного відділення, запропонованої мною Ніжинської Академії гуманітарних державних наук" [20]. Оскільки Й.Леціус пропонував на додачу до всього надати інституту право на спеціальні кошти, то, навіть незважаючи на приятельські стосунки з міністром Л.А.Кассо (таке, здається, мало місце), цей проект було залишено без позитивного вердикту Міністерства.

Крім того, у доповідній записці на ім'я міністра Й.Леціус також пропонував ввести для студентів Історико-філологічного інституту 5-й рік навчання – виключно для педагогічної і дидактичної підготовки майбутніх вчителів і прохав "з наступного академічного року курс навчання в Інституті продовжити на 5-й спеціально педагогічний рік" [21]. Незважаючи на очевидну слушність подібної пропозиції, Інститут так і не дочекався схвалення подібної реформи. Скрута з вільними коштами, а також подих майбутньої війни і потім її початок влітку 1914 р. не дозволили Міністерству освіти прислухатися до ідей Й.Леціуса і підтримати їх реалізацію.

Реформаторський запал директора колектив Інституту беззаперечно підтримував, розуміючи логіку і необхідність реформування навчального закладу у відповідності з вимогами часу. Ось витяг з протоколу засідання конференції Інституту від 25 січня 1914 р.:

"2. Слухали: Пропозицію п.Директора з питання про розширення програми викладання на класичному відділенні III-IV курсів з метою усунення існуючих прогалин у цьому викладанні.

Ухвалили: Клопотати, відповідно до пропозиції п.Директора і професорів класичної філології, що приєдналися до його думки, перед Міністерством Народної Освіти про дозвіл ввести до кола предметів, які викладаються на згаданому відділенні, також історичну граматику грецької мови, історію античного мистецтва, історію античної релігії, з тим, щоб на курси вказаних предметів, що читалися б одночасно для всіх студентів відділення, було відведено по 2 год. на тиждень на кожен предмет" [22]. І вже 1 травня 1914 р. Попечитель Київського навчального округу повідомляв Й.Леціуса, що Міністерств-

во дозволило включити ці курси з 1914–1915 навчального року в навчальний план класичного відділення [23].

На тому ж засіданні директор запропонував відновити щорічні урочистості в Інституті в день річниці відкриття Інституту, тобто 14 вересня. Й.Леціус тоді ж запропонував також розпочати підготовку до майбутнього святкування в 1920 р. (у протоколі помилково вказано 1820 р. – П.М.) 100-річного ювілею вищого навчального закладу в м.Ніжині. Конференція ухвалила розпочати цю підготовку і готувати, зокрема, історію Інституту і навчальних закладів, які існували раніше в його стінах [24]. Як бачимо, рішення стосовно підготовки до ювілею було прийнято за 6,5 років до планованої дати урочистостей. Це свідчило, що Й.Леціус і колектив Інституту усвідомлювали роль і значення Ніжинської вищої школи у поширенні освіти на теренах Російської імперії і планували гідно зустріти цей ювілей, який зміцнить авторитет Інституту ще більше.

Цікавою була ще одна пропозиція Й.Леціуса, висловлена ним 31 травня 1914 р. і підтримана конференцією Інституту. На думку директора, "бажано було б в інтересах навчальної справи ввести 1) лекційні книжки для запису оцінок, які отримують студенти за домашнє читання, переклади, твори, на репетиціях (консультація – П.М.) і екзаменах, що дає можливість краще стежити за успіхами кожного студента і що може справити благотворний вплив і на заняття самих студентів; 2) іменних студентських білетів" [25]. Це говорить про те, що Й.Леціус тонко відчував вимоги навчального процесу і добре розумівся навіть на такій, здавалося б, формальній стороні справи, як контроль. Сьогодні, в наш час, неможливо уявити студента без власних студентського квитка і залікової книжки, які пропонував ввести Й.Леціус ще на початку ХХ ст.

Реалізація однієї з пропозицій директора мала досить гучний розголос у пресі та громадській думці. Йдеться про зміни в статусі кімнати (музею) М.Гоголя, що виникла з Гоголівської виставки і була присвячена 100-річчю з дня народження письменника [26]. 25 січня 1914 р. на конференції Інституту було заслухано "пропозицію п.Директора про необхідність перетворити так званий Гоголівський музей, що існує при фундаментальній бібліотеці Інституту, в іншу установу внаслідок того, що кількість предметів, які відносяться до великого письменника, надто невелика, і тому сховищу, де вони знаходяться, аж ніяк не личить називатися му-

зеєм" [27]. Конференція одногосно ухвалила "скасувати постанову Конференції від 4 грудня 1910 р. і, відповідно до пропозиції п.Директора, утворити замість т.зв. Гоголівського музею історичну кімнату Інституту імені Гоголя для зберігання пам'ятних предметів, які відносяться і до життя великого письменника, і до історії цього вищого навчального закладу взагалі, в якому він отримав освіту" [28].

Така реорганізація, мабуть, зачепила за живе організатора цього зібрання доцента П.О.Заболотського, який на той момент не працював у Інституті. Ймовірно, що саме він був натхненником (а то й автором) публікації допису в №13687 газети "Новое время" (яку, до речі, в Інституті передплачували) в квітні 1914 р. під заголовком "Злочючення с Гоголевским Музеем", де в перекрученому вигляді було змальовано ситуацію, пов'язану з рішенням конференції. У відповідь на цю публікацію Й.Леціус надіслав до газети "Новое время" своє спростування, де, зокрема, зазначав: "Вся замітка від початку до кінця є суцільною мерзенною інсинуацією. Автор, який, звичайно ж, добре відомий кожному ніжинцю, скаржиться на те, що нібито я знущаюся над пам'яттю Гоголя, що я знищую організований П.О.Заболотським Гоголівський Музей.... П.О.Заболотський наполегливо називав цю кімнату "Музеєм", хоча зібрані ним матеріали ні в кількісному, ні в якісному відношенні не виправдовують такої гучної назви...Це була кімната з не багатьма предметами, що мали відношення до Гоголя, і досить багатьма, що ніякого відношення до нього не мають і ніякому російському серцю не є дорогими, хіба що тільки серцю Заболотського, організатора "Музею". Проте, ім'я їй (так у тексті мався на увазі "Музей" – П.М.) було дане не Конференцією, а тільки п.Заболотським. У "Музеї" навіть зберігалася одна коробка з-під цукерок із зображенням Тараса Бульби, а стіни були обвішані засохлими вінками з брудними стрічками. Такими ж вінками і стрічками була обвішана також тумба, що щезла зі студентської спальні, на якій організатор "Музею" поставив гіпсовий бюст Гоголя. Все це було зовсім негідне Гоголя, негідне Вищого Навчального Закладу і являло собою якусь фальш" [29]. На жаль, невідомо чим закінчилася ця заочна дискусія і чи був ще якийсь допис до газети з боку П.О.Заболотського.

Й.Леціус, піклуючись про суттєве покращення фінансування Інституту (з огляду на низку проблем, які терміново треба було вирішувати), не забував і про рівень матеріального забезпечення студентів. Його попередник на посаді директора І.І.Іванов проводив досить суворий режим економії коштів. Так, зокрема, тоді було суттєво скорочено видатки на утримання студентів, в т.ч. і на харчування. Крім того, так звані своєкошtnі студенти ще 12 березня 1912 р. прохали І.І.Іванова дозволити їм організацію гуртка для допомоги своєкошtnим студентам, які перебували у фінансовій скруті [30]. При цьому студенти посилалися на існування такого ж гуртка в Санкт-Петербурзькому Історико-філологічному Інституті і за зразком статуту гуртка тамтешнього Інституту підготували проект свого статуту. Комісія, створена для розгляду цього проекту, 13 квітня 1913 р. не знайшла можливим його схвалити [31]. І тільки з приходом на директорську посаду Й.Леціуса такий гурток 16 листопада 1913 р. конференцією Інституту було затверджено, а директор зробив внесок (під час першого благодійного збору коштів) в 11 руб. 88 коп. [32]. Зазначимо, що станом на 1 січня 1914 р. в Інституті навчалася 34 своєкошtnі студенти, і для них таке рішення було дуже важливим [33].

Проте активна діяльність Й.Леціуса на посаді керівника навчального закладу була припинена війною. 17 липня 1914 р. нижньська міська управа повідомила директора, що внаслідок оголошеної мобілізації "...підпорядкований Вам навчальний заклад з 17 липня буде відведено для розміщення запасних нижчих чинів" [34]. А вже через 5 днів директор доповідав Попечителю Київського навчального округу, що "з 19 липня, у зв'язку з мобілізацією, зайняті під приміщення запасних нижчих чинів, закликаних до дійсної військової служби, в головній будівлі ...Інституту всі аудиторії, 6 камер, рекреаційний зал і всі приміщення гімназії, за винятком бібліотеки і фізичного кабінету" [35]. 9 серпня правління Інституту ухвалило "тимчасово закрити інтернат, оскільки всі його приміщення, навіть всі господарські, разом з господарським інвентарем надані лазарету, що відкривається. Протягом 12 серпня казеннокошtnі студенти повинні виселитися до міста на приватні квартири" [36]. Директор Інституту клопотався перед міською управою про допомогу в отриманні для студентів, які виселилися з інтернату, дешевих квартир, оскільки вони мають утримання

всього на 20 руб. 53 коп. на місяць [37]. Крім того, директор добився від управи передачі для функціонування інститутської гімназії щойно збудованої на вул.Дорогинській будівлі училища [38]. Тоді ж Й.Леціус прохав Попечителя округу дозволити участь педагогічного колективу у діяльності місцевої благодійницької організації і переказу їй відрахувань від зарплати, а саме 2%. Попечитель дозволив колективу брати участь у благодійницькій діяльності, а 2% відрахувань наказав спрямовувати на депозити Управління навчального округу "на потреби війни" [39].

З початком війни для Й.Леціуса ставало цілком очевидним, що нормальна життєдіяльність Інституту вже буде неможливою, а його проекти перебудови навчального закладу (до яких він взявся з такою енергією) і справді будуть відкладені *ad Calendas graecas*. Якщо до цього додати ще й солдафонське ставлення до директора з боку ніжинського військового начальника з початком розміщення в Інституті мобілізованих, то прохання Й.Леціуса про відпустку на 1 місяць від 20 серпня було цілком логічним кроком [40].

Надалі Й.Леціус вже фактично і не повертався до роботи в Інституті з цієї (тепер вже безтермінової) відпустки, а наказом від 10 грудня 1914 р. він звільнявся з посади директора з 20 жовтня цього ж року. Як повідомляв тоді колишнього директора інспектор Інституту І.І.Семенов, Й.Леціус повинен був повернути зроблений перерахунок його утримання з 20 жовтня до 1 грудня в сумі 744 руб. 16 коп. [41]. Це, звичайно, було не зовсім коректним з боку інспектора, адже до 18 грудня (дата повідомлення від І.І.Семенова) Й.Леціус не знав про звільнення.

Після отримання наказу про звільнення колишній директор разом із сім'єю виїхав до Самари, звідки 9 січня 1915 р. написав до Ніжина листа, у якому повідомляв, що надіслав запит до Міністерства і "якщо Міністерство обґрунтує, що я зобов'язаний виплатити ці гроші, я їх негайно надішлю" [42]. Крапку в цій історії поставило Міністерство. 18 лютого 1915 р. Попечитель округу повідомив І.І.Семенова, що "Міністерство ухвалило, що цей перебір (тобто 744 руб.16 коп. – П.М.)... повинен бути залишеним без стягування і прийнятим на рахунок казни" [43].

Крім того, інспектор Інституту І.І.Семенов (до речі, саме він виконував обов'язки директора інституту за відсутності Ф.Ф.Гельке, І.І.Іванова і Й.Е.Леціуса) звинуватив Й.Леціуса і еко-

нома А.Тарасевича у величезній траті інститутських коштів. Так, зокрема, у листі (точніше було б – доносі) на ім'я Попечителя округу від 22 листопада 1914 р. (тобто ще до отримання наказу про звільнення Й.Леціуса) він писав про те, що "було витрачено з вересня 1913 р. до вересня 1914 р., тобто за рік служби Леціуса і Тарасевича близько 7 тис. рублів. А проте, незважаючи на такі витрати, для Інституту і Гімназії не було зроблено нічого..." [44]. Така констатація була справжнім наклепом, адже за наявними документами опис ремонтних робіт, проведених тільки за літо 1914 р. за кошторисом складав 9119 руб. 07 коп., а архітектор округу Лістовничий підтвердив, що якість робіт є належною [45].

Більше того, І.І.Семенов спробував перекласти на Й.Леціуса ухвалу суду про виплату Інститутом підряднику Зеленьку 381 руб. 71 коп. за зроблене ним утеплення стелі головної будівлі Інституту ще в 1914 р. і не оплачене Інститутом. І.І.Семенов звинуватив Зеленька у нібито неякісному виконанні роботи, яку довелося, начебто, переробляти на суму 438 руб. 92 коп. Виходячи з цього, І.І.Семенов у листі до Попечителя округу 26 листопада 1916 (!) р. запропонував витрати (чомусь на 616 руб. 92 коп.) стягнути з Й.Леціуса, як завдані ним збитки Інституту [46]. І це через два роки після звільнення Й.Леціуса і взагалі за його відсутності в Ніжині!

На жаль, мало що відомо за особисте життя Йосифа Ернестовича і зовсім нічого – про його останні роки. Відомо, що його дружина Марія Петрівна Леціус подарувала йому двох дочок – Герду і Адельгерду (молодшу за сестру на 7 років) [47]. У Ніжині професор Й.Леціус очолював також і історико-філологічне товариство Інституту, яке збиралося на свої засідання майже щомісячно. Сам директор у 1914 р. прочитав на його засіданнях дві доповіді: "Про деякі форми звертань у греків і римлян" [48] та "З історії грецької релігії" [49]. Стосовно ж читання ним лекцій студентам є деяке непорозуміння. Так, у звіті про стан Інституту за 1913 р. у розділі про прочитані курси немає згадки проведення занять директором, але в кінці розділу є приписка олівцем (зроблена, ймовірно, Й.Леціусом) "Мої лекції і практичні заняття пропущені" [50]. Отож, чому немає у звіті інформації про викладання Й.Леціусом грецької філології, є незрозумілим.

Як вже згадувалося, після звільнення з посади колишній директор разом із сім'єю переїхав на проживання до Самари. Останню звістку про себе він подав 19 січня 1915 р., коли колишній директор написав листа виконувачу обов'язків директора Інституту І.І.Семенову, де прохав залишені ним у його квартирі речі передати А.Тарасевичу [51].

Таким чином, навіть короткий період роботи Й.Леціуса в Історико-філологічному Інституті князя Безбородька виявив його непересічний талант адміністратора і господарника, педагога і просто інтелігентної людини, для якої сумлінне виконання своїх обов'язків було найбільшим пріоритетом. Висловимо припущення, що якби не початок Першої світової війни і дезорганізація у зв'язку з цим нормального ритму роботи Інституту, то Йосип Ернестович Леціус зміг би якісно перебудувати навчальний процес і надати навчальному закладу справді друге дихання. Проте це тільки припущення. Умовного способу історія не визнає.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 1955, арк. 32 (зв.).
2. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 9.
3. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1883, арк. 70 (зв.).
4. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 15.
5. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1888, арк. 85–86 (зв.).
6. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1972, арк. 6 (зв.).
7. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1888, арк. 119.
8. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 45.
9. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1955, арк. 33 (зв.).
10. Там само, арк. 32 (зв.).
11. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1888, арк. 116 (зв.)–117.
12. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1951, арк. 1.
13. Там само, арк. 3а.
14. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1955, арк. 33 (зв.).
15. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1951, арк. 3а–3б.
16. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 53.
17. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1951, арк. 4–5.
18. Там само, арк. 23.
19. Там само, арк. 73–74.
20. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1837, арк. 1 (зв.).
21. Там само, арк. 8–8 (зв.).
22. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1971, арк. 1 (зв.).
23. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1896, арк. 3.
24. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1971, арк. 1 (зв.)–2.

25. Там само, арк.12 (зв.).
26. Див.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – С.174–175.
27. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1971, арк. 2.
28. Там само, арк. 2.
29. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 48–48 (зв.).
30. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1838, арк. 5.
31. Там само, арк. 2 (зв.).
32. Там само, арк. 1, 24.
33. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1894, арк. 4.
34. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1959, арк. 3.
35. Там само, арк. 7.
36. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1972, арк. 75 (зв.).
37. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1959, арк. 12.
38. Там само, арк. 21.
39. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1962, арк. 6–7.
40. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1971, арк. 19 (зв.).
41. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 80.
42. Там само, арк. 84.
43. Там само, арк. 87–87 (зв.).
44. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1891, арк. 39 (зв.).
45. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1956, арк. 120–122.
46. Там само, арк. 156.
47. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 58.
48. Ф. 1105, оп. 1, спр. 2024, арк. 11.
49. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1900, арк. 5.
50. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1894, арк. 7б.
51. Ф. 1105, оп. 1, спр. 1833, арк. 92.

Л.А.Павленко

Дослідження життя та наукової спадщини Є.Рихлика: історіографія проблеми

Є.Рихлик, відомий у 1920-х рр. вчений-славіст, етнограф, краєзнавець, педагог і громадський діяч, знищений хвилею сталінських репресій. Він належить до категорії вчених, чий науковий доробок є надзвичайно багатограним і знаходиться у сфері інтересів фахівців з вивчення різних галузей історичної науки. Натомість обставини його життя й політичний клімат у СРСР обумовили нерівномірність дослідження особистості, громадської, педагогічної та наукової діяльності вченого. Аналіз доробку

вітчизняних та закордонних дослідників біографії та наукової спадщини Є.Рихлика дозволяє стверджувати про зростання інтересу наукової громадськості до постаті вченого та наявність лакун у вивченні проблеми.

У вивченні життєвого та творчого шляху Є.Рихлика можна виділити три основні етапи: 1) 1920-ті рр. – 1931 р.; 2) 1932 р. – 80-ті рр.; 3) 1990-ті – початок 2000-х рр. Перший етап пов'язаний з відгуком наукової громадськості на сторінках вітчизняної та закордонної преси на оприлюднення результатів славистичної, етнографічної, педагогічної, культурно-просвітницької та громадської діяльності Є.Рихлика до його арешту. Другий етап припадає на тривалий період радянської історіографії з притаманними їй надмірною ідеологізацією історичної науки та вилученням з наукового обігу спадщини "ворогів народу", знищених у 1920–30-х рр., до яких належав і Є.Рихлик. Третій етап, що отримав назву другого інтелектуального ренесансу [1], став відлунням серйозних політичних і психологічних зрушень за доби "перебудови" та української незалежності. Він характеризується потужним зрушенням у розробці заборонених раніше питань з історії України, формуванням нової творчої генерації вітчизняних істориків, залученням і опрацюванням величезного масиву нових джерел, новими методологічними пошуками. Саме на цьому етапі вивчення внеску Є.Рихлика у вітчизняну науку, його ім'я та науковий доробок були повернені на сторінки наукової літератури.

До арешту Є.Рихлика повідомлення, відгуки та рецензії на його праці були поодинокими, розпорошеними в різних наукових та науково-популярних виданнях УРСР і Чехословаччини і припадали здебільшого на другу половину 1920-х рр. Це пояснюється активізацією наукової роботи вченого саме в цей період та актуальністю тематики його публікацій з огляду на нагальні проблеми радянського уряду у національній політиці та міжнародних відносинах і зацікавленості Чехословаччини у подальшому розвитку чеської діаспори в Україні.

Важливим визнанням досягнень Є.Рихлика в галузі славистики стала рецензія А.Степовича на дослідження вченим діалектичних особливостей мови мешканців чеської колонії на Житомирщині Вільшанки. Всесвітньовідомий богеміст, університетський викладач Є.Рихлика, добре знайомий з його науковими засадами, А.Степович високо оцінив "вміле і пильне" опрацювання молодим науковцем "дуже цікавої теми... впливу російського, українського й польського оточення на чеських колоністів Волині", акцентуючи

увагу на її науковій актуальності, "бо торкається того предмету, який, можна сказати так, що й зовсім ще не звертав був на себе увагу вчених" [2].

Етнографічна діяльність Є.Рихлика в чеських колоніях Волині отримала стислі позитивні відгуки у популярному на українських теренах громадсько-політичному і літературно-науковому місячнику "Червоний шлях" [3]. Наукова, громадська, педагогічна та культурно-просвітницька діяльність вченого як одного з лідерів руху національного відродження українських чехів висвітлювалася також на сторінках чехословацьких часописів. Так, між 1920 та 1924 рр. празька журналістка Б.Мартінкова опублікувала в журналі "Naše Zahraniče" статтю про культурне становище чеських колоній Волині, назвавши роботу Є.Рихлика у Вільшанці "самовідданою". Наприкінці 1920-х рр., пильно стежачи за надрукованими в українській і російській науковій літературі працями вченого із зазначеної теми, науково-популярні журнали Чехословаччини помістили на своїх сторінках рецензії: "Národopisný Věstník" (Я.Полівка), "Naše Zahraničě" (С.Кліма) та "Národnostní Obzor" (автор невідомий), де високо оцінили роботу Є.Рихлика з вивчення не тільки українських чехів, але й інших національних меншостей України [4].

Про підвищений інтерес української наукової громадськості до роботи Є.Рихлика в галузі нацменознавства свідчить публікація низки повідомлень про підготовку, створення і роботу при Етнографічній комісії ВУАН спеціального Кабінету з вивчення національних меншостей України, який очолив вчений, у наукових і науково-популярних виданнях України [5]. Діяльність Кабінету нацмен відзначив у своїй узагальнюючій роботі про сучасний стан національних меншостей України і А.Глинський [6].

Після арешту Є.Рихлика у січні 1931 р. його ім'я і праці надовго зникли з наукового обігу. Стисла інформація біографічного характеру з'явилася в енциклопедичних виданнях у СРСР після політичної "відлиги" та за кордоном силами української наукової еміграції. Є.Рихлик згадується в них як філолог-славист, етнограф та провідний викладач Ніжинської вищої школи. Коротенькі довідки містять фактичні помилки у датах народження, арешту і смерті вченого [7].

У радянській науковій літературі доробок Є.Рихлика практично не використовувався за поодинокими винятками, як, наприклад, у статті В.Горленко, де створений вченим Кабінет для вивчення національних меншостей України згадується як факт успішної діяльності ВУАН у 1920-х рр. [8]. Так само в академічному виданні

з історії чеської літератури XIX–XX ст. дослідження Є.Рихликом життя і творчості Ф.Челяковського, видане у 1915 р., було внесене до основних джерел із вивчення даної проблеми [9].

Протягом тривалого періоду в радянській історіографії не було дано об'єктивної наукової оцінки внеску Є.Рихлика у вітчизняну науку. Лунали тільки недостатньо обґрунтовані критичні зауваження, як, наприклад, в історіографічній праці Г.Казьмирчука про вивчення Кирило-Мефодіївського товариства українськими дослідниками з 1918 по 1934 р. Автор статті, аналізуючи працю Є.Рихлика "Слов'янофільство Кирило-Мефодіївців. (З ідеології Кирило-Мефодіївського братства)", назвав її "досить невдалою", закидаючи вченому звуження джерел формування ідеології братчиків та інші недоліки [10].

Більш позитивно висловлювалися представники української діаспори. У 1960–80-х рр. у США пам'ять Є.Рихлика вшанував його колишній аспірант П.Одарченко. На його думку, вчений сприяв розвитку Ніжинської вищої школи та формуванню національносвідомого покоління українських літературознавців у стінах ІІНО, серед яких були всесвітньо відомі у майбутньому вчені, зокрема І.Кошелівець [11]. Познайомившись з біографічним довідником Б.Кравціва "Розгром українського літературознавства 1917–37 рр.", виданого у 1962 р., П.Одарченко додав до реєстру репресованих і свого вчителя [12]. У 1984 р. на святкуванні свого 80-річчя у Вашингтоні він "з глибокою пошаною і вдячністю... згадав своїх славних учителів, що впливали на становлення його світогляду та допомагали йому в науковій і педагогічній діяльності", назвавши Є.Рихлика разом з іменами О.Пчілки, В.Шепотьєва, С.Єфремова та М.Зерова [13].

Від початку 1990-х рр. на сторінках загальноукраїнських і регіональних наукових та науково-популярних видань почали з'являтися перші стислі біографічні нариси, присвячені Є.Рихлику, основним джерелом яких була відкрита для істориків карна справа вченого, що зберігалася в архіві СБУ у м.Чернігові. Автор першої розвідки з вивчення життєвого і творчого шляху Є.Рихлика Ю.Данилюк охарактеризував основні віхи життя і діяльності вченого, назвав його основні друковані праці. Доля талановитого науковця розглядається як одна з трагічних сторінок згортання краєзнавчого руху в Україні у 1930-х рр., а його науковий доробок – як особливо актуальний для українського народу в умовах національно-культурного відродження початку 1990-х рр. [14].

Авторами декількох нарисів життя Є.Рихлика Г. і О.Самойленками були використані матеріали фонду Ніжинського ІНО, де

протягом п'яти років працював Є.Рихлик. Окрім основних біографічних даних, висвітлюються факти, які характеризують Є.Рихлика як активного громадського діяча, талановитого педагога, організатора. Дослідники роблять акцент на його філологічному доробку і внеску у розвиток Ніжинської вищої школи та її наукових традицій [15]. Саме ніжинський період життя Є.Рихлика Г. і О.Самойленки вважають розквітом його творчих сил і наукових задумів. На їхню думку, вчений "мріяв зробити Ніжин одним із центрів славистики на Україні". У 1993 р. Г.Самойленком був складений біобібліографічний показник, до якого увійшли відомості про життєвий і творчий шлях Є.Рихлика та перелік його основних наукових праць [16].

Трагічній долі Є.Рихлика присвячена низка статей Ю.Шаповала [17]. Особлива увага приділяється причинам загибелі вченого. На думку автора, згубні наслідки мала його активна робота серед волинських чехів та спілкування з М.Грушевським, який зацікавився успіхами вченого у розробці нацменознавства як перспективного напрямку української історичної науки. Цінним внеском Ю.Шаповала у вивчення життя і творчості Є.Рихлика є аналіз матеріалів справи-формуляра на М.Грушевського, які висвітлюють ставлення до Є.Рихлика деяких колег по НІО, реакцію на арешт вченого у наукових колах Києва. Крім того, досліджуючи масовий розстріл українських в'язнів наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 р. під Медвежегорськом Мурманської області [18], Ю.Шаповал висунув припущення про ймовірні обставини смерті та місце поховання Є.Рихлика.

В межах всеукраїнського проекту "Реабілітовані історією" по-статтю свого видатного земляка зацікавились житомирські краєзнавці, і у 1997 р. у місцевій пресі була опублікована стаття М.Костриці з коротким оглядом життя Є.Рихлика та його участі у національно-культурному русі відродження волинських чехів [19].

П.Скрипник, акцентуючи увагу на внеску Є.Рихлика у розгортання історико-краєзнавчого руху в Україні [20], високо оцінив значення наукової, громадської і педагогічної діяльності Є.Рихлика, назвавши вченого "фахівцем слов'янського світу", а праці з історії, філології та краєзнавчі дослідження – важливим надбанням українського народу.

Дослідник сталінських репресій на Ніжинщині В.Ємельянов, спираючись на матеріали карної справи Є.Рихлика, проаналізував арешт вченого у контексті загальноукраїнського процесу знищення національно-свідомої частини чеської діаспори і підкреслив без-

підставність обвинувачень, висунутих проти талановитого науковця і впливового в Ніжині громадського діяча [21].

Крім біографічних нарисів, у 1990-х – на поч. 2000-х рр. у науковій літературі з'явилася низка статей, автори яких аналізують окремі аспекти життя і діяльності Є.Рихлика. Так, дослідники історії чеської колонізації Волині Р.Кондратюк і Л.Шевцова розглядають долю вченого як типову для представника чеської інтелігенції в Україні періоду 1920–30-х рр., а його наукові досягнення зараховують до духовної спадщини чехів-колоністів Житомирщини [22]. Автор низки статей про українських чехів Ю.Луцький використав матеріали, зібрані вченим під час етнографічних експедицій у цей регіон у 1921–1924 та 1929 рр. Він проаналізував участь Є.Рихлика у Першому з'їзді чехословацьких колоністів Волині, З'їзді трудящих чехів, роботу з кореспондентами Кабінету нацмен, підкреслюючи велике значення громадської діяльності вченого на Житомирщині для збереження національної самобутності українських чехів. Як фахівець з питань чеської діаспори України у 1920-30-х рр., Ю.Луцький переконаний, що Є.Рихлика можна вважати взагалі "єдиним представником національно-свідомої науково-культурної інтелігенції після зникнення цього прошарку в пролетарській революції та війні" [23].

Про вагомий внесок Є.Рихлика як керівника секції української мови і письменництва науково-дослідної кафедри у розвиток ніжинської вищої школи свідчать дослідження О.Бойко, І.Конончука, В.Кондрашова, А.Острянки, С.Зозулі, Є.Страшко [24] та ін.

Ім'я Є.Рихлика привернуло увагу сучасних дослідників і з огляду на його педагогічний талант. У статтях В.Борисенко, О.Астаф'єва, І.Качуровського, Д.Чуба, в яких досліджується доля видатного українського етнографа і літературознавця П.Одарченка, Є.Рихлик постає як досвідчений педагог, науковий керівник майбутнього вченого, що зумів розгледіти блискучі здібності П.Одарченка, заклав підвалини його наукового світогляду, всіляко допомагав та підтримував свого учня, ввів його до наукових кіл Києва, допоміг опублікувати свої праці про творчість Лесі Українки на сторінках поважних наукових видань ВУАН [25]. В.Шварчук, аналізуючи матеріали карної справи П.Одарченка, акцентував увагу на його поважному ставленні до свого наукового керівника і спробі захистити вчителя від переслідувань під час слідства у 1929 р. [26].

Про вплив Є.Рихлика на формування особистості і наукових поглядів відомого радянського філолога І.Павловського, який вчився в аспірантурі у ІІНО під керівництвом вченого, йдеться у

статті І.Катенка [27]. І нарешті, Г.Греченко вніс ім'я Є.Рихлика до списку репресованих освітян Чернігівщини [28].

Аналізу славистичної спадщини вченого присвячена стаття Є.Луняка, який, розглядаючи дослідження Є.Рихлика стосовно ідеології учасників Кирило-Мефодіївського братства, спробував визначити методологічні засади концепції вченого і місце його праці у вітчизняній історіографії [29]. Статтю Є.Рихлика "Слов'янофілство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)" Є.Луняк назвав "знаменною подією у формуванні нового образу Кирило-Мефодіївського товариства, який пізніше вкоренився в радянській історіографії", і зарахував її до "перехідного етапу радянської історіографії, коли ідеологічний тиск комуністичної системи уже почався, але не став домінуючим".

Тільки наприкінці 1990-х рр. Є.Рихлика вперше було визнано за одного з найбільших знавців "української школи" у польській романтичній літературі першої половини ХІХ ст. Редакція альманаху "Хроніка 2000. Наш край" у випуску, присвяченому українським чехам, опублікувала фрагменти його праці "Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького", виданої 1928 р. у Ніжині, супроводжуючи її коротенькою біографічною довідкою, де вченого названо "відомим українським славистом чеського походження..., автором праць з літературознавства, етнографії та лексикографії". Крім того, підкреслена заслуга Євгена Рихлика "як одного з першовідкривачів творчості Юліуша Словацького для українського читача" [30].

Аналізу наукової спадщини Є.Рихлика в галузі дослідження польської літератури присвячена і спеціальна стаття Г.Самойленка, де розглядається внесок вченого в українську полоністику [31].

Літературознавча діяльність Є.Рихлика як філолога-славіста та викладача кафедри слов'янської філології Київського університету св.Володимира розглядалась у дисертаційному дослідженні "Становлення та розвиток слов'янознавства в університеті св. Володимира (1834–1919)" І.Журжою. Дослідниця віднесла Є.Рихлика до нового покоління провідних вчених-славістів університету, наукові і педагогічні вподобання яких призвели до "зміщення акцентів у бік філологічного спрямування" та забезпечили піднесення слов'янознавства в університеті св.Володимира, перетворивши його на "один з центрів розвитку славистичної науки Російської імперії" [32].

Найбільший інтерес у вітчизняних дослідників викликала діяльність Є.Рихлика з вивчення національних меншостей України, зокрема створення і організація роботи Кабінету нацмен

при Етнографічній комісії ВУАН. Важливий внесок Кабінету у вивчення неукраїнського населення УРСР відзначив, наприклад, Б.Чирко [33]. С.Заремба згадує Кабінет нацмен як одну з установ ВУАН, що проводили активну роботу з вивчення та збереження історико-культурної спадщини на українських теренах [34]. Як керівник Кабінету нацмен Є.Рихлик привернув увагу О.Рафальського [35] та Н.Ставицької. Остання дійшла висновку, що Є.Рихлик створив "окрему наукову школу дослідження чехів" [36].

Надзвичайну заслугу вченого у збиранні, збереженні та опрацюванні матеріалів з вивчення національних меншостей України підкреслили В.Наулко та Н.Руденко в огляді фонду Кабінету нацмен, який зберігається в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Рильського [37].

Після повернення до наукового обігу творчої спадщини Є.Рихлика його ім'я потрапило на сторінки довідникових та енциклопедичних видань, де вчений згадується як активний член Ніжинського наукового товариства краєзнавства, що "відігравав провідну роль у його діяльності" [38], "відомий діяч культури та науки Чернігівщини" [39] та один з "провідників духовності в Україні" [40].

Та все ж, життєвий і творчий шлях Є.Рихлика у вітчизняній і зарубіжній історіографії вивчений недостатньо. Головну увагу приділено стислому огляду основних подій життя і наукової діяльності. Спеціального комплексного дослідження вимагають славістична та нацменознавча концепції вченого.

Література

1. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 113.
2. Степович Андроник. Проф. Євген Рихлик. З етнографічних студій // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 6. – С. 118–119.
3. Наукова хроніка // Червоний шлях. – 1929. – №8–9. – С. 221.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 7753, арк. 27, 41.
5. Хроніка // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1929. – №3–4. – С. 88; там само. – №7–8. – С. 45; Наукова хроніка // Червоний шлях. – 1929. – №8–9 – С. 221; там само. – № 12. – С. 226; Кабінет нацменшостей при ВУАН // Червоний шлях. – 1930. – №1. – С. 188.
6. Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков – Киев: Центриздат, 1931. – С. 65–66.
7. Український Радянський енциклопедичний словник: В 3 т. – Т. 3. / Гол. ред. М.П.Бажан. – К.: Академія наук Української РСР, 1968. – С. 521; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. –

Paris; New-York, 1973. – С. 2513; Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1983. – С. 458.

8. Горленко В.Ф. Киев – центр этнографической науки на Украине (к 1500-летию Киева) // Советская этнография. – 1982. – №6. – С. 96.

9. Очерки истории чешской литературы XIX–XX веков / Ред. коллегия: Д.Ф.Марков, С.В.Никольский, С.А.Шерлаимова. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – С. 690.

10. Казьмирчук Г.Д. Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях українських істориків України (1918–1934 рр.) // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1978. – №20. – С. 75.

11. Одарченко П. Іван Кошелівець. (До 80-ліття з дня народження) // Петро Одарченко. Українська література: Збірник вибраних статей / Ред. Осип Зінкевич. – К.: Смолоскип, 1995. – С. 222, 229.

12. Одарченко Петро. Богдан Кравців як літературознавець // Одарченко Петро. Видатні українські діячі. Статті. Нариси. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 121.

13. Вірний Микола. Достойний ювіляр (80-річчя П.В.Одарченка) // Одарченко Петро. Портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи / Ред. І.Андрусак. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 197.

14. Данилюк Ю. Дві батьківщини Є.Рихліка // Репресоване краєзнавство. – К.: Хмельницький, 1991. – С. 284–287.

15. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. 1820–1995. – Ніжин: НДПІ, 1995. – С.59–63; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – С. 133–136; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа // Чернігівщина incognita / Під ред. О.Б.Коваленка та інш. – Чернігів: КП: "Видавництво "Чернігівські береги", 2004. – С.182–189; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005. – С. 221–223.

16. Самойленко Г.В. Євген Антонович Рихлік. Біобібліографічний показник. – Ніжин, 1993. – 15 с.

17. Польовий Л.П., Шаповал Ю.І. Євген Антонович Рихлік // Відродження. – 1993. – №11. – С. 52–54; Шаповал Ю. "Належить до небагатьох вчених славистів..." (життя і смерть чеха Євгена Рихліка) // Пороги. – 1998. – №1. – С. 6–8; Шаповал Ю. "Належить до небагатьох вчених славистів..." (життя і смерть чеха Євгена Рихліка) // Пороги. – 1998. – №2. – С. 6–8; Шаповал Ю. "Належить до небагатьох вчених славистів..." (життя і смерть Євгена Рихліка) // Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 374–388.

18. Шаповал Ю.І. Невигадані історії. – К.: Світосгляд, 2004. – С. 38–43; Пристайко В., Пшениніков О., Шаповал Ю. Соловецька трагедія 1937–1938 років: причини і наслідки // Остання адреса: Роз-

стріли соловецьких в'язнів з України у 1937–38 роках: В 3 т. – Т. 1. – К.: "Сфера", 2003. – С. XXIX–LXII.

19. Костиця М. В'язень №37. Повернення з забуття // Житомирський вісник. – 1997. – 31 січня.

20. Скрипник Петро. Рихлик Євген Антонович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Ч. 2. – С. 179–183.

21. Ємельянов В. З когорти нескорених // Література і культура Полісся. – 1994. – Вип. 4. – С. 59–62.

22. Кондратюк Р., Шевцова Л. До історії чеської діаспори на Житомирщині // Волинь-Житомирщина. – Вип. 2. – Житомир, 1998. – С. 45.

23. Луцький Ю. Чехи на Україні (1917–1933). Трагедія господаря // Хроніка 2000. – 1999. – №29–30. – С. 126–133.

24. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20–30-ті рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С. 120–127; Конончук І.М. Ніжинський інститут і національно-культурне будівництво Чернігівщини 20–30-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип. 31: Проблеми розвитку філології, історії та культури до 200-річчя Ніжинської вищої школи. – С. 185–187; Кондрашов В. "З корінням вирвати націоналістично-контрреволюційні елементи з НПІ" // Сіверянський літопис. – 1998. – №2. – С. 13; Острянюк Андрій. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 33; Зозуля Сергій. Ніжинське красназнавче товариство 20-х рр. ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С. 102; Страшко Євгенія. Гоголівський інститут у 20–30-х рр. // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С. 26–27.

25. Борисенко Валентина. Петро Одарченко – етнограф і фольклорист // Родовід. – 1994. – №7. – С. 94, 96; Астаф'єв Олександр. Петро Одарченко. Штрихи до літературного портрета // Одарченко Петро. Портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи / Ред. І. Андрусак. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 31; Качуровський Ігор. Життєвий і творчий шлях Петра Одарченка // Чернігів. – 1993. – №2–3; Чуб Дмитро. Невтомний працівник на полі науки // У дзеркалі життя і літератури. – 1982.

26. Шкварчук В. Сторінки біографії П. Одарченка // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – К.: НАНУ, 1996. – С. 348.

27. Катенко Іван. Доля Івана Павловського // Просвіта. – 1994. – №6–7.

28. Додаток №1. До загального списку репресованих освітян області // Греченко Г.Є. Репресовані освітяни Чернігівщини. – Чернігів: Обласне товариство "Просвіта" імені Т. Шевченка, 2003. – С. 139.

29. Луняк Є.М. Робота Є.А.Рихлика "Слов'янознавство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)" в контексті радянської історіографії Кирило-Методіївського товариства 20-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – 2002. – Вип. 18: Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та в Лівобережній Україні. – С. 96–100.

30. Рихлик Євген. Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 29–30. – С. 89, 100.

31. Самойленко Г.В. Дослідник польської літератури Є.А.Рихлик // Поляки в Ніжині. Зб. ст. та матеріалів. Вип. 2. – Ніжин, 2004. – С. 16–28.

32. Журжа Ірина Валеріївна. Становлення та розвиток слов'янознавства в університеті св. Володимира (1934–1919). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К.: Державний комітет архівів України, 2006. – С. 15–16.

33. Чирко Б.В. Национальные меньшинства на Украине. – К.: Об-во "Знание" Украинской ССР, 1990. – С. 13; Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20–30-х рр. // УІЖ. – 1990. – №1. – С. 60.

34. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – С. 269–270.

35. Рафальський Олег. Національні меншини України у ХХ ст. Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – С. 237.

36. Ставицька Н.П. Діяльність організацій та установ Всеукраїнської Академії Наук з дослідження історико-культурної спадщини національних меншин. 20–30 рр. – К.: "Рідний край", 1994. – С. 17.

37. Наулко Всеволод, Руденко Наталія. Матеріали Кабінету нацменів Етнографічної комісії ВУАН як джерело дослідження міжетнічних взаємин в Україні // Пам'ять століть. – 2003. – №5. – С. 107–112.

38. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. Кудрицький А.В. – К.: "Українська Радянська Енциклопедія" імені М.П.Бажана, 1990. – С. 511.

39. Калібаба Д.О. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1998. – С. 188.

40. Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І.Ф.Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – С. 533–535.

І.В.Сушик

Волинський облмуздрамтеатр та філармонія як осередки культурного життя краю у повоєнний період (1944–1953 рр.)

Розбудова культурної сфери на Волині, як і в інших областях Західної України, розпочалася ще з вересня 1939 р. Кількісні показники свідчили про неабияке її піднесення. Вже тоді республіканські й місцеві партійно-радянські органи ухвалили десятки по-

станов, що стосувалися питань культури. Першою серед них була постанова РНК від 19 грудня 1939 р. "Про організацію театрів, музичних колективів, будинків народної творчості і театральномузичних закладів у Львівській, Дрогобицькій, Волинській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях," на підставі якої Волинський облвиконком прийняв рішення організувати в Луцьку державний український драматичний театр, філармонію з українською хоровою капелюю, обласний будинок народної творчості, дитячу музичну школу й вечірню музичну школу для дорослих [1].

Важливим осередком культури, який відновив свою роботу відразу після вигнання ворога з краю, став Волинський обласний український музично-драматичний театр. Із спогадів Наталії Солошенко-Тиравської, колишньої акторки театру, а нині жительки Австралії, довідуємося, що в період 1941–44 рр. театр досяг небувалих вершин і вважався одним з найкращих у Західній Україні. До його репертуару входили здебільшого твори корифеїв української драматургії реалістично-побутового напрямку, що в умовах окупації було засобом піднесення національної свідомості мас. Велика увага приділялась фольклору та етнографії. У переддень визволення (1944 р.) більша частина театального колективу, боячись приходу більшовиків, залишила місто. Адже в очах влади праця в театрі за часів окупації розцінювалась як колабораціонізм, а це означало ув'язнення, смерть, або, в найкращому разі, заслання [2].

У повоєнний час на базі вже сформованих театральних колективів східних областей республіки створювалися нові театри в західному регіоні. Місцеві артистичні сили й традиції нехтувалися. Вочевидь йшлося про насаджування так званого "реалістичного" мистецтва замість "западницького", "буржуазного", речником якого ніби виступали західноукраїнські актори. А тому 18 травня 1945 р. до Луцька на постійну роботу прибув з Миргорода пересувний драматичний театр у складі 48 осіб [3]. У січні 1946 р. існуючий в Луцьку музично-драматичний театр рішенням уряду УРСР об'єднаний з колективом цього театру. Утворився досить сильний творчий колектив. Вже до кінця року ним було показано 118 вистав, на яких побувало понад 70 тис. глядачів [4].

Станом на 1948 р. у театрі вже працювало 76 ос., з яких 34 – творчого складу [5]. У 1952 р. нараховувалося 70 штатних працівників, в тому числі художньо-керівного складу – 5, художньо-артистичного і музичного – 30. Театр працював українською мовою [6]. Особливе поживлення роботи театру було помітне у 50-х роках, коли він через гастрольні поїздки заявив про себе не лише за

межами області, а й республіки. Якщо у 1946 р. відбулося 2 виїзні гастрольні поїздки, то у 1952 р. – 178. У 1945 р. колектив театру підготував 136 вистав, а в 1951 р. вже 393 [7]. Про зростання популярності театру свідчило постійне збільшення кількості вистав і глядачів.

Таблиця 1

Дані про діяльність Волинського обласного музично-драматичного театру за 1945–1953 рр.

Роки	Всього вистав	в тому числі	
		в Луцьку	виїзних
1945 р.	136	136	—
1946 р.	289	287	2
1947 р.	312	288	24
1948 р.	350	234	116
1949 р.	362	277	85
1950 р.	367	193	174
1951 р.	393	250	143
1952 р.	376	198	178
1953 р.	289	158	131

Болючою проблемою для театру стала репертуарна політика, яку здійснювала тогочасна влада. Першопричиною її була постановка ЦК ВКП(б) "Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення" (серпень 1946 р.) [8]. У ній, а особливо в процесі її обговорення на різних нарадах, у пресі та у творчих колективах нищівно критикувалося захоплення театрів постановкою п'єс класичної драматургії, в яких, мовляв, відсутня класова боротьба, переважає побутово-етнографічний елемент, безідейність та мелодраматизм. Театри зобов'язувались основну увагу приділяти створенню нового репертуару про радянську дійсність, героїчний подвиг трудящих мас у відбудові комунізму. Головним свідченням проведеної роботи було включення до репертуару театрів вистав про Леніна, Сталіна, партію, дружбу братніх народів і таке інше.

Постанови ЦК з ідеологічних питань були для творчих колективів законом, тим паче, коли йшлося про репертуар. При комітеті у справах мистецтв було створено Репертком, а в кожній області був уповноважений реперткому. Саме вони, реперткомівські працівники, приймали нові вистави, складали відповідний акт і давали офіційний дозвіл на публічне виконання. Гастрольний репер-

туар (тим більше за межами України) затверджувався у комітеті за підписом і печаткою Реперткому.

Так, у списки заборонених та знятих з репертуару у 1948 р. в області потрапили 117 одноактних і багатоактних п'єс, 41 твір для естради, 107 драматичних творів та твори для естради, 30 п'єс для гуртків художньої самодіяльності. Крім того, у цьому ж році на ім'я директора обласного будинку народної творчості надійшло розпорядження про заборону розповсюдження збірки "Радянські молодіжні танці" у зв'язку з вміщенням у ній малюнків, не затверджених Головреперткомом [9].

Отже, за роботою діячів культури вівся пильний нагляд. Що ж до репертуару Волинського театру, то він, враховуючи реперткомівську політику, у повоєнний час вимушений був надавати перевагу постановам здебільшого російських класиків, а тому значно програвав порівняно з довоєнним. Так, у 1933 р. добірка п'єс театру була досить чисельною і нараховувала 17 назв [10]. Лише одна з них – комедія італійського письменника К.Гольдоні "Мірандоліна" була іноземною. Всі ж інші були представлені за мотивами творів українських авторів. Серед них "Сорочинський ярмарок" М.Старицького, "Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемовського, "Наталка-Полтавка" І.Котляревського, "Вечорниці" П.Ніщинського, "Мартин Боруля" І.Тобілевича [11]. У репертуарі ж повоєнного театру якщо серед перехідних на наступний рік постанов були твори класиків української драматургії, то нові постанови представлені здебільшого російськими творами.

Публікації преси 40–50-х років дають змогу дізнатись і про гастролі театру в інших містах країни. Так, "Тамбовська правда" за 6 червня 1950 р. відзначала хорошу гру акторів-волинян у спектаклі "Навеки вместе" під час гастролей у м.Тамбові [12]. Газета "Красная Чувашия" за 9 серпня 1950 р. у статті "Успіх Волинського театру у Чебоксарах" писала, що "...чебоксарського глядача перш за все полонила майстерність виконання ролей акторським колективом театру. Не останнє місце в цьому успіхові займає й задушевна музикальність української пісні й мелодійність музики" [13].

Виїзди національних театральних колективів з творчими рапортами у братні республіки у 50-ті роки стали традиційними. Так, у 1952 р. волинський театр на протязі місяця гастролював у м.Даугавпілсі Латвійської РСР. По закінченні гастролей була проведена глядацька конференція, організована театральною спільнотою Латвійської РСР і редакцією газети "Латгальская правда" (у м.Даугавпілсі) [14].

Зі свого боку, у літній період Волинський театр гостинно приймав акторів з інших театрів країни. Так, 16 червня 1951 р. у Луцьку відкрилися гастролі Новгородського обласного театру драми [15]. Приїжджі артисти виступали з творчими звітами і шефськими концертами на підприємствах і організаціях області, розповідали про традиції і сучасну роль російського театрального мистецтва. Волинський театр у цей час перебував на гастролях у м.Гродно, з нагоди свята українського мистецтва і літератури в Москві [16].

Окрім обласного театру, у повоєнний період на Волині діяв Володимир-Волинський пересувний театр, який у 1948 р. налічував 22 ос., з них творчого складу – 14 [17]. За 1950 р. облмуздрамтеатром та пересувним театром було дано 692 вистави, переглядом вистав охоплено 148049 глядачів [18].

Вагомий внесок у мистецьке життя Волині зробила обласна філармонія, яка відновила свою діяльність у березні 1945 р. Основним завданням цього закладу було підвищення культурного рівня населення шляхом пропаганди музики, літератури, естрадного мистецтва і народної творчості. Один з провідних колективів філармонії – Волинський народний хор, створений у 1945 р. за участю заслуженого артиста УРСР О.О.Самохваленка [19]. Як і в більшості тодішніх художньо-мистецьких колективів, в репертуарі хору були обов'язковими величальні пісні та оди про вождя і партію. Значну частину репертуару також як обов'язковий атрибут складали російські пісні. Однак чільне місце в репертуарі займали й українські народні пісні, оркестрові мелодії, танці. У 1948 р. у філармонії працювало 53 ос., з них творчого складу – 46. У цьому ж році колектив дав 673 концерти, на яких побувало 72625 глядачів [20]. За 1950 р. філармонією дано 655 концертів, які відвідали 95 тис. глядачів. Волинські артисти побували у 277 містах та населених пунктах України [21]. За I квартал 1951 р. колективом дано 192 концерти при плані 178, отримано прибутків 129,5 тис. крб. [22]. У липні-серпні 1951 р. колектив облфілармонії гастролював у Краснодарському, Ставропольському краї та Грузії. З кожним роком кількість артистів зростала. Станом на 1 січня 1954 р., тут вже було 72 штатних працівники, які за національністю розподілялись наступним чином: українців – 45, росіян – 15, євреїв – 3, інших національностей – 9 ос. [23].

Як стверджували тодішні критики-мистецтвознавці, це була одна з кращих обласних філармоній Української РСР, яка ознайомила тисячі глядачів республіки та й колишнього Союзу РСР з прекрасним і неповторним мистецтвом волинського краю. Підт-

вердженням цього є почесна грамота, якою був нагороджений колектив у 1951 р. Комітетом у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР і ЦК професійного союзу працівників мистецтва [24].

Проте повоєнні труднощі болюче торкнулися і цього чудового колективу митців-професіоналів і аматорів: місцеве та республіканське керівництво надто не переймалося його проблемами. Тим часом колектив не мав власного приміщення для проведення репетицій і підготовки концертних програм, гаража для машин і автобусів. Постійно не вистачало пального, гуми, запчастин. Неодноразові звернення щодо будівництва хоча б літнього театру закінчилися невдачею. Турбувала й житлова проблема – квартири для працівників філармонії постійно не вистачало. Через вищеназвані негаразди, зрозуміло, виникали й проблеми з кадрами, особливо з їх фаховим рівнем. Так, на 1 січня 1950 р. спеціалістів, що мали закінчену вищу музичну освіту і працювали в мистецьких закладах Волині, нараховувалося лише 9 ос. [25].

Загалом наслідки культурних перетворень на Волині у 40–50 роках були суперечливими і неоднозначними. З одного боку, здійснювалося чимало позитивних змін (відновили роботу театри, бібліотеки, клуби, музеї, інші культурно-освітні заклади), розширилась їх мережа. З іншого, намагання звести культурне життя під вплив однієї ідеології збіднювало культурні процеси. Ідеологічний тиск і організаційний контроль були головними складовими у ставленні влади до діячів культури, внаслідок цього визначальною рисою духовного життя суспільства стала бездуховна одноманітність і невизначеність.

Населення було позбавлене можливості ознайомлення з кращими здобутками світової культури, не говорячи вже про вартісні твори багатьох українських письменників, поетів, композиторів, художників, затаврованих комуністичним режимом як буржуазні націоналісти. Замість них вже зі шкільної парти широко пропагувалися заідеологізовані твори радянських авторів, що стосувалися особливої ролі Комуністичної партії в перемозі над німецькими загарбниками.

Об'єктами нападок тоталітарної системи стали насамперед ті сфери культури, які були найбільш доступні для широких мас і таїли в собі потенційні можливості для критики системи. Звісна річ, що такий контроль не допускав жодних відхилень від ідеологічних рамок і канонів, визначених зверху партійними органами в офіційних документах. Все це свідчило про те, під яким жорстким моральним тиском перебувала творча інтелігенція і культура в цілому. Як свідчать численні спогади, у свідомості волинян зака-

рбувались водночас і позитивні, й негативні враження від культурних перетворень, здійснюваних у краї.

Література

1. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. Р-6, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
2. Гайдабура Валерій. Траєкторія знахідок: Австралія-Україна. (Спомини Наталії Солошенко-Тиравської з Австралії про роботу в ВДТ у 1941–1944 рр.) // Український театр. – 2001. – №6. – С. 23–25.
3. ДАВО, ф. Р-594, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
4. Ілляшенко Я., Михайлюк О., Оксенюк Р. Луцьк. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1988. – С. 55.
5. ДАВО, ф. Р-49, оп. 3, спр. 13., арк. 1.
6. ДАВО, ф. Р-295, оп. 7, спр. 50, арк. 2.
7. ДАВО, ф. Р-594, оп. 1, спр. 49, арк. 1–6.
8. Поляков Анатолій. Небезпечні гастролі або незамулені джерела української класики // Український театр. – 2001. – №3. – С. 15–18.
9. ДАВО, ф. Р-389, оп. 2, спр. 12, арк. 3–5, 7, 1.
10. Театр і громадянство // Українська нива. – 1933. – 9 грудня. – С. 2.
11. Побут ВУТ під орудою Н. Певного в Рівному // Українська нива. – 1931. – 8 лютого. – С. 3.
12. Навеки вместе // Тамбовская правда. – 1950. – 6 юнія. – С. 3.
13. Успех Волинского театра в Чебоксарах // Красная Чувашия. – 1950. – 9 августа. – С. 2.
14. ДАВО, ф. Р-49, оп. 4, спр. 5, арк. 1, 21.
15. Васильєв А. Гастролі Новгородського обласного драматичного театру на Волині // Радянська Волинь. – 1951. – 12 червня. – С. 4.
16. Лур'є Б. На гастролях в Білорусії // Радянська Волинь. – 1951. – 29 червня. – С. 3.
17. ДАВО, ф. Р-49, оп. 3, спр. 13, арк. 1–2.
18. ДАВО, ф. Р-49, оп. 3, спр. 30, арк. 1–2.
19. Волинський краєзнавчий музей (далі ВКМ), інв. № КДФ-882, 6398, 6402, 6406–6407, 6410–6414, 6417–6418, 6422–6429, 6431, 17403–17415; інв. № КДФ-3351/1-3, 7103, 7108–7109, 7115, 8261.
20. ДАВО, ф. Р-49, оп. 3, спр. 13, арк. 1–2.
21. ДАВО, ф. Р-49, оп. 3, спр. 30, арк. 1–2.
22. ДАВО, ф. Р-923, оп. 1, спр. 20, арк. 8–9.
23. ДАВО, ф. Р-923, оп. 1, спр. 38, арк. 7.
24. ВКМ, інв. № ДМ 6449.
25. ДАВО, ф. Р-49, оп. 3, спр. 19, арк. 1–2.

Питання розсекречення документів Національного архівного фонду України на нарадах архівних працівників УРСР у 1956 році

1956 рік став поворотним в історії архівної справи України. Адже саме тоді після тотальної закритості сталінських часів було започатковано процес розсекречування певної частини документів архівного фонду країни. Початок цьому поклала постанова РМ СРСР "Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств" (далі постанова) від 7 лютого 1956 року, яка була продубльована однойменними постановами ЦК КП(б)У від 2 березня 1956 року, та РМ УРСР від 18 квітня 1956 року, що і поклало початок відкриттю архівних документів, які до цього були, як зазначалося у вище згаданій постанові: "необґрунтовано засекречені".

Проблема розсекречення документів Національного архівного фонду України, завдяки її закритості за часів Радянського Союзу, на сьогодні є майже не розробленою. Отже, відповідно, одним із основних аспектів її актуальності є недослідженість питання та практично повна відсутність наукових досліджень з даної проблеми як у вітчизняній, так і у закордонній історіографії.

Мета даної розвідки полягає у висвітленні нарад архівних працівників України у 1956 році, визначенні їх ролі та значення у процесі розсекречування документів Національного архівного фонду України.

Відповідно, завданнями розвідки є: аналіз змісту нарад архівних працівників України, визначення основних питань, що розглядалися під час засідань, та висвітлення наслідків.

Переходячи безпосередньо до проблеми нарад, зазначимо, що прийняття постанов 1956 року для працівників архівних установ було неочікуваним та позаплановим, і якщо до таких видів робіт, як упорядкування документів та покращення умов їх зберігання, колективи архівів були певною мірою підготовлені, то до такого виду роботи, як розсекречення, вони були не готові. А у постанові було чітко зазначено: "Зобов'язати Архівне управління Міністерства внутрішніх справ УРСР всі міністерства і відомства, які мають архіви, надавати для наукового використання та публікації архівні матеріали, за винятком документів і матеріалів, які до

цього часу мають цілком таємний характер і розголошення їх може завдати шкоди інтересам Радянської держави.

Зобов'язати керівників міністерств і відомств УРСР протягом 1956–1957 рр. разом з Архівним управлінням Міністерства внутрішніх справ УРСР переглянути в підвідомчих їм архівах фонди, що знаходяться на таємному зберіганні, з метою передачі на загальне зберігання необґрунтовано засекречених матеріалів і документів для всебічного їх використання" [1].

Таким чином, виконуючи ту частину постанови Ради Міністрів, де йшлося про розсекречення, архівна система України повинна була сформулювати ознаки секретності документів, що, відповідно, дало б змогу визначити, які документи залишати на секретному зберіганні, а які передавати для загального користування. Крім того, потрібно було створити методичне забезпечення, яке б дало змогу полегшити та пришвидшити процес розсекречення документальних матеріалів. Наради архівних працівників були досить зручною формою для поліпшення даного виду роботи, обміну досвідом, поширення та удосконалення методичних розробок. Про те, що дана форма роботи була поширена і використовувалася на різних рівнях, свідчить "Звіт про роботу архівних органів МВС УРСР та державних архівів Української РСР за 1956 рік", у якому зазначалося: "С целью лучшей организации работы по использованию документальных материалов и обмена опытом работы в марте и апреле 1956 года были проведены в городах Львове и Харькове кустовые совещания начальников архивных отделов УВД и государственных архивов и научных сотрудников, отвечающих за использование документальных материалов. На совещании были заслушаны доклады начальника Архивного управления и девять докладов руководящих и научных сотрудников архивов. В обсуждении докладов приняло участие 38 работников архивов. Материалы совещания были опубликованы в научно-информационном бюллетене за 1956 год №2–3. Участники совещания обменялись опытом работы и внесли ряд предложений по улучшению работы, по использованию документальных материалов, с этой же целью в октябре месяце было проведено совещание молодых специалистов, в котором приняло участие 57 человек (историки и историки-архивисты, выпусков 1953, 1954, 1955 гг.). Это совещание также прошло активно. В областях с заведующими городскими и районными государственными архивами проведено 50 совещаний и семинаров, в которых приняло участие 819 человек. Помимо обсуждения вопросов работы горрайархивов, обмена опытом работы на со-

вещаниях и семинарах читались лекции по ряду вопросов, связанных с задачами, стоящими перед архивами, и проводились практические занятия" [2].

Як бачимо, нарад було досить багато, проте серед них у звіті виділено кущові наради у Львові та Харкові, які, можна сказати, були першими, де піднімалось питання розсекречення документів Національного архівного фонду України. До того ж, дані наради проводилися навіть до прийняття постанови РМ УРСР (була прийнята 18.04.1956р.). Щодо наради молодих спеціалістів, то вона мала, так би мовити, контролюючий характер і була присвячена перевірці ходу виконання постанов союзного та республіканського значення. Крім того, доцільно також звернути увагу на службові наради співробітників архівного управління, в яких проблема процесу розсекречення постає у загальноукраїнському масштабі.

Розглянемо перераховані вище наради детальніше. Кущові наради архівних працівників у Львові та Харкові, як уже зазначалося, мали "вступний" характер. В цілому вони були присвячені аналізу постанови, з'ясуванню її значення для розвитку радянського суспільства, та перспективам, які відкривалися перед науковцями із переведенням певної частини фондів із таємного на загальне зберігання. Цікавим явищем даних нарад було підкреслення і виділення демократичних зрушень у суспільстві, які спостерігалися після XX з'їзду КПРС. Так, у своїй доповіді начальник архівного відділу МВС Чернігівської області Кудряшов зазначив: "Круг деятельности при публикации документов расширился. Чрезмерная осторожность и перестраховка в отражении событий правдиво и во всём многообразии должна быть преодолена" [3]. Такі ж настрої присутні і у виступі керівника Центрального архіву Жовтневої революції Розіна [4].

Щодо питання розсекречення, то на цих двох нарадах воно розглядалось у контексті інших положень постанови. Проте слід відмітити декілька характерних моментів:

- по-перше, чітких інструкцій щодо розсекречення на момент проведення наради не існувало, але сама робота мала проводитися. Саме на цій обставині наголошували окремі доповідачі. Так, представник від Прилуцького філіалу Чернігівського обласного архіву Сідлецька зазначала: "До сих пор нет точных объяснений, что останется на секретном хранении, а что не останется"[5] На цьому ж робить наголос і інший доповідач Куцевол: "Я бы хотел, чтобы на нашем совещании Семён Данилович сказал,

как практически провести работу по рассекречиванию необоснованно засекреченных фондов"[6];

- по-друге, одним із основних завдань кущових нарад було розроблення методичних рекомендацій, щодо, власне, розсекречення. Особливо чітко на цьому у своїх виступах робили наголос представники Архівного управління. Так, у своїй доповіді начальник видавничого відділу Бутич відмітив: "зараз Головним архівним управлінням розробляється перелік та інструкція про групу документальних матеріалів, які повинні бути розсекречені, але бажано було б, щоб товариші з місць внесли свої пропозиції про розсекречення тієї чи іншої групи документів" [7]. На цьому ж питанні акцентує увагу й інший працівник управління Отліванова: "Я бы просила государственные архивы, чтобы каждый из них продумал вопрос, какие документальные материалы, находящиеся на секретном хранении, могут быть рассекречены, так как в каждом архиве есть свои особенности образования материалов в секретный фонд, и поэтому я просила бы свои соображения направить нам" [8].

Як бачимо, на даних нарадах (у Львові та Харкові) були представлені та обговорені рішення постанови та зроблені пропозиції щодо вирішення поставлених завдань. Крім того, питання розсекречення пропонувалося розглянути також і на місцях та представити свої пропозиції до Архівного управління. Звичайно, зауваження з регіонів не могли бути вирішальними, але вони стимулювали розвиток процесу розсекречення безпосередньо в архівах і могли зробити певний вплив на прийняття загальнодержавних рішень.

Перейдемо до розгляду наради молодих фахівців, яка відбулася у Києві 17–18 жовтня 1956 року. Як було вже зазначено, дана нарада мала дещо контролюючий характер і її основним завданням було перевірити, як проходить процес виконання постанови в архівних установах країни. Слід зазначити, що питання розсекречення документів було піднято всього двома доповідачами, решта зосереджували свою увагу на інших пунктах постанови (впорядкування, використання та публікація документів, покращення матеріального стану архівних установ, тощо).

Дана ситуація, можливо, була зумовлена тим, що до проблеми розсекречення в архівах підходили обережно і вимагали як можна більш чітких інструкцій від керівних органів. Так, доповідач із Вінницького архіву Бабенко, який, до того ж, був і начальником відділу секретних фондів, у своїй доповіді зазначав: "Сейчас эта работа законсервировалась, так как начальник архива послал такой во-

просник – какие документы рассекречивать. По-этому мы сейчас почти ничего не делаем, а 1/3 материала у нас уже просмотрена" [9]. Приблизно така ж ситуація склалася і в Чернігові. Представник архіву повідомила, що комісія із розсекречення створена, але саме розсекречення не проводиться [10]. Така ж відповідь була і від представника Київського архіву [11]. Дещо інший стан справ спостерігався в Одеському архіві. Представник Одеського архіву Герасимова у своїй доповіді досить чітко описала процес розсекречення, який проходив у їхньому архіві, та охарактеризувала труднощі, з якими вони стикалися в ході роботи [12].

Таким, чином дана нарада дала змогу розглянути ситуацію з виконання архівами постанови станом на жовтень місяць 1956 року. Як бачимо, до питання розсекречення на місцях підходили обережно. Імовірно, це було наслідком сталінського режиму, який був досить жорстким у таких питаннях. До того ж, відсутність максимально чітких інструкцій і досить високий рівень відповідальності, який було покладено на безпосередніх виконавців на місцях, не сприяли пришвидшенню даного процесу.

Розглядаючи матеріали службових нарад співробітників Архівного управління, слід відмітити декілька моментів:

- по-перше, на даних нарадах процес розсекречення розглядався у загальнодержавному масштабі;

- по-друге, тут можна прослідкувати зв'язок: обласні архіви – Архівне управління – Головне архівне управління, і, таким чином, скласти, по можливості, більш-менш чітку картину процесу розсекречення.

Проблема розсекречення у 1956 році на службових нарадах співробітників Архівного управління піднімалася двічі: 11 серпня під час розгляду результатів перевірки роботи архівних органів і держархівів УРСР комісією АУ МВС УРСР; та 14 листопада, коли розглядалися плани роботи на 1957 рік.

Якщо порівнювати ці дві наради, то нарада від 11 серпня мала більш аналітичний характер, у відповідь на зауваження перевірки, яка відмітила недостатні темпи роботи з розсекречення, було зазначено наступне:

- потрібні додаткові вказівки до інструкції з розсекречення, та методичні рекомендації щодо організації і проведення даного виду діяльності;

- Головне Архівне управління повинне приділяти більше уваги розсекреченню, а також більш жорстко контролювати даний процес на місцях [13].

Крім того, в ході наради була висунута пропозиція: для пришвидшення роботи створювати власні місцеві переліки матеріалів, що не підлягають розсекреченню, та для того, щоб уникнути грубих помилок працювати в контактi з КДБ [14].

Вiдносно наради вiд 14 листопада можна сказати, що вона мала підсумковий характер. Було вiдмiчено, що роботи з розсекречення документiв наближаються до завершення, особливо в схiдних та центральних рiгiонах республiки. Щодо захiдних областей, то там даний процес планувалося закiнчити у 1957 році [15].

Пiдводячи пiдсумки, можна сказати, що наради архiвних працiвникiв у 1956 році виконали ряд функцiй:

- дали змогу архiвним співробітникам країни бiльш чiтко усвiдомити завдання, якi були викладенi у постановi "Про заходи по впорядкуванню режиму зберiгання i кращому використанню архiвних матерiалiв мiнiстерств i вiдомств";
- стали заходом, пiд час якого можна було обмiнятися досвiдом та поширити новi методичнi розробки;
- створили умови для контролю та корегування процесу розсекречення в архiвних установах республiки.

Лiтература

1. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1011, арк. 30.
2. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1026, арк. 3–4.
3. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1022, арк. 54.
4. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1022, арк. 58.
5. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1022, арк. 118.
6. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1022, арк. 319.
7. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1022, арк. 145.
8. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1022, арк. 337.
9. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1021, арк. 48.
10. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1021, арк. 95.
11. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1021, арк. 103.
12. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1021, арк. 86–90.
13. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1027, арк. 34–37.
14. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1027, арк. 39.
15. ЦДАВО, ф. 14, оп. 2, спр. 1027, арк. 44–48.

Н.О.Баранкова

Педагогiчна дiяльнiсть професора М.В.Рево

Ім'я Михайла Васильовича Рево (1889–1962 рр.) відоме у колах науковців різних галузей ветеринарної та медичної наук в Україні. Його дослідження з мікробіології, вірусології та імунології відзначалися високим рівнем науковості і були новаторськими для свого часу, суттєво збагатили ці галузі, а також сприяли їхньому розвитку. Він прожив довге життя, значну частину якого присвятив служінню науці.

Короткі біографічні відомості про творчий та життєвий шлях вченого містять статті його учнів В.Дорожко, Г.Дунаєва, а також публікації В.Апатенко, Л.Мазура тощо. Проте М.Рево був не лише талановитим науковцем, але й видатним педагогом. Тому метою даної роботи є надання інформації стосовно діяльності професора на педагогічній ниві.

З 1925 р. М.Рево розпочав науково-педагогічну діяльність. У цьому році він обійняв посаду завідуючого кафедрою мікробіології Київського зоотехнічно-ветеринарного інституту (КЗВІ), з одночасним затвердженням приват-доцентом Київського медичного інституту.

Київський факультет ветеринарної медицини був заснований у 1920 р. на базі сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту. У 1921 р. його виділили в окремий Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут (КЗВІ). Значний внесок в організацію і становлення КЗВІ зробили його перші директори – професори В.Ліндемман, Ф.Омельченко, А.Скороходько. У новоорганізованому інституті працювали відомі вчені: Ф.Цешківський, О.Черняхівський, С.Іванов, С.Крашенніков, М.Делоне, Н.Щербина, О.Сковорода-Зачиняєв, А.Терниченко та ін. Згодом він став одним з найбільших навчальних закладів цього профілю в СРСР [3, с. 191].

У КЗВІ М.Рево читав лекції та вів практичні вправи. Молодий вчений підготував лекції з курсу загальної, зоопатогенної та сільськогосподарської мікробіології для студентів другого курсу обох факультетів. Під його безпосереднім керівництвом проводяться практичні вправи та семінари (репетиторіуми) для студентів з курсу загальної мікробіології з вивченням імунітету та анафілаксії, а також із спеціальних курсів патогенної і сільськогосподарської мікробіології [9, арк. 4; 10, арк. 5; 11, арк. 6].

Позитивно оцінюють педагогічну та наукову роботу М.Рево професори КЗВІ, зокрема С.Іванов.

Так, професор С.Іванов, завідуючий кафедрою фізіології та патології тварин КЗВІ, писав про викладацьку діяльність М.Рево у КЗВІ: "В організованій ним майже заново бактеріологічній лабораторії він провів вражаючу роботу; всі нові методи дослідження

були їм намічені та введені в практичні заняття в дуже короткий час, ... на дуже обмежені матеріальні кошти, асигновані на лабораторію" [9, арк. 9; 10, арк. 9]. М.Рево організував гурток для студентів, які прагнули підвищити свої знання з мікробіології.

Ставлення до педагогічної діяльності та методики, яку молодий вчений сформував під час викладання у КЗВІ, зберіг на все життя і практикував у всіх вищих навчальних закладах, де йому пощастило викладати. Він глибоко переймався рівнем освіти студентів, збагаченням їхньої ерудованості.

М.Рево досконально ознайомився з особливо цінними, новими на той час методами експериментальних дослідів німецьких та французьких мікробіологів під час тримісячного наукового відрядження у Німеччину (1926–1927 рр.).

Свої спостереження та результати дослідів з різних питань з вірусології, які він розпочав ще у Європі, він виклав у своїх наукових працях, які згодом були частково надруковані, та доповідав на зборах різних наукових товариств м.Києва та всеукраїнських з'їздах мікробіологів [9, арк. 8; 12, арк. 35].

Працюючи в КЗВІ, він підготував два підручники для студентів ветеринарного та зоотехнічного факультетів. У 1929 р. виходить перший підручник М.Рево "Основи мікробіології" – про імунітет, стійкість організмів, а також мікробіологічну техніку й технологію попередження інфекційних хвороб, яка відразу була помічена закордонними вченими. У 1932 р. вийшов у світ ще один його підручник для студентів медичних та ветеринарних вищих навчальних закладів – "Курс спеціальної мікробіології". Підручники було написано з метою "дати їм (студентам – Н.Б.) українську книгу із спеціальної мікробіології", бо "українська навчальна література бідна на підручники та довідники з мікробіології, а що ж до "спеціальної мікробіології", то до цього часу ми не маємо жадної книги з цієї дисципліни, надрукованої українською мовою" [8, 3; 9, арк. 8].

Підручникова література з мікробіології для студентів медичних та ветеринарних вузів була написана так, щоб задовольняти "потреби навчання у ВИШ-ах, але крім того, вона повинна служити тим, хто скінчив уже спеціальну школу й працює в певній галузі, – медичним та ветеринарним лікарем" [8, с. 3].

Професор М.Рево вважав штучним розподіл медичної мікробіології на суто медичну та ветеринарну. Тому у підручниках рівнобіжно описані мікроби-збудники інфекційних захворювань у людини та свійських тварин, сучасна профілактика поширених хвороб, що має "мікробіологічний ґрунт" та "вимагає від лікаря-інфекціоніста та профілактика ґрунтовніше знати головні інфекції

сільськогосподарських тварин, а від вет. лікаря – й доброго орієнтування в галузі інфекційних захворювань людини" [8, с. 4].

З 1933 по 1934 рр. М.Рево продовжує свою науково-педагогічну діяльність у Херсоні, де він обіймав посаду завідуючого кафедрою мікробіології Херсонського виробничого медінституту.

Пізніше, з 1934 по 1935 рр. молодий вчений працював у Вінницькому медичному інституті на посаді завідуючого кафедрою мікробіології. Мабуть, його любов до науки та безмежна працелюбність передавалася й іншим людям, адже за той недовгий час, що він пропрацював завідуючим, його кафедра була відзначена як найкраща. Тут, крім педагогічної діяльності, вчений проводить дослідження з туберкульозу [13, арк. 2–6].

У 1934 р. було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, а також наукові звання доцентів і професорів. Наприкінці 1935 р. були скасовані обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів. З 1935 р. М.Рево працює над своєю дисертацією на здобуття наукового ступеня доктора медичних наук. Вже у 1936 р. у м.Тбілісі він захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора медичних наук на тему: "Матеріали до морфології і біології *Mycobacterium tuberculosis*" [6, с. 117].

Згодом професор М.Рево довгий час вдало поєднує наукову та педагогічну роботи, працюючи у Казані. Тут він отримав посаду завідуючого кафедри мікробіології Казанського зооветеринарного інституту, яку обіймав з 1937 по 1944 рр., а з 1938 р. також працював за сумісництвом ще й викладачем Інституту удосконалення лікарів ім. В.І.Леніна. Необхідно зазначити, що кафедра мікробіології Казанського зооветеринарного інституту була однією з найстарших мікробіологічних установ Радянського Союзу [14, арк. 1; 19, арк. 117].

У травні 1939 р. М.Рево захистив другу свою дисертацію на здобуття ступеня вже доктора ветеринарних наук на тему: "Антигенна структура сибіркової бацили та її імунологічне значення" [6, с. 117].

У 1941 р. розпочалася війна, але вчені наукових осередків СРСР продовжували займатися науковою роботою, основною метою якої було практичне застосування розробок для пришвидчення перемоги над ворогом. Значна частина співробітників ветеринарних інститутів та науково-дослідних установ з ветеринарії у перші ж дні війни пішла до лав Червоної Армії. За станом здоров'я М.Рево не міг приймати безпосередньої участі у бойових діях. Проте він займався науковою діяльністю у глибокому тилу. Так, у 1942–1943 рр. під час експедиційного відрядження у Татар-

ській АРСР він вивчав енцефаломієліт коней, лімфоцитарний хориоменінгіт [2, с. 30].

Наприкінці війни професор М.Рево отримує призначення до Краснодару. Він попрацював завідуючим кафедрою мікробіології Краснодарського медінституту – з 1944 по 1945 рр., проте через погіршення здоров'я вчений-мікробіолог змушений був залишити свою посаду.

З 1945 р. М.Рево живе у Харкові, де працює на посаді завідувача кафедри мікробіології і ветсанекспертизи Харківського зооветеринарного інституту (ХЗВІ). Харківський ветеринарний інститут був одним з найстаріших і найбільших осередків розвитку ветеринарної науки в УРСР. Важливу роботу провадила кафедра мікробіології, яку з 1907–1924 рр. очолював професор О.Дедюлін. Після смерті О.Дедюліна обов'язки завідувача кафедри мікробіології ХВІ виконує Ф.Орлов, а потім А.Грицай [2, с. 25–26; 16, арк. 37].

Вчений також за сумісництвом виконував обов'язки завідуючого мікробіологічним відділом Українського державного інституту експериментальної ветеринарії (засновано у 1922 р. за сприянням начальника Ветеринарного управління в Україні К.Мартіна), де він займається лише науковою діяльністю [4, с. 287; 7, с. 227; 15, арк. 1; 18, арк. 4].

У ХЗВІ М.Рево викладає курси загальної та технічної мікробіології. Теоретична частина цього навчального курсу загальної мікробіології складалася з наступних розділів: загальна мікробіологія з елементами сільськогосподарської та промислової мікробіології; вчення про інфекції та імунітет, з викладом основ біопромисловості в СРСР; окрема мікробіологія з вченням про бактеріологічну й імунологічну діагностику інфекційних хвороб сільськогосподарських тварин. Крім того, професор керував дослідженнями із спеціальної тематики та працями аспірантів. М.Рево та колектив кафедри мікробіології виконували науково-дослідну роботу за наступними напрямками: розробка питань теорії і практики імунітету; вивчення туберкульозу, бруцельозу, сибірської виразки; вивчення вірусних хвороб сільськогосподарських тварин; розробка спеціальної тематики [13, арк. 1; 16, арк. 45].

У ХЗВІ професор користувався заслуженою повагою колег та щирим захопленням з боку студентів. Лекції М.Рево відрізнялися насиченістю інформації. Він часто захоплювався і починав говорити дуже швидко, так, що записувати було важко. На початку лекції вчений робив свого роду розминку: вів бесіду із студентами, які сиділи у перших рядах, на основі матеріалу минулої лекції. Під час читання лекції він наче міркував, наводив цікаві приклади, а інколи

висловлював зовсім неординарні думки. Причому він вільно міг перейти, наприклад, на німецьку, французьку мови [2, с. 28].

Професор М.Рево відповідально ставився до викладацької діяльності: до підготовки кваліфікованих ветеринарних лікарів. Тому перевірку знань студентів професор та його асистент проводили на колоквіумах, які проходили тричі на семестр. До того ж для студентів, які прагнули підвищити свої знання у галузі мікробіології, були відведені консультаційні часи, а лабораторія була відчинена щоденно [16, арк. 47].

М.Рево, як і в інших вищих навчальних закладах, де йому довелося вести педагогічну роботу, організував при кафедрі "студентський науково-технічний гурток". Головною метою роботи цього гуртка було покращення фахової підготовки студентів. Засідання гуртка проходили регулярно один раз на тиждень у вечірній час у присутності професора, асистента, аспірантів та лаборанта кафедри мікробіології. На засіданнях заслуховувалися реферати студентів, написаних на основі експериментальних даних з приводу різноманітних проблем мікробіології [16, арк. 49].

З 1955 по 1959 рік М.Рево обіймав посаду завідуючого експериментальної лабораторії Науково-дослідного інституту туберкульозу Міністерства охорони здоров'я УРСР. В цей час, окрім педагогічної діяльності, професор активно займався науковою роботою: досліджував бруцельоз та пов'язані з ним питання [18, арк. 12].

На початку 1961 р. вчений переїжджає до Чернігова, де активно проводить організаторську роботу зі створення відділу мікробіології та імунології Українського науково-дослідного інституту землеробства у м.Чернігів.

Спадком професора М.Рево став значний науковий доробок та велика кількість аспірантів, які захистили дисертації під його керівництвом (33 особи). Тематика дисертацій учнів професора М.Рево відтворює різні сторони ветеринарної мікробіології та практичної імунології: дослідження з туберкульозу проводили Ф.Осташко, Х.Абдулін, Г.Дунаєв та ін.; антигенну структуру патогенних мікроорганізмів вивчали К.Солодовникова, В.Нікольський, Г.Смірнова та ін.; проблему практичної імунології та методів імунізації вивчали Архангельський (кандидатська та докторська), К.Шмалій, І.Загаєвський, В.Образцов, І.Храбустовський та ін.; В.Новиков займався антибіотикотерапією сибірки [5; 13, арк. 7–9].

Вченому належить велика кількість праць, які присвячені вирішенню питань мікробіології, вірусології та імунології, проблемам діагностики, профілактики сибірки, ящуру, туберкульозу, бруцельозу тварин (опубліковано 135 наукових робіт, з яких 3 – монографії, 3 –

підручники для вузів) [10; 13, арк. 2–6; 17, арк. 38]. Всі наукові праці професора М.Рево написані ним на основі результатів експериментальних досліджень, а досконале знання декількох іноземних мов (французької, англійської, німецької, польської, італійської, шведської) допомагало йому стежити за досягненнями зарубіжної (західної) мікробіологічної науки [14, арк. 2].

Отже, наукова діяльність вченого тісно перепліталася з його викладацькою діяльністю. Діяльність М.Рево як викладача отримала позитивну оцінку колег різних ветеринарних та медичних вищих навчальних закладів, а також студентів та аспірантів. Написані ним підручники були змістовними і збагачували знання з мікробіології не лише студентів, але й викладачів. Вони й сьогодні не втратили свого наукового значення.

Література

1. Аграрна наука: розвиток та досягнення / М.В.Зубець, В.А.Вергунов, В.І.Власов та ін. – К.: ННЦІАЕ, 2006. – 470 с.
2. Апатенко В.М. Школа ветеринарних інфекціоністів – харківський пріоритет. – Х.: ХЗВІ, 2000. – 76 с.
3. Вербицький П.І. та ін. Історія ветеринарної медицини України / П.І.Вербицький, П.П.Достоєвський, С.К.Рудик. – К.: Ветінформ, 2002. – 384 с.
4. Вчені у галузі ветеринарної медицини. Серія "Українські вчені аграрії". Книга 6 / Упор. В.П.Буркат, А.И.Мазуркевич, С.П.Долецький. – К.: Аграрна наука, 2001. – 385 с.
5. Дорожко В. Життя, віддане науці // Ветеринарна газета. – 2002. – 1–15 липня. – С. 4.
6. Дунаєв Г.В. Михайло Васильович Рево // Вісник сільськогосподарської науки. – 1970. – №9. – С. 117.
7. Кузьміна Н.И. Роль ученых в решении проблем ветеринарної медицини (К 75-летию ИЭКВМ) // Розвиток ветеринарної науки в Україні: здобутки та проблеми. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (24–26 вересня 1997 року, м. Харків). – Харків: ІЕКВМ УААН, 1997. – С. 227–230.
8. Рево М.В. Курс спеціальної мікробіології. Підручник для студентів медичних та ветеринарних вишів. – Х.; К.: Держгосспиздат, 1931.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.р. 166, оп. 12, спр. 6412, 13 арк.
10. ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 6, спр. 4243, 19 арк.
11. ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 6, спр. 4246, 36 арк.
12. ЦДАВО, ф. р. 166, оп. 6, спр. 8326, 178 арк.
13. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. р. 4715, оп.1, спр. 1, 9 арк.
14. ДАЧО, ф. р. 4715, оп.1, спр. 17, 38 арк.
15. ДАЧО, ф. р. 4715, оп.1, спр. 40, 15 арк.
16. ДАЧО, ф. р. 4715, оп.1, спр. 47, 57 арк.
17. ДАЧО, ф. р. 4715, оп.1, спр. 56, 38 арк.

18. ДАЧО, ф. р. 4715, оп.1, спр. 57, 16 арк.
19. ДАЧО, ф. р. 4715, оп.1, спр. 195, 184 арк.

В.В.Сокирська

Археологічні дослідження Григорія Юхимовича Храбана

Постановка проблеми

У розбудові Української незалежної держави чи не найважливішу роль відіграють завдання формування національної свідомості українського народу. В їх реалізації суттєвим чинником виступає історичне краєзнавство, вивчення історії рідного краю, яке виконує науково-пізнавальні та виховні функції [1, с. 6]. Велика і багатопланова робота з дослідження і пропаганди історії рідного краю велася археологом, істориком і краєзнавцем Григорієм Юхимовичем Храбаном (1902–1990), науковий доробок якого досі ще не досліджений [2, с. 209].

Матеріали археологічних досліджень Г.Ю.Храбана вийшли далеко за межі вузько краєзнавчого значення, вони знайшли відображення у виданнях Академії наук УРСР та СРСР, як певний внесок у розвиток історичної науки.

Аналіз останніх досліджень

Плідна діяльність Г.Ю.Храбана на ниві археології практично не досліджена. Державний архів Черкаської області впродовж багатьох років займається комплектуванням особових фондів видатних людей Черкащини. Надзвичайно цікавим і багатим джерельним матеріалом є фонд уманського краєзнавця Григорія Юхимовича Храбана. Матеріали його особового фонду також представлені в архіві Інституту археології НАН України. Велика частина наукової спадщини дослідника не була використана Г.Ю.Храбана як дослідника згадують у своїх працях В.М.Мельниченко, І.І.Кривошея, Т.А.Клименко, З.В.Священко, Ю.І.Бодров, М.В.Поставнича. Державним архівом Черкаської області було опубліковано збірник статей до 100-річчя від дня народження дослідника.

Мета роботи полягає в тому, щоб на підставі неупередженого аналізу архівних, опублікованих документальних матеріалів та спеціальної літератури здійснити комплексний, об'єктивний аналіз археологічних досліджень Г.Ю.Храбана та визначити, на основі вивчення його наукової спадщини, місце і значення діяльності археолога у вітчизняній науці.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі *наукові завдання*: на основі повного комплексу архівних джерел окреслити місце археолога-краєзнавця в сучасному розвитку ар-

хеологічної науки; визначити ступінь новизни ідей дослідника в контексті сучасного йому наукового світогляду.

Після повернення із заслання в 1956 р. Григорій Юхимович Храбан очолює Уманський краєзнавчий музей. З перших днів перебування на посаді директора дослідник активно включається в науково-організаторську діяльність. Серед матеріалів особового фонду Г.Ю.Храбана, що міститься в Державному архіві Черкаської області, є нарис "Археологічне вивчення краю" з оглядом історії виникнення та діяльності музею. Досліджуючи фонди Центрального державного історичного архіву УРСР в місті Києві, історик встановив, що Уманський краєзнавчий музей виник наприкінці 1917 року як музей археологічний. В радянській археологічній літературі він згадується першим, що розпочав за радянської влади (1918) археологічне вивчення краю і досліджував невідому тоді ще білогрудівську культуру [3, с. 2]. В науковій розробці Григорій Юхимович прослідковує етапи археологічного вивчення краю Уманським краєзнавчим музеєм.

Початком організації масового залучення громадськості до участі в краєзнавчій роботі можна вважати 1956 рік. Тоді були надруковані і розіслані невеликі "Вказівки по збору музейних матеріалів та вивченню історії свого села шкільними краєзнавчими гуртками" [4, с. 19]. Г.Ю.Храбан поставив перед собою завдання організованого археологічного вивчення краю. Було систематизовано усі відомості про археологічні пам'ятки Уманщини, що їх мав у своєму розпорядженні музей. Здійснювалося вивчення археологічних пам'яток Уманщини, дані про них заносилися на карту, створювалися археологічні "паспорти".

З археологічним вивченням краю Г.Ю.Храбан наполягав не зволікати. В Інституті археології АН УРСР дослідник отримав дозвіл на археологічні розвідки. Під час обстеження населених пунктів археолог виявив сліди трипільської культури майже в кожному селі, черняхівської культури, епохи бронзи, сліди слов'янських поселень VIII–XIII ст. "А ми до цього часу бідкалися, що нема ніяких слідів на Уманщині періоду Київської Русі. Наші уявлення про заселення території краю в далекому минулому бідненькі, а тому й помилкові. Навіть просте збирання підйомного матеріалу докорінним способом змінює наші уявлення про стародавню історію Уманщини", – писав Г.Ю.Храбан [5, с. 2].

У 1958 році музей надрукував і розіслав у вигляді афіш звернення: "Бережіть археологічні знахідки!". Працівники музею виступали на учительських конференціях, нарадах з доповідями про завдання і способи археологічного вивчення населених пунктів.

Щоб привернути увагу громадськості до вивчення археології рідного краю, краєзнавець Г.Ю.Храбан часто виступав із статтями та нарисами в районних газетах, обласній пресі та по радіо. Він проводив велику роз'яснювальну роботу серед населення, переконував археологів-початківців у тому, що виявляти і збирати пам'ятки археології можуть всі, а проводити розкопки – тільки спеціалісти. Так, у газеті Монастирищенського району "Шлях до комунізму" було опубліковано статтю "Про що розповідають археологічні знахідки" [6, с. 4], в "Соціалістичних ланах" Тальнівського району надруковано: "Тальне і Гордашівка 4000 років тому" [7, с. 4], "Сива давнина Мошурівська" [8, с. 4], в "Промені комунізму" Маньківського району "Маньківка і Дзензелівка 4000 років тому" [9, с. 3].

За активного сприяння Григорія Юхимовича Уманський краєзнавчий музей організував позаштатний відділ археологічного вивчення краю. За короткий час, що музей очолював Г.Ю.Храбан, було зібрано і описано велику кількість знахідок епохи палеоліту, трипільської культури, давньоюмної культури, середньодніпровської, пам'ятки віку бронзи, білогрудівської культури, пам'ятки скіфсько-сарматського періоду, слов'янські пам'ятки VIII–XIII ст., античні монети [10, с. 22].

Дослідник створив "Бібліографічний покажчик про археологічні пам'ятки на території краю Уманського краєзнавчого музею (станом на 1 січня 1961 року)" [11, с. 8]. Тут подається список наукових праць, в яких описуються або згадуються археологічні пам'ятки з території краю, а також додається список скорочень.

Значний внесок зробив уманський археолог у вивчення трипільської культури. В нарисі "Уманщина за найдавніших часів" дослідник припускає, що уже 4–6 тисяч років тому Уманщина була досить густо заселеною територією. Григорій Юхимович припускав, що на Уманщині були поселення трипільців площею понад 400 гектарів. Подібних відкриттів археологія ще не знала. Слід відмітити, що передбачення уманського краєзнавця були зафіксовані в матеріалах розвідки інституту археології Академії наук УРСР. Аерофотозйомка підтвердили правильність передбачуваного, і в травні до Умані прибула археологічна експедиція Академії наук СРСР на чолі з археологом М.Штігліцем. За допомогою розвідувальних розкопок було доведено, що знахідки уманського краєзнавця і його припущення підтвердилися. Знайдені ним поселення мали дійсно площу понад 400 гектарів кожне. За підрахунками М.Штігліца, у кожному з цих поселень, які існували понад три тисячі років тому, могло мешкати близько 40–50 тисяч

людей. Ще в 1970 році Григорій Юхимович прогнозував, що археологічні дослідження на Черкащині повинні розкрити ще не відомі для світу сторінки історії, і не виключено, що якраз на території нашої області був осередок такої ж високої цивілізації, як у Месопотамії. Якщо порівняти ці поселення з містами стародавньої цивілізації в Месопотамії, то приміром Ніневія займала лише 20 га. До подібних відомостей уже не можна було поставитися байдуже: для вчених вони були сенсацією [12, с. 3]. Тому АН СРСР та УРСР запланували розпочати з 1971 року археологічні розкопки в Уманському та Тальнівському районах [13, с. 3].

Уманський краєзнавець зробив вагомий внесок і у вивчення білогрудівської та чорноліської культур. Він знайшов сліди чорноліської культури недалеко від Білогрудівського лісу. Г.Ю.Храбаном було написано статтю "Чорноліська культура на Уманщині" для журналу "Археологія" [14, с. 81–84]. Відкриття нашого земляка дозволило вченим зробити висновок, що чорноліська культура прийшла на зміну білогрудівській, що білогрудівці і чорноліські були народом одного племені. О.Тереножкін відмічав, що Г.Ю.Храбан першим довів існування чорноліської культури на Уманщині [15, с. 16] Археологу Г.Ю.Храбану вдалося знайти також близько десяти слідів поселень, які відносяться до зарубенецької культури (II ст. до н.е. – II ст. н.е.). Правильність визначення нашого краєзнавця підтвердив Інститут археології Академії наук УРСР [16, с. 10].

Зайнявшись археологічним вивченням краю, автор поставив перед собою завдання виявити також пам'ятники черняхівської культури, яка мала велике значення в історії слов'янства і як "виключно важливе історичне явище, без якого не можливо побудувати історію Східної Європи в I тис. нашої ери". Археолог Г.Ю.Храбан, провівши археологічні розкопки в 112 населених пунктах Уманського, Маньківського, Тальнівського, Христинівського районів виявив 186 поселень черняхівської культури. Найповніше йому вдалося дослідити Уманський район, де в 49 селах було виявлено 99 поселень, а в м.Умані – 4. Результати дослідження Г.Ю.Храбана було опубліковано в нарисі "Черняхівські пам'ятники Уманщини", розміщеному в №116 "Матеріалів і досліджень по археології СРСР", виданому в Москві видавництвом "Наука" у 1964 році [17, с. 1]. Про економічні зв'язки черняхівців з Римом і, можливо, рідше, з Боспором, свідчать часті знахідки монет. Римські срібні і мідні монети знайдено в 13 місцях Уманщини. Знахідками Г.Ю.Храбана зацікавилися провідні фахівці Інституту археології в Києві та Москві, а також провідні спеціалісти Академії наук Німецької Демократичної Республіки, про що свідчать їх пропозиція до дослідника про співпрацю. Що ж стосується основного носія

черняхівської культури на Уманщині, то такими тут були анти. Автор стверджує, що в II – V ст. н. е. на території області поселень антив на той час було більше, ніж тепер є сіл. Храбан у статті "Нові матеріали історії Уманщини" описує життя антив. Він приходить до висновку, що ці народи продавали хліб Римській імперії, грецькій колонії Ольвії, Боспорському царству [18, с. 83]. Археологічними розвідками Григорія Юхимовича, хоч і на основі лише підйомного матеріалу, було знайдено 16 ранньословянських пам'яток, які свідчать про заселеність Уманщини напередодні утворення Київської Русі. Всі вони, напевне, – сліди поселень, хоча залишки жител поки що виявлено лише на 7 пам'ятках.

Висновки

Досягнення Григорія Юхимовича Храбана в археологічному дослідженні області і далеко за її межами, знахідки багатьох поселень, їх паспортизація, виготовлення карт розміщення знайдених слідів поселень, забезпечення необхідним матеріалом Уманського краєзнавчого музею та Інституту археології Академії наук УРСР поставили нашого земляка в ряд найвідоміших археологів України.

Література

1. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К.: "Рідний край", 1994. – 107 с.
2. Сокирська В.В. Події національно-визвольної революції XVII ст. на Уманщині у краєзнавчих розвідках Г.Ю.Храбана // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2005. – №15.
3. Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф. Р-5624, оп. 1, спр. 68.
4. ДАЧО, ф. Р-3990, оп. 1, спр. 21.
5. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 68.
6. Храбан Г.Ю. Про що розповідають археологічні знахідки // Шлях до комунізму. – 1960. – 12 травня.
7. Храбан Г.Ю. Тальне та Гордашівка 4000 років тому // Соціалістичні лани. – 1959. – 25 жовтня.
8. Храбан Г.Ю. Маньківка і Дзензелівка 4000 років тому // Промінь комунізму. – 1959. – 2 грудня.
9. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 68.
10. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 69.
11. Храбан Г.Ю. Земля стародавньої цивілізації // Черкаська правда. – 1970. – 9 жовтня.
12. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 76.
13. Храбан Г.Ю. Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині // Археологія. – 1975. – №2.
14. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 70.
15. Храбан Г.Ю. На початку нашої ери // Уманська зоря. – 1964. – 7 грудня.
16. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 72.
17. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 70.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

А.В.Блануца

Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському в першій третині XVI ст. (за документами книги записів №14 Литовської метрики)

Останнім часом у вітчизняній історіографії намічається тенденція до дослідження та висвітлення окремих соціальних аспектів історії України та країн Центрально-Східної Європи періоду пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу [1]. Проте таке соціальне явище, як шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) в історичній літературі практично не досліджене. Лише в окремих публікаціях воно висвітлене побіжно, увага зверталася головню на окремі аспекти, зокрема військовий [2], правовий [3], соціально-економічний [4].

У фаховій літературі не існує чіткої дефініції поняття "наїзд". Спираючись на попередні власні напрацювання та джерела Литовської метрики про "шкоды, квалты и наезды" дамо наступне визначення такого соціального явища, як шляхетський наїзд. Це – організований представниками панівного стану збройний напад у межах найближчої округи на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами), підриву економічних позицій конкурентів. Наїзд – соціальне явище загальноєвропейського характеру періоду Середньовіччя – раннього Нового часу. На українських землях у складі ВКЛ та Речі Посполитої наїзд як позаправовий засіб розв'язання економічних інтересів шляхти виник через неефективність правової і судової системи та слабкість центральної влади й набув масового характеру. У правових нормах Литовських Статутів (1529, 1566, 1588 pp.) наїзд класифікується як напад кінного загону, а напад – пішого загону.

Для розгляду кримінальних справ, в тому числі наїзду, було створено замковий (1566 р. – гродський суд). Відповідно до характеру заподіяної шкоди під час наїзду в законодавстві були пе-

редбачені різні види покарання: страта, композиція (виплата потерпілому грошової компенсації), штраф. Шляхетський наїзд відрізнявся від розбою, за який покаранням була лише страта. Однак на практиці судові рішення виконувалися дуже рідко. В джерелах не зафіксовано жодного випадку покарання знатного чи впливового в певному регіоні шляхтича. Нападники і потерпілі часто розв'язували конфлікт позасудовим шляхом укладання любовної згоди.

Нерідко наїзд мав характер символічної демонстрації конфлікту, спрямованого на розрядку соціальної напруги всередині шляхетської корпорації [5]. Водночас він суперечив таким категоріям шляхетської системи цінностей, як братерство, любов до вітчизни, легалізм поведінки в політичному житті, ідеал згоди та шанування традиції [6].

У запропонованій розвідці автор як додатки подає раніше неопубліковані документи про шляхетські наїзди з книги записів №14 Литовської метрики. Це скарга потерпілих на вчинені наїзди та заповідяні в результаті них "кривди" і "шкоди" (док. 1), судова справа про наїзд на будинок (док. 2), відкладення судової справи про "кривди і гвалти" на інший термін (док. 3), вирок у справі про наїзд та скоєні в ході нього пограбування (док. 4, 5).

Документ 1

[01.01.1524]
[Л. 93]

Листъ до войта места Берестейского, бурмистров и радеч. Жаловаль І дворанинь Война Боговитиновичъ што жъ мещане некоторые І наехавши на именеє его Лобачово кривды поделали, абы справедли І вость ѳчинили перед двораниномъ Васкомъ Гошчичом.

Копот писар

Оригінал: Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 14.

03.12.1527
[Л. 227 об.]

В справе земаи белских Брезковъ зъ **Яном** Лѣшчевскимъ | ѿ наездъ
на дом и ѿ шкоды до п(а)на Кгаштолта воеводы виленского

Жикгимонт

Воеводе виленьскому канъслерѣ нашому старосте бельскомѣ и мо |
зырьскомѣ панѣ **Ольбрахту** Мартиновичу Кгаштолтѣ. | Што твоа
м(и)л(о)ст ѿказываль к намъ через писара своего | Тѣра што жъ земаи
бельский Томокъ а Павель съ | сыномъ своимъ **Яномъ** а Станиславомъ,
а **Овъггуштын**, | а **Бартошъ** Брезки правовали се передъ твоєю
м(и)лостью | зъ **Яномъ** Лѣшчевскимъ, где жъ тотъ Лѣшчевский искал |
на них наездки на свой домъ лѣпежства шкод за три [Л. 228] ста копъ
грошей, подле статѣту права ихъ казал тымъ Брезкамъ | с того выводити
са сведоцствомъ и присагою къ которому жъ | сведоцству казал тв(о)(а)
м(и)л(о)(с)(т) имъ двадцать шлахтичовъ, а надъ | то имъ самымъ съ
светьками присагати и рокъ твоа м(и)лостъ | тому ихъ выводѣ зложилъ
на который же *дей* рокъ тыи Брезъ | ки кѣ томѣ сведоцствѣ дванадцать
шлахтичовъ ставили | и тыи светки на тотъ рокъ поспол з нимъна то
присагнѣли | ижъ тыи Брезки в тыхъ шкодахъ Лѣшчевскому суть не
винъни, | а потомъ *дей* какъ они тымъ сведоцствомъ и присагою того са |
вывели и тотъ *дей* Лушчевский заса тую речъ ѡзороваль, и пе | редъ
твоєю м(и)лостью на нихъ жаловаль рекомо бы они с тыхъ |
дванадцать светковъ, которые были передъ твоєю м(и)лостью | ѣ праве
меновали двѣхъ Криницикихъ, а заса кѣ присазе инъшихъ | ставили,
меначи ихъ Стредническими. А то *дей* суть тыи Стредъ | ницкии и
Криницики одны земаи лець на двое прозвишчомъ | ихъ зовуть, и мы ѿ
томъ писарѣ твоей м(и)лости казали до тв(о)(е)(й) | м(и)лости ѡтписати
естли бы тыи земаи не тыхъ светковъ | которыхъ передъ твоєю м(и)лостью
ѣ праве меновали, ку тому све | доцствѣ ставили абы тв(о)(а) м(и)лостъ
томѣ Лушчевскомѣ ѿ тыи | его шкоды сказанье на нихъ вчинил. И на тыи
земаи зде са в насъ были | и листь судовый тв(о)(е)(й) м(и)лости передъ
нами вказывали, и повелили | ижъ они тыхъ светковъ ку томѣ
сведоцству ставили кото | рыхъ передъ твоєю м(и)лостью меновали, а
коли *дей* тѣю присагу чи | нили и Лѣшчевский *дей* тѣмъ же былъ и тое
присеги имъ допу | стилъ, а тыхъ светковъ не ѡспиралъ, ижъ бы то не тыи

светки | были, которыхъ они передъ твоею м(и)лостью меновали, и в книги | записали нижи по присазе почаль ихъ менити дрѣгими свет | ками, а такъ мы здесе розказали нѣкоторымъ врадникомъ | нашимъ который справамъ польскимъ добре са знаютъ | ѿ статутехъ того доведати се, и они подле права польского | томѣ порозѣмили и намъ ѡтѣказали ижъ ѿ праве польскомѣ | то есть хто подле сказанья права на рокъ положеный ку | присазе светьковъ допустити, а ихъ не ѡспиреть тотъ | вжо по томъ не маеть того ѡзрѣшивати. А про то кгда [Л. 228 об.] то земане суть ѡдни, а Лушчевский на тотъ рокъ кѣ присазе ихъ до | пустить, а ихъ не ѡспирать. Тогда они подле ѡказанья твоей | м(и)лости и подле статутѣ права польского в томъ тому Лу | шчевскому не виньни, а такъ естли бы тв(о)(а) м(и)лость Лушчевскому | тыи шкоды на нихъ всказаль и тв(о)(а) бы м(и)лость Лѣщевско | му казалъ имъ в томъ дати в покой и рачиль ихъ в томъ захо | вати водле статутѣ права полского и подле тежъ ихъ права земли бельское. П(и)сан в Петрикове под лет(а) божьего нарож(е)(н)(я) 15 | 23 м(е)с(а)ца дек(а)б(р)(а) 3 ден(ь) индик(т) 1.

Копоть писарь

Оригінал: Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 14.

Документ 3

[28.12.1525]

[Л. 276]

Ѳтложеноє sprawy панѣ Мартинѣ, панѣ Матею Петковичомъ | с п(а)номъ Андреемъ подкоморимъ ѡ розные кривды в земляхъ

Листъ до воеводы троцкого кн(а)за Костантина. Што перво сей жаловали панъ Марьтинъ а панъ Матеѣ Петковичи ижъ | бы ѡт панѣ Андрѣя подкоморего кривды и втиски ве | ликии дедали в земляхъ и сеножатехъ, и в лесехъ, и в ыншихъ | многихъ речахъ. **Ка**ко жъ на жалобѣ и подавали имъ | были до его а до пана Юрьѣ старосты городенского ли | стъ ажъ бы ихъ м(и)л(о)ст в томъ имъ с паномъ подкоморимъ | справедливостѣ вчинили. Ино тыми разы панъ под | коморий присылалъ поведаноучи ижъ ѡ первой нижъ | ихъ жалоба на него была намъ неоднократно жаловалъ | ижъ ему большии кривды в земляхъ и в пѣшчахъ и в квалтехъ, [Л. 276 об.] и в наездкахъ и в бѣгахъ ѡт нихъ са деють и жедалъ панъ Андрей | абы то ѡтложили дс приеханья к великому князству и са | ми ѡ томъ досмотрели и справедливостѣ томѣ вчинили. | Ино тую речъ ѡтложиль г(о)с(п)(о)дрь дс приеханья своего к ве | ликому кн(а)зьствѣ литовьскому абы в томъ его з ними не | сѣдили. П(и)сан ѿ Кракове.

До п(а)новъ Петковичовъ противень.

Горноста́й пи́сарь

Оригінал: Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 14.

Документ 4

[28.12.1525]

[Л. 283]

До Фе́дора Сопе́жича в справе Андре́а Фалковича | ѿ покаже́не границь и
ѿ розны́е шкоды

Листь до Фе́дора Ивановича Сопе́жича. Жаловал намъ Андре́й |
Фалковичъ, што которыи границы положил ему зъ братом | его Михайломъ
воевода виленский панъ Кгаштольтъ и ѿнде́й | через зарѣку нашу тислячу копъ
грошей тыи границы | роскопаль и надто ешчо наехаеши кгвалтомъ стадо ко |
ней и быдло его забрал и грабежи великии поделал. Ино | што се дотычетъ
тыхъ его шкод послали дворанина | Львовича и тыхъ шкодъ ѿсмотре | ти и
пописати и намъ ѿказати приказьючи ему | абы тыи грабежи вси
поѿтдаваль передъ тымъ | двораниномъ, а што се дотычетъ кгвалтовъ и
наездокъ | абы сталъ передъ паномъ воеводою виленскимъ, естли бы | не
хотель стати казали его м(и)лости мощно его поста | вити, а што се дотычетъ
скаженья границъ казали | панъ воеводе кого выслати и тыхъ границъ по пер |
вому поправити, и которые панъ воевода границы | направить приказьючи
под трима тислячи копами | грошей абы тыхъ границъ не роскопываль.
П(и)санъ | ѿ Краковѣ.

Горноста́й пи́сарь

Оригінал: Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 14.

Документ 5

[28.12.1525]

[Л. 283 об.]

Ему жь листь до него жь што на горло ѿтповедаеть при | казьючи под
тис тислячу копами грошей абы на горло емъ не | ѿтьповедал и дал емъ во
всемъ покой.

Горноста́й пи́сарь

Оригінал: Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська метрика). – Оп. 1. – Од. зб. 14.

Література

1. Див., наприклад, останні видання Інституту історії України НАН України: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6; Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006.

2. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця – першої половини ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 94–113.

3. Waldo B. Z problematyki procesu posesoryjnego w Polsce średniowiecznej // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne. Seria I, zeszyt. – Łódź. – 1962. – S. 95–111.; Uruszczak W. Violenta expulsio. Z badań nad procesem posesoryjnym w prawie polskim I poł. XVI wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Nr. CCCLIX. Prace prawnicze. – Z. 63. – 1974. – S. 227–245.; Gąsiorowski A. Dobrzy i podlejsi. Przyczynek do dziejów kary w różnośredniowiecznej Polsce // Czasopismo prawno-historyczne. – T. XXXVII. – Z. 2. – 1985. – S. 89–99.; Спробу висвітлити історіографію проблеми про "наезды" в в русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. зробив В. Гулевич. Див. Гулевич В. "Наїзди" у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 33–63.; Правові поняття форм насилля, зокрема, і шляхетських наїздів, у ВКЛ проаналізувала В. Бутейко. Див. Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у правових поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалах Литовських Статутів 1529; 1566 и 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3. – С. 35–76.

4. Регіональні сюжети проблеми ще на початку XX ст. висвітлені в роботах В. Лозінського. Див. Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi za panowania Zygmunta III. – Lwów, 1903. – XI, 672 s.; Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej I połowie XVII wieku. Wyd. 2-e, przejrzone i znacznie pomnożone. – T. 2. Wojny prywatne. – Lwów, 1904. – XII, 560 s.; Окремі розробки по темі ведуться автором протягом останніх чотирьох років: Блануца А. Шляхетські наїзди на Волині у другій половині XVI ст.: щоденна практика чи соціальна девіація? // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20. – С. 36–42.; Його ж. Соціально-становна зумовленість шляхет-

ських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С. 103–111.

5. Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. – Т. 5. – К., 1998. – С. 77.

6. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) – К., 1998. – С. 46.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць з аніمالістичним компонентом ...3	
Пащенко В.М., Бережняк В.М. Рефлекси давніх /o/, /e/ у східнополіській діалектній мікросистемі м.Прилуки 9	
Сквіра Н.М. "Парадигма" релігії у житті та творчості пізнього Гоголя 15	
Михед Т.В. Культурологічний характер категорії "Американський ренесанс": до проблеми періодизації американської літератури XIX ст. 27	
Фоміна Г.В. Сучасний погляд на міфологічну Пандору (на матеріалі п'єси П.Хакса).....42	

ІСТОРІЯ

Волерт Я.Л. Маєтності Чернігівської полкової сотні за матеріалами Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1731 рр. 50	
Жук О.М. Історія адміністративно-територіального устрою Волині.....59	
Стьопченко Е.М. Німці Півдня України (кінець XVIII – поч. XX ст.): Історіографія проблеми.....67	
Васильчук В.М. Політико-правовий аспект життя німців в Україні у XVIII ст. 76	
Шахрай Т.О. Роль дворянсько-поміщицької верстви Волині в розвитку фабрично-заводського виробництва та торгівлі 85	
Примаченко Ю.М. Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II пол. XIX – поч. XX ст.) 110	
Страшко Є.М., Кроха Н.Г. До питання історії самоврядних інституцій на Чернігівщині: регіональні особливості діяльності земств у 1905–1918 рр. 121	
Сидорович О.С. Вплив столипінської аграрної реформи на розвиток споживчої кооперації (на прикладі Лівобережної України) 130	

Демченко Т.П. Чи був Ілля Шраг посібником терористів: до питання про ставлення ліберально-демократичної громадськості до боротьби проти самодержавства засобами терору	136
Ковальчук М.А. Український національний конгрес (19–21 квітня 1917 р.) та його місце в історії української революції	142
Гай-Нижник П.П. Вища економічна рада УНР – невітлений у життя проект уряду Центральної Ради	151
Пітик Г.А. Колонізація Радянською Росією Наддніпрянської України і селянське питання (грудень 1918–1919 рр.)	157
Мазур І.В. Губерніальне місто Чернігів у 1920–1925 рр.	173
Разиграсв О.В. Стан безпеки у Волинському воєводстві в контексті експорту більшовицької революції до країн Європи: (1921–1926 рр.)	180
Мельничук О.А. Профілактична допомога застрахованим в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.	189
Сітарчук Р.А. Виникнення та перші роки діяльності адвентистів у Херсонській губернії.....	197
Іващук В.М. Вплив політичних і суспільних умов на діяльність західноукраїнських відділень УЦК в Польщі в 1920–30-х рр. та їх ідейну базу	207
Вісин В.В. Становище української кооперації на Волині у другій половині 30-х років ХХ ст.	216
Чернега П.М. Матеріально-побутове становище трудівників України напередодні нападу Німеччини на СРСР	228
Брегедда М.В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення Західної України після смерті Й.Сталіна	234
Бойко О.Д. Сучасний політичний міф: як створити потужний інструмент маніпулювання суспільною свідомістю?	241
Гарбар Г.А. Сфера гостинності в Миколаївській області кінця 70-х – початку 80-х років ХХ ст.: послуги закладів відпочинку та рекреації	253

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Ципляк Н.О. Основні напрямки виховного процесу в Чернігівській духовній семінарії	260
--	-----

Чуткий А.І. "Забуте" століття: ХІХ ст. у вітчизняній історичній науці та освіті (з'ясування проблеми).....	266
Моціяка П.П. Директорство Й.Леціуса в Історико-філологічному інституті князя Безбородька (1913–1914 рр.)	273
Павленко Л.А. Дослідження життя та наукової спадщини Є.Рихлика: історіографія проблеми.....	284
Сушик І.В. Волинський облмуздрамтеатр та філармонія як осередки культурного життя краю у повоєнний період (1944–1953 рр.).....	294
Петриченко В.А. Питання розсекречення документів Національного архівного фонду України на нарадах архівних працівників УРСР у 1956 році	301
Баранкова Н.О. Педагогічна діяльність професора М.В.Рево.....	306
Сокирська В.В. Археологічні дослідження Григорія Юхимовича Храбана	313

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Блануца А.В. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському в першій третині ХVІ ст. (за документами книги записів №14 Литовської метрики).....	318
---	-----

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Історія та культура Полісся
в загальноукраїнському контексті

Випуск 36

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.

Літературний редактор: Остапенко Л.М.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку 05.09.07   Формат 60x84/16   Папір офсетний
Гарнітура Times   Ум. друк. арк. 18,6   Тираж 100 пр.
Замовлення №

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net